

Наим Каримов

МИРТЕМИР

Маърифий-биографик роман

«MERIYUS»
Тошкент — 2012

УДК: 821.512.133

ББК: 83,3 (5У) -

K25

Араб ёттичослик

Каримов, Наим

Миртемир/ Н.Каримов; масъул муҳаррир А.Самад.

Тошкент: MERIYUS, 2012. - 284 б.

Масъул муҳаррир
Асрор САМАД

Тақризчи:
академик Бахтиёр НАЗАРОВ

10 41482
2

2013/13
А.5763
Алишер Навоий
...ги
... МК

ISBN 978-9943-395-61-9

© Н.Каримов, 2012 йил
© «MERIYUS» ХМНК 2012 йил

Саксон ёшли навқирон йигит

Бундан, боринги, 50 йиллар олдин 80 ёшга кирган одамлар асо таяниб юришарди. Бунинг устига узун соқол, елкалар ҳам букчайган, иккита зинадан инқилаб чиқишарди.

Бусун 80 ёшли йигитни сизга таништирмақчимиз. Қомати адл, хипчагина, қадамлари дадил, шитоб билан қадам ташлайди, иккита зина эмас, ўн-ўн беш зинадан тезкор одимлар билан чиқса ҳам ҳарсилламайди. Бу 80 яшар йигитнинг бир оёғи Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида бўлса, бир оёғи Қатағон қурбонлари хотираси музейида. Институт билан музей оралиғи тахминан 20 километр. Уловдан уловга ўтириб борилади. Институт Яланғочда бўлса, музей Шайхонтахурда. Бунинг устига 80 яшар бу йигит тикмай китоб ёзади, мақола-лар битади, турли ҳисоботлар тайёрлайди, аспирантлар ва докторантлар унинг атрофида, уларнинг саволлари кўп. Бу саволларга жавоб беришнинг ўзи катта илм. Ана шу йигит Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотининг совриндори, жамоат арбоби, филология фанлари доктори, профессор Наим Фотиҳович Каримовдир.

Наим Каримов 1932 йилнинг 12 декабрида Тошкент шаҳрида педагоглар оиласида туғилди. Наим аканинг отаси Фотиҳ Каримий мактабда физика фанидан дарс берарди.

Агар хотирам алдамаса, 50-йилларда “физиклар ва лириклар” деган бир гап пайдо бўлган эди. Ҳар бир ҳазилда жон бўлганидек, бу ҳазилнинг ҳам тағида асос бор эди: аниқ фанлар оммавий эмас, хос кишилар шуғулланадиган соҳалар. Бадиий ижод учун ҳам алоҳида катта истеъдод керак, аммо ўспиринлигида қўлига қалам олмаган, лоиқал икки қатор шеър ёзиб, уни кўпинча пинҳон тутмаган киши бўлмаса керак. Демак, ҳар бир одамда бадиий ижодга у ё бу дарижада рағбат бўлар экан. Фотиҳ Каримий ҳам эҳтимол шеър ёзгандир, унисини билаймизу, аммо шеърни яхши тушунгани ва жуда кўп шоиру ёзувчилар билан улфат бўлгани аниқ. Мумтоз адабиёт намуналарини таҳлил қилишиданоқ буни англаса бўлади. Унинг китоб жовс-

нида фақат физика ёки аниқ фанларга эид китоблар эмас, балки турли хрестоматиялар, шеърый тупламлар, мумтоз адабиёт бўйича қўлёзмалар, адабиётшуносликка оид қалин-қалин китоблар бўлгани фикримиз далилидир. Болани оила муҳити тарбиялаши рост. Ота-онанинг китобга ошнолиги Наим акани ҳам китоб билан дўстлаштирган бўлса ажаб эмас.

Ҳамми фарзанд ҳам ота касбини давом эттиравермайди. Гарчи физика жуда қизиқарли фан бўлса-да, Наим акага адабиёт жозибалироқ тўйишди. Оилада кўпроқ иезрхонлик, айниқса, китобхонлик бўлиши ҳам Наим акани адабиёт соҳасига етаклаган бўлиши мумкин. Демак, бу ўринда отасининг таъсири бор, албатта.

Мамлакатда Иккинчи жаҳон урушидан кейин болалар мактабга етти ёшдан қабул қилинган. Унгача мактабга қабул қилиш 8 ёшдан жорий этилган эди. Бармоқ билан ҳисоблаганда Наим Каримов 1940 йилгёқ мактабга бориши мумкин эди, аммо ўша йилнинг сентябрь ойига келиб унинг ёши 8 ёшга тўрт ойча етмаганлиги тўфайли 8 ёшдан анчагина ўтганда мактабга борган. Бунинг сабаби Фотиҳ аканинг педагогик таълим қондасига қаттиқ риоя қилгани бўлган. Бинобарин, у ишлайдиган мактабга боласини ёши етмасданоқ қабул қилдириш қўлидан келарди. Бу ишини ҳеч ким муҳокама ҳам қилмасди. Аммо суиистеъмолчиликка қарши андиша уни бу ишдан тўхтатгани рост. Наим аканинг ўзида ҳам айнан шу хислат бор: у ўзи учун, фарзандлари учун бирон иш қилиб бериши, яъни кимгадир илтимос қилиб, маълум бир ишни битириши мумкин, бироқ ҳалиги суиистеъмолчиликка қарши андиша уни доим тўхтатиб туради.

Наим Каримов ҳозиргидек болалигида ҳам пишиқ-пукта бўлган, бунинг устига қаттиққўл педагог отанинг талабчанлиги тўфайли барча фанларни пишиқ ўзлаштирди. Аммо уни адабиёт фани ўзига кўпроқ жалб қиларди. Шунинг учун мактабни битиргач, САГУ (ҳозирги Мирзо Улуғбек номидаги Миллий университет)нинг филология факультетига ҳужжат топширди ва барча фанлардан аъло баҳолар олиб, университет талабаси бўлди. 1956 йили университетни битирди.

Ажабки, республикадаги барча педагогика институтларида ҳам, икки университетда ҳам филология факультетлари бор, бу факультетларни битириб чиққан ёшларга тил ва адабиёт ўқитувчиси деган диплом берилади. Лексин иккала университетдаги факультетларни битирганлар пединститутлардан фарқли равишда диплом иши ҳимоя қилади. Ана шу нарса талабаларга иш жойи

таълашда бир қадар эркинлик беради. Чунки диплом иши ҳимоя қилиши ҳам илмий тафаккурнинг дебочаси ҳисобланади. Наим ака ана шу эркинликдан фойдаланиб бўлса керак, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтига ишга келди. Дастлаб кичик илмий ходим сифатида илмий малакасини ошириб бориб, 1963 йилда бўлса керак, филология фанлари номзодлиги учун диссертация ҳимоя қилди. Фан номзоди илмий даражасига эга бўлгач, бир неча йиллар давомида шу институтда катта илмий ходим бўлиб ишлаб, 1990 йилдан бошлаб XX аср адабиёти бўлими мудури бўлиб ишлади. Шу йилларда (1993 йил) филология фанлари доктори илмий даражасига эга бўлди.

Уйирик адабиётшунослар Ҳомид Ёқубов, Салоҳиддин Мамажонов, Раффор Мўминов сингари олимлар билан бирга елкамаелка туриб ишлади.

Филолог олимлар кўп, филолог учун мавзулар ундан кўп. Ҳар бир филолог олимнинг ўз ўрни, ўз овози, ўз тадқиқот майдони бўлиши керак. Наим Каримов ўз овозига, ўз йўналишига, ўз нуқтаи назарига эга бўлиб етишган олимдир.

У XX аср адабиётининг тараққиёт йўли ҳақида, унинг йирик намояндалари ижодий йўналиши ҳақида тадқиқот олиб борар экан, касбдонларидан фарқли равишда миллий гоани асос қилиб олади, шу тараққиёт, шу ижодий йўналишларни ана шу мезон билан тадқиқ этади. Наим Каримовдан кейингина ёш адабиётшунослар бу мезонни илмий-тадқиқот ишларига асос қилиб олганлари сир эмас. Унинг шогирдлари филология фанлари докторлари Раъно Иброҳимова, Акбарали Садриддинов, шоир Юсуф Шомансурларнинг илмий тадқиқотлари бунга мисол бўла олади.

Жумладан, Наим Каримов адабиётдаги ҳодисаларни тарихий воқеалар асносида ўрганади. Бадиий асарни тадқиқ этар экан, ёзувчи ёки ширнинг таржимали ҳолидан узук ҳолда ўреанмайди, балки ижодкорнинг таржимали ҳолига ёки таржимали ҳолни бадиий асарнинг мазмунига йўқирган ҳолда тадқиқ этади. Айни пайтда ижодкорнинг маънавий эстетик оламини ҳам унутмайди.

Филолог олим мен фалон соҳанинг мутахассисиман, деб айта олмайди; бинобарин, у тил ва адабиётнинг барча босқичларини, барча намояндаларини чуқур билиши билан бирга, тарих, этнография, фольклор, этика, эстетика, психология, антропология сингари фанларни ҳам ўзлаштирган бўлиши керак. Шу маънода Наим Каримов том маънодаги филологдир.

Нашр этилган китобларининг ўзиёқ унинг қандай даражадаги филолог олим эканлигини намойиш этиб турибди. “Усмон Носир”, “Усмон Носирнинг сунгги кунлари”, “Ҳамид Олимжон”, “Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати”, “Ойбек”, “Ойбек гулшанида қолган гунчалар”, “Ўлтон”, “Истиқлолни уйғотган шоир”, “Мақсуд Шайхзода”, “Пушкин ва ўзбек шеърляти”... Бу Наим Каримовнинг илмий фаолиятдан намуналар, холос. Ана шу китобларга назар ташлашнинг ўзидаёқ олимнинг қамрови бениҳоя кенг эканлигига гувоҳ бўламиз.

Бунинг устига олим бир қанча академик нацирларни ҳам амалга оширишда иштирок этган. Ҳамза, Ойбек, Ҳамид Олимжон асарлари шу жумладан.

Наим Каримов филолог олим сифатида педагогика фанига ҳам ҳисса қўшганлардан бири. У мактаблар учун ўзбек адабиёти бўйича дарсликлар ҳам яратди.

Наим Каримовнинг жамоат арбоби сифатидаги ишлари ҳам таҳсинга сазовор. У 1999 йилда Ўзбекистон Республикаси Маърифатпарварлар жамияти раиси, “Қатағон қурбонлари хотира-си” музейи директори, “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” бош таҳририяти аъзоси сифатида ҳам самарали ишларни амалга оширган.

Наим Каримов жамоат ва адабиёт олдидagi хизматлари учун “Эл-юрт ҳурмати” ордени билан тақдирланган.

* * *

Наим Каримов китоб ёзиш ва уни нашр этишдан аввал масъулиятни чуқур ҳис этади. Агар хотирам алдамаса, утган асрнинг 90-йиллари ўрталарида, “Турон” кутубхонасидаги бир анжумандан чиқиб келаверишда мен ундан шоир Миртемирнинг китобхонга маълум бўлмаган ҳаётидан лавҳалар ёзиб беришни илтимос қилган эдим. “Яхши, ҳаракат қиламан”, деди мени умидлантириб. Шу умидланишга ҳам 15 йил бўлди. Уни қийин-қистовга олишнинг фойдаси йўқ эди. Чунки унинг фикри маромига келмагунча, китобхоннинг дидига мос келадиган даражага етмагунча қўлёзгани бермаслигини билардим; у чала ишга тоқат қилолмайди. Ниҳоят, мен буюртма қилган рисола тайёр бўлди ва у “Тўрғай” деб аталди. Лекин ундан олдин қўлингиздаги мана шу китобни берди: “Миртемир. Маърифий-биографик роман”. Демак, у “Тўрғай”ни ёзишдан олдин мана шу китобни яратиб, кейингисига тайёрланиб олган кўринади.

Дастлабки кўз қараш алдамчи бўлади баъзан. "Роман" сўзига шубҳа билдирдим. Наҳотки, улкан адабиётшунос олим роман билан бадиянинг фарқига бормаса, деган ўй ўтди хаёлимдан. Аммо қўлёзмани ўқиган сарим унинг роман эканлигига ишона бордим. Варақдан вараққа ўтган сари образлар силсиласи кўз олдимда намоён бўлди. Романнинг бош қаҳрамони — ўзимга таниш бўлган ва бир неча маротаба мулоқотда бўлганим Миртемирни бошқатдан кашф этдим. Ҳа, Миртемир домланинг ҳам бошига кулфатлар тушганини билардим, эшитгандим. Бироқ бир вужудга шунчалар оғир кулфатлар ёғилганини, бу кулфатларга Миртемир домла бардош берганини, барча кулфатларни сабот билан енгиб, ўзбек шеърятини авж пардаларга кўтарганлигини тасаввур қилмагандим.

Тарихий романлар бизда кўп битилган. Аммо маърифий-биографик роман жанри эндигина вужудга келаётган жанрлардан биридир. Бу жанрнинг ҳам ўз тарихи бор.

Албатта, қадимда ҳозирги тушунчамиздаги маърифий-биографик роман жанри бўлмаган. Аммо Плутархнинг "Қиёсий таржимаи ҳол" асари, Тацитнинг "Агриколалар ҳаёти", Светонийнинг "12 Цезарь ҳаёти" китоблари эҳтимол маърифий-биографик романларнинг дебочасидир. Ўрта асрларда яратилган асарлар эса авлиёлар ҳаётига бағишланганлиги билан фарқ қилади. Фаридиддин Атторнинг "Тазкират-ул-авлиё", Рабғузийнинг "Қисасу-л-анбиё", Алишер Навоийнинг "Тарихи анбиё ва ҳукмо" асарлари сингари Европада ҳам авлиё ва руҳонийлар ҳақида жуда кўп китоблар мавжуд бўлган. Агар Европада ўрта асрларда авлиё ва руҳонийлар ҳақида шундай биографик трактатлар яратилишида давом этилган бўлса, Шарқда Алишер Навоийнинг "Ҳамса-ул-мутаҳаййирин", "Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер", "Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад" сингари асарлари шеърӣй шаклда ёзилган. Бундан ташқари Алишер Навоийнинг "Мажolis-ун-нафоис", Фахрий Ҳиротийнинг "Жавоҳир-ул-ажойиб" асарлари ҳам борки, маърифий-биографик романларнинг дебочаси деса бўлади. Юқорида санаб ўтилган асарлар тарихий бадиий насрчиликнинг ривожига самарали таъсир кўрсатгани равшан.

Ўзбек адабиётида Отаёрнинг "Миртемир" (у ўз асарини "эссе" деб атаган). Урфон Отажоннинг "Устозлар хотираси". Наим Каримовнинг фаол аралашуви билан яратилган Зарифа Саидносированинг "Ойбегим менинг" асарлари пайдо бўлган ва кенг китобхонлар томонидан хушнудлик билан кутиб олинган эди.

Зотан, мазкур роман Наим Каримовнинг қаламига мансуб иккинчи асар; унинг “Ҳамид Олимжон. Маърифий-биографик роман” асари ҳам анча йиллар олдин нашр этилган эди. Демак, Наим Каримов бу жанрни давом эттирибгина қолмай, уни янги поғонага кўтаришга интилмоқда.

Юқорида айтиб ўтилган ва Наим Каримовнинг икки романидан келиб чиққан ҳолда шуни айтиб ўтиш лозимки, маърифий-биографик романнинг ҳозирда мавжуд бўлган романчилик анъанасидан кескин фарқланадиган жиҳатлари бор. Ўзбек адабиётида Абдулла Қодирийдан бошланган романчилик анъанасида асосий воқеа ва у етаклайдиган ёрдамчи сюжетлар, бош қаҳрамон ва унинг атрофидаги персонажлар ёзувчининг бадиий тўқимаси ҳосиласидир. Лев Толстой айтганидек, ҳамма ёзувчи ёлғонни ёзади, лекин бу ёлғон ҳаётий воқеликка асослангани учун ёзувчи истеъдод билан унга китобхонни ишонтиради.

Маърифий-биографик асарда ёлғон ишлатилиши, яъни тўқима бўлиши мумкин эмас. Ёзувчи бу жанрда фақат хужжатларга асосланади. Бироқ бунинг битта шарти бор: ана шу тарихий хужжатларга бадиий жило бера билиш истеъдодига эга бўлиши керак. Наим Каримов, назаримда, ҳам адабиётшунос, ҳам ёзувчи сифатида Миртемир ҳақидаги тарихий хужжатларга истеъдод билан жило бера олган.

Бу китоб ўқувчини қизиқтириши тайин, чунки Миртемир домланинг ўзи айни пайтда жуда содда ва ноёб шахс бўлган, бу бир томондан, иккинчи томондан, унинг шеърляти халқ қалбида ўчмас из қолдирган. Учинчи, энг муҳим жиҳати шуки, Наим Каримов ҳам олим, ҳам публицист сифатида китобхонлар орасида катта нуфузга эга.

* * *

Наим Каримов отаси Фотиҳ Каримийнинг удумини давом эттириб, зиёли оила барпо этган: ўғиллари Рустам ва Нодир — оилали; Рустам — шифокор, тиббиёт фанлари номзоди, Нодир эса, тадбиркор. Улардан беш набира — уч ўғил, икки қиз туғилган. Наим ака ва у кишининг рафиқаси, кимё фанлари номзоди Муҳаббат опа эндиликда набираларнинг орзу-ҳавасларини, уларнинг уйли-жойли бўлишидек ширин умидлар билан яшаб келишяпти. Пир ёшидан ошган, устоз адабиётшуносимизнинг 80 ёшлиги муборак ва хайрли бўлиб, узоқ йиллар давомида маданиятимиз равнақига ҳисса қўшиб боришларини чин дилдан тилаб қоламиз.

Асрор САМАД

Дебоча

Вақт дарёси тоғ шалолаларидек шиддатли.

Давр ортидан давр, авлодлар ортидан авлодлар етишиб турибди.

Шундай тезкор бир жараёнда ўзбек адабиёти ва санъати, фани ва техникаси тараққиётига улкан ҳисса қўшган, халқнинг генетик фондини ташкил этган ажойиб сиймоларнинг секин-аста тарих қаърига сингиб, авлодлар хотирасидан ўчиб кетиши ҳеч гап эмас.

Ўзбек халқининг кўп асрлик маданий тараққиёти тарихида ХХ аср алоҳида ўрин эгаллайди. Шу асрда нафақат янги, замонавий адабиёт, балки театр ва кино санъатлари ҳам майдонга келди. Халқнинг миллий уйғониши, маданий ва ижтимоий савиясининг ошишида бадиий адабиёт, айниқса, улкан ишларни амалга оширди.

Агар ХХ аср ўзбек адабиётининг ҳар бир забардаст намоянчасини тоғ қояси ёки чўққига муқояса қилсак, ўтган аср бошларида миллий адабиётимиз оламида дастлаб Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, улардан кейин эса Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор сингарни чўққи ва қояларнинг пайдо бўлганини кўрамиз. Бу чўққи ва қояларнинг бири атоқли шоир ва таржимон Миртемир бўлса ажаб эмас.

М. Бехбудий ўтқир публицистик мақолалари билан миллатни эрк ва хуррият байроғи остида бирлаштишга даъват этди. Унинг “Падаркуш” драмаси миллий театр санъатининг қалдирғоч асари сифатида маданиятимиз тарихидан ўрин эгаллади. Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” асарлари билан ўзбек адабиётида роман жанрига асос солди. Чўлпон Фитрат билан бирга ўзбек шеърятини янги бадиий уфқларга олиб чиқди, ёш ўзбек драматургиясига шекспирона қаҳрамонлар ва мавзуларни олиб кирди. Ҳамзанинг серқирра ижоди миллий драматургия ва театр санъатининг янги бадиий жилвалар билан товланишида муҳим аҳамиятга молик бўлди.

Аmmo даврнинг қонсираб турган ўроғи уларнинг ҳар бирини айни ижодий кучга тўлган қирчиллама ёшида ўриб-юлиб кетди.

Утган асрнинг 30-йилларидаги бўрон нафаси ва қон ҳиди анқиб турган даврда янги адабий авлод ижод майдонига енг шимариб кириб келди, Бу авлод жабрдийда устозларнинг ҳаёт-бахш анъаналарини давом эттирибгина қолмай, ғоявий мазмун ва бадий шакл соҳасидаги изланишлари билан миллий адабиётимизни ҳар томонлама янги ва юксак босқичга олиб чиқди. ХХ аср ўзбек адабиётининг бадий камолотга эришувида Ойбек ва Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ва Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор ва Комил Яшинлар қатори Миртемирнинг ҳам хизматлари оз эмас.

Ўзбек шеърятининг гўзал оркестрида Миртемир танбуридан таралган ёқимли наволар қарийб ярим аср давомида шеърят мухлислари қалбига хуш кайфият, некбин руҳ бағишлаб, улар ҳис-туйғуларини қорли тоғлардан эсиб, шафтолизор боғларни ўпиб келган шабадалар билан ювиб, мусаффолаб, юксалтириб келди. Унинг, Ойбек наъматагидек, она заминдан униб чиққан шеърятда ўзбек ёзининг жазирама иссиқ ва қишининг аёзли кунларига қарамай, рўзгорини бут, юртини обод қилиш йўлида тинмай тер тўккан кишиларнинг образлари мағрур қад кўтариб туради. Миртемир шеърятдаги бу чол ва кампирлар, эркак ва аёлларнинг қабартма образларини на Ғафур Ғулом, на Ойбек, на Ҳамид Олимжон шеърятдаги қаҳрамонлар билан адаштириш мумкин. Улар қиёфаси ҳам, инсоний сажияси ҳам, сўзлашшиғу фикрлаш йўсини ҳам соф ўзбекона. Шунинг учун ҳам Миртемир шеърлари ХХ аср ўзбек шеърятда аввало ўта миллийлиги билан товланиб-тароватланиб туради.

Одатда, адабиётшунослар бадий ижоднинг икки турида қалам тебратган ёзувчиларни қўш қанотли қушларга қиёс қилишади. Агар биз ҳам шу кўҳна таъбирдан истифода қилиб, Миртемирни қўш қанотли ижодкор деб атасак, унинг бир қаноти шеърят бўлса, иккинчи қаноти бадий таржимадир. У Шота Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” (Амин Умарий ва Шайхзода билан бирга), Пушкиннинг “Руслан ва Людмила”, Некрасовнинг “Русияда ким яхши яшайди?” сингари достонларини, Бараташвили, Тарас Шевченко, Махтумқули, Абай, Жамбул, Бердақ сингари ўнлаб шоирларнинг асарларини, қирғизларнинг “Манас”дек улкан эпосини ўзбек наволарига зўр маҳорат билан кўчирди ва бу асарларни ўзбек маданиятининг бадий

мулкига айлантирди. Шoirнинг хизматларидан яна бири шундаки, у таржимонлик фаолияти билан миллий шеъриятимизнинг жаҳон шоирлари эришган бадиий ютуқлардан баҳраманд бўлишига катта ҳисса қўиди.

Миртемир ўта камтар, хоксор, саховатли, олижаноб инсон эди. Шунинг учун ҳам Миртемир деб аталган чироқ атрофи парвоналар билан доим тўла бўлган. Шунинг учун ҳам унинг номи ривоятлар ва ҳазил-мутойибаларнинг турфа гуллари билан ҳали-ҳануз ўралиб туради.

Биринчи фасл

ШОИР ТУҒИЛГАН ТУПРОҚ

*Ҳа, мен туркистонлик, Туркистонданман,
Олис боболарнинг олтин тупроғи.
Мунглик ва жафокаш бир жаҳонданман,
Жафокаш жаҳоннинг қадим аймағи.*

Миртемир

Жафокаш Туркистон

Амир Темур асос солган буюк салтанат бора-бора уч хонликка бўлинди. Шу хонликлардан бири — Қўқон хонлигининг шимол томонида кўҳна бир шаҳар бўлиб, Сирдарёнинг ўрта оқимида, ҳар томонлама қулай жуғрофий кенгликда жойлашгани учун, айниқса, обод бўлган. Араб манбаларида ёзилмишча, IV-X асрларда шу ерда мавжуд бўлган шаҳар Шавгар (Шавежар) деб аталган. XII-XIV асрларда бу шаҳар Ясси деб юритилган. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида эса Ясси қишлоқ (қаръят) сифатида тилга олинади. XV асрдан бошлаб бу шаҳар шу вақтга қадар Туркистон номи билан яшаб келади.

Узоқ ўтмишда барпо этилган шаҳарларнинг турли номлар билан аталиб келгани тасодифий эмас. Зеро, инсон зоти дунёга келибдики, яшаш учун курашиб, шу кураш жараёнида улғайиб, ўзини таниб, маданийлашиб борган. Бир манзилдан иккинчи, иккинчи манзилдан учинчи манзилга кўчиб юрган. Бир оз уюшиб, куч тўплагани ва ўз кучига ишонганидан сўнг эса обод жойларни забт этишга, ўз ҳудудларини кенгайтиришга киришган.

Агар ҳозирги Туркистон шаҳрининг тарихий номларига назар ташласак, унинг бизга маълум бўлган тарихи араб истилоси давридан бошланган бўлиб чиқади. Истилочилар маҳаллий аҳоли орасига сингиб кетганларидан сўнг, шу ернинг асл эгаси — туркий қавмларга мансуб аҳоли ўз юртининг жуғрофий хусусиятларидан келиб чиқиб, Шавгарни Ясси деб атай бошлаган. Амир Темур ва Темурийлар даврида

Ясси қишлоғи кенгайиб, ободлашиб, туркий қавмларнинг марказлашган шаҳарларидан бири сифатида Туркистон номини олган.

Туркистоннинг мусулмон оламидаги машҳур шаҳарлардан бирига айланиши Хожа Аҳмад Яссавийнинг муборак номи билан борлиқ. Сирдарё бўйидаги муғуллар томонидан вайрон қилинган шаҳар ва кентлар, шу жумладан, Ясси ХҲІ асрнинг 30-йилларида қайта тикланиб, Аҳмад Яссавий яшаган муқаддас манзил сифатида шуҳрат топди.

Туркий оламнинг тимсол-сиймоларидан бири Аҳмад Яссавий 1103 йилда Сайрамда дунёга келган. Отаси Шайх Иброҳимдан 7 ёшида етим қолган Аҳмад опаси Гавҳар Шаҳноз қўлида тарбия кўрган. У опаси билан Ясси шаҳрига кўчиб боргач, машҳур машойихлардан бири Арслонбобдан таҳсил олган. Сўнгра ўша даврнинг илмий-маърифий марказларидан ҳисобланган Бухорога бориб, йирик мутасаввиф олим Юсуф Ҳамадонийдан тасаввуф илмини ўрганган. Аҳмад Яссавий Бухорода араб тили билан бир қаторда форс тилини ҳам мукаммал эгаллаб, тасаввуфга оид форсийда яратилган асарларни мутолаа қилади. Туркистонга қайтиб келганидан сўнг эл-юрт ўртасида шайх, пир сифатида эътибор топиб, ислом, унинг қонун ва қоидаларини, азиз-авлиёларнинг ҳаёти ҳамда яшаш ақидаларини тарғиб этувчи диний-маърифий оқимнинг йирик намояндаси ва кўйчиси сифатида шуҳрат қозонади.

Аҳмад Яссавий яшаган даврда турк хоқонлари — қорахонийлар билан қорахитойлар ўртасида кечган урушларнинг даҳшатли оқибатлари халқ бошига бало-офат тошлари бўлиб ёғилди. Яссавий халқнинг шу даврдаги оғир ва фожиали ҳаётини ўз кўзи билан кўриб, шеърларида золимларга бўлган нафратли муносабатини ёрқин ифодалади. Яссавий шеърларида халқ ҳаётида учровчи бидъат ва иллатларнинг кескин қоралангани, виждонли ва имонли кишиларга хос юксак инсоний фазилатларнинг олқишлангани, одоб ва ахлоқ масалаларига доир қимматли фикрларнинг баён қилингани туфайли халқ уларни ҳикматлар деб атади. Дарвоқе, шоирнинг ўзи ҳам панднома мазмунида ёзилган шу асарларини халққа ҳикматлар деб тақдим этган эди.

Яссавий ҳикматларини ўқиган китобхон муаллифнинг ўз ҳаёти сабоқларидан олган хулосалари билан танишибгина қол-

май, турли ижтимоий силсилалар туфайли, кишилар онгида салбий ўзгаришларнинг юз бергани туфайли шoirнинг “На онода раҳм қолди, на отода, Оға-ини бир-бирига можарода”, деб изтироб чекканини кўради. Шу тарзда Яссавий ўз ҳикматлари билан ижтимоий силсилалар ва шахсий фожиалар ёки омад юлдузининг ўткинчи жилвалари таъсир кўрсатганига қарамай, инсон Инсон бўлиб қолишини истади.

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида Аҳмад Яссавийни “Туркистон мулкининг шайх ул-машойихидур. Мақомати олий ва машҳур, каромати матаволий (ҳайратланарли) ва номахсур (чегарасиз) эрмиш”, деб таърифлаган ҳамда “анинг мазори Туркистонда, Ясси деган ердаки, Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидир”, деб унинг Амир Темур фармони билан бино этилган мақбараси Туркистон аҳолиси учун муқаддас қадамжолардан бири бўлиб қолганини айтган.

Аҳмад Яссавий 1166/67 йили вафот этганидан сўнг ғоят катта ҳурмат ва эҳтиром билан дафн этилади. Унинг сағанаси узоқ йиллар мобайнида Яссавийнинг минглаб муридлари учун муқаддас қадамжо сифатида хизмат қилиб, дунёдаги энг бой мақбаралардан бирига айланади. Аммо Олтин ўрда хони Тўхтамиш Туркистонга бир неча бор лашкар тортиб келиб, Яссавий мақбарасини қароқчиларча талади. 1395 йилда Тўхтамиш устидан тарихий ғалаба қозонган Амир Темур шунинг учун ҳам Олтин ўрда пойтахтига ўт қўйиб, Аҳмад Яссавий сағанаси учун янги, маҳобатли мақбара қуриш ҳақида фармон берган.

Мазкур мақбара бино бўлган вақтдан бошлаб Туркистон шаҳрининг нуфузи йилдан-йилга ошиб, у мусулмон оламининг Маккадан кейинги муқаддас шаҳри сифатида шуҳрат қозонади. Лекин орадан бир неча асрлар ўтгач, XIX аср ўрталарида тарих саҳнасига чиққан Россия билан Англия дунёни бўлиб олиш мақсадида кураш бошлайди. Рус қўшинлари Ўрта Осиё чегараларини бузиб, 1864 йили Туркистон шаҳрига кириб келганида, полковник Верёвкиннинг буйруғи билан Аҳмад Яссавий мақбараси тўпга тугилади. Мақбара 11 жойидан қаттиқ шикастланиб, мажруҳ бир ҳолга келади.

Мусулмон оламининг икки марказидан бири қарийб XX асрнинг ўрталарига қадар шу тарзда — хароб бир ҳолатда яшашда давом этди.

Ийқон қишлоғи

1864 йилнинг 4-6-декабрь кунларида рус қўшинлари Туркистон шаҳридан 15-20 километр узоқда бўлган Ийқон шаҳрини ишғол қилди. Хонлик лашкари саркардаси Алимқули истилочилар қиличидан омон қолган Ийқон аҳолисини Тошкентга кўчириб келтирди. Улар Янги шаҳарнинг ҳозирги Мустақиллик бекати яқинидаги кўчалардан бирига жойлаштирилди ва бу кўча Иқон номи билан аталди. Аммо бошқа манбаларга қараганда, бу кўча рус қўшинларининг Ийқонни забт этишлари ва навбатдаги жанговар ғалабага эришганлари шарафига Иқон деб аталган. Бизнингча, сўнги манбада берилган маълумот ишончлидир.

“Ийқон” ёки “Иқон” топоними қачон пайдо бўлган ва у қандай маънони англатади? Афсуски, бу саволга шу вақтгача илмий жиҳатдан аниқ ва асосли жавоб берилмаган. Туркистонлик тарихчи Муҳаммадризо ўғли Тўхташ Мамаев “Иқон ва иқонликлар” (Тошкент, 2003) китобида шу масалага алоҳида ўрин ажратиб, мазкур топоним маъносини иқонликлар ўртасида тарқалган бешта ривоятдан ахтариб топишга уринган. Бу ривоятларнинг бирига кўра, “Ийқон” топоними гўё қишлоқ яқинидаги Қоратоғдан олтин, кумуш, кўрғошин каби қимматбаҳо маъданлар қазиб олингани учун “қон” сўзи билан боғлиқ; бинобарин, бу сўз аввалбошда “Иқон” (Ийқон) эмас, балки “Икон” (Ийқон) бўлган. Иккинчи ривоятга қараганда, бу сўз аслида “Итқон”нинг бузилган шакли бўлиб, гўё Ийқон учун бўлган жангларда ҳатто итларнинг ҳам қони тўқилганини англатган. Учинчи ривоятда қайд этилишича, жабру ситамларни бошидан кечирган бир гуруҳ хоразмликлар Яссига келиб паноҳ сўраганмишлар. Яссиликлар уларнинг қанчалик ишончли кишилар эканини синаб кўриш учун улардан ўн нафар йигитни танлаб, уларга бир қанча олтин-кумуш жавоҳирларни беришган, учқур арабий отларга миндириб, сотиб келиш учун қаергадир юборган эмишлар. Хоразмлик йигитлар синовдан муваффақият билан ўтгач, ишончнинг кубровий тариқатидаги бешинчи босқичи — иқон “унвон”га муяссар бўлган эмишлар. “Ийқон” топонимининг тўртинчи муқобилида бирор тайинли гап йўқ. Бешинчи муқобили эса Миртемирнинг шу ҳақда шогирди Отаёрга айтган сўзларида ўз ифодасини топган. “Иқон асли, — деган Миртемир, — “Ийқон” сўзига

эгизак-да. Ундоқ тушунтирганда, ишонишлик дегани. Ёхуд тагин аниқроқ ёндашилса, эътиқод, имон, самимият, илиқлик (ҳарорат) маъносида тушунилса ҳам бўлади...”

Чиндан ҳам, “ийқон” сўзи араб тилида ишонч, эътиқод, самимийлик, яқинлик маъноларини англатади. Миртемирнинг Ийқон қишлоғи номи қачон ва қандай пайдо бўлгану қандай маънони англатганини билиш учун тарих китобларини, арабча-русча луғатларни varaқлаб кўргани шубҳасиз.

Аmmo, назаримизда, “Ийқон” топонимидан олис даврлар нафаси келаётгандек. Бу қишлоқ ёки кент мўғул истилосидан аввал пайдо бўлмаганмикин? Сирдарё ўзанидаги бошқа обод шаҳар ва қишлоқлар сингари, Ийқон ҳам уша даврда вайрон этилмаганмикин?.. Каминани шундай саволлар ўйлангирар экан, “Иқон ва иқонликлар” китобидаги қуйидаги сатрларни қайта ўқийман:

“Юртимиз (яъни Ийқон — *Н.К.*) эрамиздан олдинги IV асрда Хоразмдаги африғийлар сулоласи қўли остида бўлган.

Милоддан илгариги III-I асрларда эса Қанғ давлати ихтиёрига ўтган...

Эфталитлар давлати милонинг V аср иккинчи ярмидан VI асрнинг ўрталарига тўғри келади.

Турк хоқонлиги VI асрнинг иккинчи ярмидан (тарихда турклар хун, хунлар деб аталган) VII асрнинг охирларигача давом этган.

VIII асрда Мовароуннаҳр араблар томонидан истило қилинди. Яъни 714 йили Қутайба ибн Муслим томонидан босиб олинган ва исломга даъват этилган” (146-бет).

Муайян илмий асосга эга бўлган бу сўзлар Ийқоннинг узоқ тарихга эга бўлганидан шаҳодат беради. Агар шу тахминдан келиб чиқсак, “иқон”, -“ийқон” сўзлари иллизини араб тилидан эмас, балки қадимги туркий тилдан ахтариш тўғрироқ. Йирик туркшунос олим Э.В. Севортяннинг “Этимологический словарь тюркских языков» (Москва, 1974) китобида қадимги туркий халқлар тилидаги “ий” ўзагининг бошқа сўз ёки кўшимчалар билан қўшилган ҳолда турли маънолари англатиши қайд этилган. Чунончи, у ейдеш (ийдеш)-уйдеш шаклида келганида, эгилган, қийшиқ маъносини билдиради. “Ий” кўпинча феъл вазифасини бажариб, бирор ҳодисанинг, ҳаракатнинг рўй берганини англатади. Агар “ий” ўзагининг феъл вазифасини бажаришини назарда тутсак, “ийқон” сўзи қон

тўқилди, деган маънони билдиради. Бизнингча, “Иқон” топоними аслида “Ийқон” бўлиб, бир замонлар шу тарихий заминда кўп қон тўқилганини англатади.

Шоирнинг болалиги

Миртемир 1910 йилнинг айна саратон кунларида Ийқон қишлоғида дунёга келган.

“1910 йили, — деб ёзган эди Миртемир “Ўз тўғримда уч-тўрт оғиз...” деб номланган таржимаи ҳолида, — буғдой ўроғида шу қишлоқда туғилибман”. Шоирнинг бу сўзларига қараганда, унинг туғилган куни ва ҳатто ойна ҳам аниқ эмас. Тахмин қилиш мумкинки, у 1910 йилнинг июль-август ойларида туғилган.

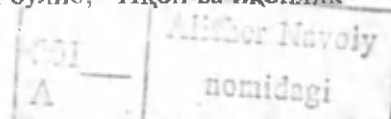
Шоир туғилган қишлоқ Қоратоғ этакларида жойлашган бўлиб, бу жой “кўклам тошқинларидан лабларини ҳўллаб олгувчи сойлар, қизғиш қирлар ва чексиз сайҳонлар, онда-сонда бир учрайдиган музбулоқлар, тошқинлардан қолган кўллар...” (Миртемир)дан иборат эди.

“Мен туғилган қишлоқнинг кунботарида, — деб ёзади шоир, — қадим Туркистон шаҳри, жанубида Ўтрор, Бойбатх харобалари, ундан нари — Сирдарё...”

Минг уйлик қишлоғимиз тўрт қопқога бўлинади: Улуғ қопқо, Кичик қопқо, Саҳоф ота, Довуд бобо. Қишлоқ ўртасидан Чимкентга қатта йўл ўтади, қадим ипак йўли, нима учундир қора йўл дейишади. Чингиз ёки кетма-кет қалмоқ босқинларидан кейин шундоқ аталгандир балки...

Қишлоқда, негадир, ҳалигача бир неча уруғ эсланади. Масалан, қашқарлик, бобой қараган, қаламқош, қалмоқ қараган, яссилик, ўтрорлик, тўқли қараган ва бошқалар. Менинг уруғим — қоровул бобо... қишлоқ ўртасида баланд ва кўламлик култета бор; тепасидан қадим шаҳарларнинг қолдиқлари, ҳатто олис Туркистон, Яссавий мақбараси кўринади. Култета ўртасида Темур ё Улуғбек ўрнатган улкан сандиқдай кўктош бор. Еттинчи бобомгача шу тепада қоровуллик қилибди. (У кезларда қишлоқ айланаси кўрғон экан-да!) Боболарим бари полвон, яъни аскар экан. Олислан ёв кўринса, ноғора уриб, ҳамма кўрғонга тиқилар, аскарлар кўрғон дарвозасидан чиқиб, ёв билан олишар экан...”

Шу ерда шоирнинг сўзларини бўлиб; “Иқон ва иқонлик-

лар” китобидаги “қишлоқдаги уруғ-авлодлар” деб номланган фаслга назар ташлаш жоиз кўринади. Китоб муаллифи қирқдан зиёд ийқонлик уруғ-авлодлар ҳақида маълумот бериб, қоровул бобо уруғи тўғрисида қулоғига чалинган бундай сўзларни ёзган: “Бў уруғнинг келиб чиқиши қозоқ миллатига мансуб. Ули жуз, ўчоқти уруғидандир. Қоровул бобо унинг асл исми эмас. Унинг эси пастроқ ўғли бўлади, уйлантиришга қиз топа олмай юрганида, у кишига иқонликлар тоғда сувга қоровул бўлиб ишлашни таклиф этадилар. Шунда у киши ўғлимга бир қиз топиб берсаларинг, умрбод сувларингизга қоровуллик қилман, дейди. Иқонликлар қиз топиб, унинг ўғлини уйлантирадилар. Қоровул бободан тарқалганлар кўп йил давомида сувга қоровуллик қилиб ҳаёт кечирадилар. Шулардан тарқаганлар қоровул бобо уруғи номи билан аталади”.

Китоб муаллифининг бу чўпчакнамо сўзларини ўқиган киши унинг Ийқонда яшаган бошқа уруғлар ҳақидаги маълумотларига ҳам шубҳа билан қараши табиий. Негаки, муаллиф қоровул бобо уруғини тубли ийқонликларга қарши қўйибгина қолмай, унинг қозоқ уруғидан тарқалганини ҳам мазкур “ривоят” билан асосламоқчи бўлган. (Биз бу масалага қуйироқда яна қайтамиз.) Бир ўйлаб кўринг-а, борди-ю қоровул бобо авлодлари сув бошига қапа тикиб, сувни қўриқлаш билан умргузаронлик қилган бўлсалар, Ийқондаги бошқа уруғ вакилларига нисбатан жисмонан бақувват, забардаст ва паҳлавон кишилар бўлиб етишармиди?! Хуллас, китоб муаллифининг қоровул бобо уруғи ҳақида берган тасаввури Миртемирнинг тарихан ва мантиқан асосланган сўзлари олдида совун кўпигидек гап.

Миртемир ўзи ва қишлоғи ҳақидаги хотираларини давом эттириб, яна ёзади:

“Қишлоғимизга Қоратогдан икки ариқда сув келарди, лекин ер чексиз. Шу важдан сув жанжаллари, ола-суронлар тез-тез бўлиб турарди. Экиннинг тури кўп: ёзлик ва кузлик бугдой, тариқ, нўхот, арпа, пахта... Асосий мева — қовун. Ёпирай, у қовунлар!.. Қовунқоқи, қовунқурти, шинни қилмаган уй кам бўлади. Шунинг учун бизнинг қишлоқ лақаби — мўнди. Шаҳарга мўл-қўл шинни, қўлбола шароб мўндиларда олиб тушилганидан шу лақаб тўқилгани аниқ...”

Қишлоқ аҳлининг тўй-томошаси улоқ, ё пойга, кураш тушиш ё бўза ичиш билан ўтган. Ҳатто чоллар ҳам жўра бўза ичиб, масжидга бораверишган. Жўра бўзанинг қонун-қоидала-

ри қатъий бўлиб, биринчи қор ёққан кундан тўй-гомаша, қорхат гаштаклари бошланиб кетарди. Уйлар чорхари бўлиб, шип ўртасида туйнуклар бўлар, уй ўртасида гулхан ёқилиб, тутуни туйнукдан кўкка ўрлар. каттакон хум эса бўза билан тўла бўлар эди. Эшикнинг ўнг томонида бий, чап томонида эшик оғаси ўтирар, давра — кундуз эшик оғасининг, оқшом чоғи эса бийнинг ихтиёрида бўларди.

Уйда қирқ йигит. Давра эгаси, яъни эшик оғаси (ё бий) қанча коса жўра бўза ичса, ҳамма шунча ичиши шарт эди. Ичолмаган айбдор ҳис обланиб, даврадан чиқариб юбориларди. Даврадан чиқиб кетган киши ё ов қилиб, бирер жонвор отиб, ҳеч иложи бўлмаса, бир кучоқ ўтин кўтариб кирарди. Агар жўра бўзадаги биронта одам ўзга жўрага меҳмонга чақирилса, бийдан рухсат олиши лозим эди. Агар у борган жойида бирон номаъқулчилик қилса борми, жазога тортилар, бий буйруғи билан музлаган ариқ тешилиб, гуноҳкор устидан қирқ челақ сув қуйиларди. Шундай пайтларда ҳеч ким уни ажратиб ололмас ҳам, ўртага тушолмас ҳам эди. Фақат масжиддан биронта мункилаган чолни олиб келишса, ўша тилаб олиши мумкин эди, холос.

Миртемир болалик кезларида бир гуноҳкор устидан қалин қор ёққан, аёзли кунда йигирма челақ сув қуйиша бошлагани, чолларнинг аранг ўртага тушиб, бечорани қутқариб қолганини ўз кўзи билан кўрган эди.

Шундай жўра бўза билан ўтган қиш кунларида қўшиқ ҳам айтиларди.

“Бўза бирин-кетин қирқ уйдан ўтади, — деб ёзади шоир. — Кечаси базм. Қўш-қўш бўлиб кўна дунё (қўшиқ) айтишади, қўшиқ айтмаган ё ўйнамаган одам кам. Кўна дунё шу қалар мунгли. дардли қўшиқда замондан зорлик садолари, ҳасрат ва ҳикмат лим-лим...”

*Бўза ичдим, бошига чиқди хумори,
Ёр қўйнида қолди бўйним тумори.
Ҳеч баҳона топмас эрдим боргани,
Хўп баҳона бўлди бўйним тумори.*

*Даричадан ой тушибди юзима,
Сендан ўзга ёр кўринмас кўзима.
Сендан ўзга ёр кўринса кўзима,
Ушмни раво кўрай мен ўзима...”*

Миртемир болалик чоғларида эшитган яна бир гўзал халқ кўшигини келтириб, ҳикоясини бундай давом эттиради:

“Мен бу сатрларни болалигимда эшитганман, қаранг, ҳануз эсимда, баъзан варақлаб ўтириб, ўша болалигим ўтган қишлоқ ва ўша ғариб ҳаёт кўз олдимдан ўтади. Ўша кунлар мағзини чақсам, бўза ёз бўйи тиниб-тинчимаган деҳқоннинг қишки ҳордиғи, кўнглини ёзиши ва кўна дунё бўзагарининг ноласи экан, холос. Чунки, қишлоғимизда тўкма гап деган йиғинлар ҳам бор эди, бу йиғинларда сўқим сўйилар, қази-қартагик, норину ҳасблик баркашлар тортилар, яъни давлагмандларга хос... У йиғинларда шаҳардан (яъни Туркистондан — Н.К.) хонандалар келар, созандаю баччалар (қирқ кокил) аёл кийимида ўйнатилар, қийқириқ баравж ва шишалик шароблар гардун пиёлаларда айланарди”.

Ийқонлик бошқа уруғ-аймоқлар сингари, қоровул бобо авлодидан етишиб чиққан кишилар ҳам XX аср бошларида шундай турмуш кечиришган. Улар ҳавас қиларли даражада соғлом бўлганлари боис сўнгги йилларда деҳқончилик ва чорвачилик билан машғул бўлишган. XX аср бошларида Ийқонга маърифат шабадалари кириб кела бошлаганда, қоровул бобо авлодининг ўша йиллардаги оқсоқоли Умирбек ҳожи Усмон ўғли шундай кишилар билан яқинлашиб, улар билан қариндошлик ришталарини боғлашга аҳд қилади. У фарзанди Турсунмуҳаммадга мамай уруғига мансуб Исомиддин деган маърифатли кишининг Моҳирўй деган жисми исмига яраша гўзал қизини олиб беради.

Мамай уруғи қандай эди?

“Ёшлигимизда, — деб ёзади “Иқон ва иқонликлар” китоби муаллифи, — кексалардан шундай ҳикоя эшитганмиз: “Бир Мамай деган татар киши қишлоққа келган экан, биз унинг авлоди эканмиз. Бу гапни Аширматов Тожихон айтгани эсимда. Шу уруғга мансуб Субатов Тожихон буни рад этиб, уларнинг авлодлари қозоқ эканлигини таъкидлайди. Аниқ бир фикрга келолмадим-у, лекин Тожихон Аширматовнинг сўзи ҳақиқатга яқиндир”.

Умирбек ҳожи Усмон ўғли ҳам, Турсунмуҳаммад Умирбек ўғли ҳам мамайлар қавми билан қариндош бўлганлари, бири Моҳирўйдек ифбатли ва кўли гул қизга қайнота, иккинчиси эса эр бўлганидан ғоят мамнун бўлдилар. Аммо ёш оиланинг биринчи фарзанди Абдулҳамид гўдаклик чоғидаёқ ёруғ дунёни

тарк этди. Ундан кейин туғилган Ҳожимурод ҳам акаси кетидан нариги дунёга тезда равона бўлди. Бу икки зурёдининг чехрасига тўйиб улгурмаган ота билан она қайғусининг чеки-чегараси бўлмади.

Орадан кўп вақт ўтмай, Турсунмуҳаммад бобо рафиқаси билан ими-жимини қилиб, ҳазрат сағанасини тавоф этиб келганларидан сўнг, Моҳирўй ая янги фарзандга ҳомиладор бўлди. Аммо улар учинчи фарзанднинг дунёга келишини ҳам қувонч, ҳам ташвиш билан кутдилар. Ниҳоят, чақалоқ дунё юзини кўрган куни қўй сўйилиб, қишлоқ оқсоқолларидан фотиҳа олингач, улар истаги билан янги меҳмонга Миртемиршо деган исм берилди. Бу исм тагида оқсоқолларнинг Аҳмад Яссавий мақбарасини бино қилиш ҳақида фармон берган Амир Темурнинг барҳаёт қудратига ҳурмат бор эди.

Шундай қилиб, 1910 йилнинг бугдой пишиғида ўзбек халқининг бўлажак атоқли шоири Миртемир Турсунмуҳаммад ўғли дунё юзини кўрди.

Миртемир улғайиб, нафақат халқнинг севимли шоирлардан бири, балки кўплаб шогирдларнинг устози сифатида ҳам ҳурмат қозонди. Унинг шогирдлари орасида Отаёр Наҳанов деган ёш шоир ҳам бўлган. Отаёр устози ҳақида асар ёзиш иштиёқи билан яшаб, у билан бир неча бор суҳбат қурган, у билан бирга Ийқонга сафар қилган. Хуллас, Миртемир ва унинг ийқонлик жигаргўшалари билан қилган суҳбатлари натижасида унинг дастлаб “Миртемир” (1986), кейин “Қуёшни кўргали келдим” (1991) китоблари майдонга келди.

Отаёрнинг мазкур китобларида Миртемирнинг бобо ва момоси тўғрисида ҳам айрим имо-ишоралар бор. Бу китобларда ёзилишича, Умирбек ҳожи уйланишни ихтиёр қилиб, Биби Зайнабни бўлажак тан маҳрам сифатида танлаганида, ёр-дўстлари орасида: “Сенга Аллоҳнинг шу қақилдоқдан бошқа атагани йўқми?” деганлар ҳам бўлган. Аммо Умирбек ҳожи бир оз шаддодлиги ва қақажонлиги учун уларга ёқмаган Биби Зайнабга уйланиб, кимнингдир ҳавасини, кимнингдир ғашини келтириб, у билан аҳил умр кечирган. Умирбек ҳожи билан Биби Зайнабдан беш қиз ва бир ўғил туғилди. Бу ўғилнинг исми бизга таниш Турсунмуҳаммаддир. Агар шу яккаю-ягона ўғилнинг исмига эътибор берсак, Умирбек ҳожининг ҳам Турсунмуҳаммадга қадар дунёга келган ўғиллари турмаган кўри-нади.

Турсунмухаммад Умирбек ҳожининг ёлғиз ўгли бўлгани сабабли унга алоҳида меҳр қўйди. Уни ҳеч нарсадан уқситмай вояга етказди. Турсунмухаммад айтгани айтган, дегани деган кишилардан бўлиб улғайди. У отамерос ердан батраклар ёрдамида унумли фойдаланиб, Ийқоннинг кўзга кўринган бойларидан бирига айланди.

Турсунмухаммад шу мавқеи берган имтиёзлардан фойдаланиб, беш маротаба оила қурди.

Миртемир юқорида тилга олинган таржимаи ҳолида отабоболари тўғрисида бундай маълумот берган:

“Отам деҳқон ва чорвадор, она томондан бобом (яъни Исомиддин домла — *Н.К.*) мулла, мактабдор. Ота томондан бобом (яъни Умирбек ҳожи — *Н.К.*) узун бўйли, полвон жуссали, қизил юзли одам эди. Ирғий асосини “тўқ-тўқ” ерга уриб юрганда, ер титраётгандай. Она томондан бобом ўрта бўйли, чарақлаган қора кўзли, қора ва чечан одам эди...

...Онадан уч қиз, икки ўғил эдик. Лекин ўзга уч наадан ҳам укаларим бор эди. Иккинчи онам қозоқ (терскайлик), учинчи онам татар, тўртинчи онам ўзбек қизи эди. Ўз онам оламдан ўтгандан кейин қозоқ онам ўз боласидай менга меҳрибон бўлди. Тўртинчи онам узатилиб келмасдан ажал тирноғида кетди. Ёш татар онам ҳали ҳам тирик”.

Тўхташ Мамаевнинг мазкур китобида Турсунмухаммад Умирбек ўгли тўғрисида ҳам мухтасар маълумот берилган. Муаллифнинг ёзишича, у отасининг яккаю ягона ўгли бўлиб, жуда сахий бўлган. Шунинг учун у бойвачча номини олган. “Ўта саводли, билимли, ақлли табиб эди, — деб ёзади муаллиф. — Турсунмухаммад бобо дориларни ҳам буюрар, ҳам ўзи тайёрлар эди. Талабалик давримда бир неча марта Самарқанддан занжабил (имбир) олиб келиб берганман. Тиббиёт ходимлари тўхтата-олмаган бурундан қон кетиш касалини даволаганини биламиз. 1962 йил дунёдан ўтди”.

Миртемир адабиётшунос Салоҳиддин Мамажоновнинг саволига жавоб бериб, отаси ҳақида бундай деган эди: “Отам саводли — мактаб ва рус-тузем мактабида ўқиган одам эди. Лекин... тўрт онам бор эди — ўз онам энг улкани, кейинги онам қозоқ, учинчи онам татар, энг кичик онам яна ўзбек қизи — бу, ҳаёт тафсилотсиз ҳам сизга тўшунарлидир. Мен эсимни билгандаёқ онам бўлак уйда турар ва ўз кунимизни ўзимиз кўрардик. Мен кичикликдаёқ дала ишига қўниқан-

ман. Онам, укам ва сингилларим ҳам. Кейин ҳаммаси ишчи бўлиб кетди. Бошқа оналаримдан булган укаларим ҳам мени пана тутишади ва ғоят ҳурматдаман”.

Миртемирнинг улғайишида Биби Зайнабнинг хизмати катта бўлган. Биби Зайнаб ўрни-ўрни билан қаттиққўл ва меҳрибон бўлган, фарзанд ва неваралар унинг нима дейишини кўз қарашларидан илғаб олишган. Биби Зайнаб бош-қош бўлган маъракалар кўнгилдагидек ўтган, шунинг учун ҳам уни ийқонликлар ҳурмат қилишар эди. У ўзига хуш келмаган бирор ҳодиса устидан чиққудек бўлса борми, ҳаммаёқни остин-устун қилиб юборар, айниқса, жужуқларнинг ҳўрланишига асло йўл қўймас экан. Миртемирнинг “Бувим чўпчакларидан” туркумидаги шеърлари унинг ёрқин хотираси нурлари билан йўғрилган. “Момом” шеърисидаги мана бу сатрлар эса унга — Биби Зайнабга бағишланган.

*Момомнинг отини Зайнаб дердилар,
Келади сақични чайнаб, дердилар.
Келса ҳам келсин-да булоқдай жимиб,
Келмасин қумғондай қайнаб, дердилар.*

Момо невараларга қанчалик меҳр кўрсатмасин, барибир, она ўрнини боса олмайди. Миртемирдек онасини севган, она мусибатидан ўртаниб, ўз жонига қасд қилган фарзанд бу дунёга бошқа келмагандир, балки.

“Онам, кичкина, қора, сриқ, меҳнаткаш, ўта мушфиқа, ўта мақолгўй аёл эди. Сўзи мақолсиз бўлмас эди. Бувим билан бирга турардик. Бизни гўдакликдан меҳнатга ўргатган онам бўлди...”

Қишлоқ манзаралари

Ийқон - Қоратўғ тизмаларидан 35 км. жанубда, Сирдарёдан 45 км. шимолда, Туркистон шаҳридан 20 км. шарқи-жанубда, қадимги Буюк Ипак йўлида жойлашган қишлоқ. Агар ёдингизда бўлса, Миртемир қишлоқ манзараларини тасвирлаб, култета устида ўрнатилган сандиқдай кўктошни тилга олган эди.

Эски тепалик устида турган сандиққа ўхшаш бу “қабр тоши” қишлоқнинг ёши ҳақида маълумот беради. “Тошкентдаги Юнус-

обод масжиди имоми Олимжон ҳожи Жалиловнинг қабр тошидаги ёзувларни ўқиб, гувоҳлик беришига қараганда, — деб ёзган эди Тўхташ Мамаев, — тошнинг ён томонларига Қуръон оятлари ёзилган бўлиб, бош ва қуйи томонига Султон Ғозий ўғли Султон Нур исми ва ҳижрий йил билан ёзилган сана бор. Уни милодий ҳисобга айлантирилса, 1550 йилга тўғри келади. Демак, бундан тўрт ярим аср илгари ҳам тепалиқ ҳозирги ҳолатида бўлган экан”.

Тўхташ Мамаев ўз китобининг бошқа жойларида бўлганидек, кўк тош ҳақида ёзганида ҳам илм-маърифатдан узоқ кишиларнинг сўзларига таяниб, кўк тошни “қабр тоши” деб атаган ва шу “қабр тоши” ҳақида мантиқсиз фикрларни баён қилган.

Бироқ Ийқон қишлоғининг ўтмиши ва кейинги даврлардаги ҳаётига доир маълумотлар нафақат қизиқарли, балки ишончли ҳамдир.

“Иқонликларнинг асосий қисми, — деб ёзилган китобда, — азалдан деҳқончилик билан шуғулланганлар, шунингдек, чорвачилик ва паррандачилик маҳсулотлари ҳам етиштирганлар... Тоғ сувларининг камайиши, аҳолининг кўпайиши натижасида сув танқислиги сезила бошлаган. Иқонликлар кам сув талаб қилгани учун узум етиштирганлар ва уни атрофдаги шаҳар, қишлоқларга олиб бориб сотганлар, ўзларига керакли буюмларга алмаштирганлар, ортиб қолганларидан эса шинни, мусаллас тайёрлаганлар. Куз ва қиш ойларида сопол идишларга (кўза, мўнди) қуйиб, сотиш учун яқин шаҳар ва қишлоқларга олиб бориб сотганлар. Ҳозир ҳам кўшни қишлоқдиларнинг “иқонлик мўндилар” деб ҳазиллашиши шундан қолган...”

...Иқонликлар азалдан буғдой унидан қилинган таомларни хуш кўрганлар. Нонлар, кулча, патирларни ер тандирларида катта-катта ҳажмда тайёрлаб пиширадилар. Буғдой гўжа, қўғирмоч, ҳалим, талқон ва шунга ўхшаш таомлар тайёрлаганлар...”

Бу сўзларни ўқир эканман, ийқонликларнинг 1905, 1917, 1933 ва 1943-1945 йилларда даҳшатли очликни бошларидан кечирганлари хотирамга келади. Балки Миртемир ҳам “қўғирмоч” деган шеърида етти яшар бола пайтидаги очлик кезларини тасвирлагандир:

Бугдой ўроғига ҳали ҳафта бор,
Ҳампарларда ун йўқ, унсиз-ку кун йўқ.
Ўрсқ тушгунича кун ўтар ночор,
Тушда мўриларда ҳатто тутун йўқ.

Ҳар тонг олис қирга кетардик тўп-тўп,
Тогдан эсар хушбўй ва салқин сабо.
Тўрғаяқ бедана ўлан айтар хўп,
Бугдойзор чайқалар — қандоқ дилрабо!..

Бу кез тансиқ ҳатто бир ҳовуч оқшоқ,
Бу кез кулбаларда кўпроқ кўк шўрва.
Ҳар ким ўз чекида узади бошоқ,
Уйга қайтар эдик — лиммо-лим тўрва.

Кейин бошоқларни уқалаб, пуфлаб,
Отам қовуради бизга қўғирмоч.
Талашиб ер эдик пуфлаб ва суфлаб,
Ҳорғин онажонга жилмайиб қийғоч...

Шундоқ ўтар эди қишлоқ ҳаёти,
Ҳали ҳам оғзимда қўғирмоч тотти...

Миртемир таржимаи ҳолида иқонликларнинг асосий ме-
васи қовун эканини айтиб, қовундан қовунқоқи, қовунқур-
ти сингари ноз-неъматлардан ташқари, шинни ва “қўлбола
шароб”нинг тайёрланишини завқ билан нақл қилган. Зарифа
Саидносирова ҳам “Ойбегим менинг” деган хотира-қиссаси-
да Туркистонда етиштирилган қовуннинг бир неча навлари-
ни санаб, бундай ёзган эди:

“Қовунлар хиёлининг ҳисоби йўқ: оқ новвот, кўкча, абу-
жамил, бухор қовун, шарбати, сўйилганда оқиб турадиган,
юмшоқ кампир қовун, оқ қовун, қора қовун, адрас қовун...

Кечга яқин оқ новвот ёки кўкчани танлаб, полиздан ўзим
кўғариб чиқардим. Пичоқ теккизганимда, тарсиллаб ёрилиб ке-
тарди. Баъзан полиздан узаётган вақтдаёқ азбаройи пишгани ва
шира торганидан ёрилиб кетарди...”

Чамаси, шундай ширин ҳолатни болалик кезларида Мирте-
мир ҳам бошидан кечирган. Лекин ҳаётда шундай ҳолатлар ҳам
бўладики, не-не умидлар билан экканинг қовун ёки тарвуз

ёзнинг серёмғир келгани ёки, аксинча, сув етишмагани ту-
файли ўсмай, қовжираб кетади. Шоир хотирасига тушган воқеа
бир оз ўзгача. Бечора бобо қовун полизига уч бора сув бериб,
ҳосилнинг яхши бўлишига ишонади. У эҳтимол қишнинг аёз-
ли кунларида бола-чақанинг қорни оч қолмаслиги учун қовун
қоқи, қовун қурти ёки шинни дегандек заҳира таомларни тай-
ёрлаб қўймоқчи бўлгандир. Аммо афсуслар бўлсинки, вақти-
вақти билан қараб турилмагани учун полизни ажриқ босиб
кетган экан...

Миртемир 1965 йили Самарқандга борганида, нима учун-
дир хаёлига шу аянчли воқеа келиб, “Шумғия” деган шеъри-
ни ёзади:

*Тизадан тупроқ чопиб,
Тизадан жўяк олиб.
Бобом қовун экканди,
Жаннатдек бўлди полиз.*

*Ҳар палак худ қирқтадан
Тулу тугунак солиб,
Саратон яллиғида
Сув сўрар эди ёлғиз...*

*Бобо деҳқон-да бобом,
Уч гал сув берди, холос.
Чопиғи тўрт бўлувди,
Ўздик ҳатто ҳандалак.*

*Бобом бир кун полизда
Кўтарди айюҳаннос:
“Шумғия!” деб шум кўкат
Юларди, жони ҳалак.*

*Бутун умид шундайди,
Йиллик ризқу рўзида,
Саҳарлар қарсиллаши,
Шинни-ю қовун қоқи.*

*Бир алам ёнар эди
Бобогинам кўзида,
Сужиб қўярди тажанга:
“Ҳа, сени, манжалақи!”*

Қовун ийқонликларнинг иқтисодий-маиший ҳаётида қанчалик муҳим ўрин тутган бўлмасин, улар тақдири бугдой, арпа, сули сингари маҳсулотларга боғлиқ эди. Ҳар бир оила аъзоларининг оз ё кўплигига қараб 1-3 тоннагача бугдой ва арпа ун қилиниб, тунаклаги ханбар (хамбар)ларга босиб қўйиларди. Ханбардаги ун келгуси бугдой ўроғига қадар ачимамай, қурт тушмай гуриши учун кузда қоқларга солиб совутилган. Ханбарларга тўкилган ун тоза оёқ билан жипслаб босилган ва шундай тadbир туфайли келгуси йилга қадар ачимамай, қурт тушмай сақланган. Ундан шилпин (беш бармоқ), умаш, бошмаддок, чалпак, узун ош ва бошқа таомлар тайёрланган. Ўстирилган жўхори донидан бодрок, талқон, гўжа, унидан эса зогора гайёрлагачлар.

“Йилқилардэн, — деб давом этади Тўхташ Мамгев чорвачилик масалаларига кўчиб, — куч-қўлик, кўпкари чопиш, ер ҳайдаш, юк ташиш учун фойдаланганлар. Биялар соғилиб, қимизи ичилган. Кузда йилқи гўштидан қазини-қарта тайёрланганлар. Йилқининг ёгини, думини кузаб (қирқиб олиб) қилчилбирлар эшганлар. У чидамли арқон бўлган. Қорамоллар суг, гўшт учун боқилган, ер ҳайдаш ва дон янчишда ҳам улардан фойдаланилган...”

Ҳунармандчилик юксяк даражада ривожланмаган бўлса-да, ўзига хос ҳунарлари бўлган.

Иқондаги ҳар бир хонадон аҳли керакли кулол идишларини ўзи тайёрлаган. Кулолчилик айрим хонадонларнинг тирикчилиги манбаи бўлган. Улар Оқтепадан тўй (тупроқ тури) олиб келиб, соғ тупроққа аралаштирганлар ва қоринишмадан сопол идишлар: кўза, малак, каваш, чарчак, боқроқ, коса, тоғоралар ясаб, тандир ёки маҳсус хумдонларда пиширганлар. Тайёрланган идишлар мой бўёқлар билан сирланган.

Аёллар учун узук, билакузук, чўлпи ва бошқа тақинчоқлар тайёрланган...”

Ўйлаймизки, ўтган аср бошларидаги ийқонликлар ҳаётига оид шу сўзларнинг ўзи Миртемирнинг болалик йиллари кечган муҳит ҳақида озми-кўпми тасаввур уйғотса ажаб эмас.

Ўқиш истаги

Аёл зотига ҳирс қўйган кишидан меҳр қочади.

Турсунмуҳаммад ота қишлоқнинг олди кишиларидан бири эди. У Тошкентда нашр қилинган “Туркистон вилоятининг газети”га обуна бўлиб, қишлоқ аҳлини унда чоп этилган янгиликлар билан таништириб борар, уларни оламда рўй бераётган ўзгаришлардан вақги-вақти билан воқиф этиб турарди. Туркистон ва Ийқондаги чор маъмурлари рус тилини яхши билган ва оқ-қорани таниган кишилар бўлгани учун Турсунмуҳаммадга эгри кўз билан қарашмас ва бу Ийқондаги ўзига тўқ кишилардан бирининг ҳаёти равон издан борарди. Шунинг учун у бир-икки эмас, беш хотинга уйланиб, большевиклар тили билан айтганда, бой феодалга айланган-қолган.

Аёллари кўп бўлган кишининг ташвиши ҳам кўпаяди, хонадонидан файз-барака ариб, тинчлик ва хотиржамлик деган илоҳий неъматлар йўқолиб боради. Шундай маиший муаммолар унинг хотини Моҳирўй ва фарзанди Миртемиршо билан муносабатларига ҳам кўланка ташлади. У оиласига, фарзандига бўлган меҳр-муҳаббатни юрагидан секин-аста ситиб чиқара бошлади. Турсунмуҳаммад Моҳирўй тўтига ҳам, ёш Миртемиршога ҳам эътибор бермай қўйди. Ундаги бу нохуш ўзгаришни кўрган Исомиддин ҳожи қизига ҳам, неварасига ҳам раҳми келиб, улар ҳаётини меҳр-мурувват нурлари билан ёритишга уринди. Тўрт-беш ёшга тўлиб, оқ-қорани таний бошлаган Миртемиршони ўз мактабига чорлаб, унга араб имлосини ўргатди.

Турсунмуҳаммад отанинг узоқ умр кўрган синглиси Биби Сахро шоирнинг болалик кезлари ҳақида туркистонлик жигарғушаларига бундай ҳикоя қилган эди: “Моҳирўй кеннойимизнинг дадалари Исомиддин ҳожи билимдон, ҳурматли киши эдилар. Улар Миртемиржоннинг иштиёқини кўрдилар-да, ўз тарбияларига олдилар. Унинг диққатини ёшлигидан ўқиш-ёзишга тортдилар. Ўшанда болагинам уч-тўрт ёшларда эди, чоғи. Бир пайт қарасак, Миртемир қўлга тушган нарса билан эшик-деворларга, ҳатто ерга ҳам ёзадиган одат чиқарди”.

“Мен, — деб эслаган эди шоир, — бир-икки йил шу бобом мактабида ўқидим. Биров дастали тахтага ёзуғли алиф, бе, те, сени қайтаргани қайтарган (шифтга қараб), бировла ҳафтияк, бировда чоркигоб, биров Қуръон ёдлаш билан банд. Ғовур. Бобом ҳам тўрда ўтирар, ҳар кун эрталаб талабаларни бир синовдан ўтказар, кейин ўзи ҳам далоийлга гушиб кетар, ўтирган жойида мудраб ҳам қоларди...”

Ёш Миртемирнинг эски мактабда ўқиган даври 1914-1915 йилларга тўғри келади. Бу даврда Туркистон бўйлаб жадидчилик ҳаракати авж олган, янги усул мактаблари ташкил этилиб, жадид газета ва журналлари нашр этилаётган, театр санъати вужудга келиб, аҳоли маърифат масканлари сари талпина бошлаган эди. Эски усулдаги мактабларнинг янги тарихий давр талабларига жавоб бера олмаётгани аллақачон сезилган эди. Шундай мураккаб бир шароитда баъзи тараққийпарвар тадбиркор ва савдогарлар Қозон, Уфа, Оренбург сингари шаҳарларга бориб, фарзандларига замонавий билим бериши мумкин бўлган маърифат аҳлини ўзбек диёрига чорлаб келдилар. Туркистонда илмли кишиларга катта эҳтиёж борлигини сезган тагар ва бошқирд миллатига мансуб бошқа маърифатли кишилар ҳам ўз хоҳиш-истаклари билан серкүёш ўлкага кўчиб кела бошладилар. Шундай кишилардан бири Ийқон қишлоғига кўчиб келиб, янги усул мактабини очган ва маҳаллий болаларни маърифат боғининг тансиқ меваларидан баҳраманд қилаётган эди.

Тўхташ Мамаев берган маълумотга қараганда, ўтган асрнинг 10-15-йилларида янги, дунёвий фанларни ўргатувчи тўнғич мактаб ташкил этилиб, уни руслар “старо-иканское училище» деб аташган. Бу мактабда татар миллатига мансуб Салоҳиддин Асфандиёров ва унинг рафиқаси Хуршида Асфандиёрова — бири эр болаларга, иккинчиси эса қиз болаларга таълим берган. Ерли халқ бу мактабни “нўғай мактаби” деб атаган. Муаллиф шу маълумотдан кейин “нўғай мактаби” да ўқиган бир неча ийқонликларнинг исм-шарифларини қайд этгани ҳолда, нима учундир Миртемир номини тилга олмаган. Унинг сўзларига қараганда, Миртемир кейинроқ “Шариф бойнинг меҳмонхонаси” да очилган “эр болалар мактаби” да ўқиган чиқали. Тўхташ Мамаевнинг юқорида келтирилган маълумоти, шу жумладан, нўғон домла очган мактабнинг руслар томонидан “старо-иканское училище» деб аталгани ҳам, бизнингча, ҳақиқатдан узоқ.

Миртемирнинг илғор фикрли Баҳром амакиси олти-етти ёшлик жиянини Исомиддин ҳожининг эски мактабидан олиб, “нўғой домла” мактабига ўқишга берган эди.

“Мен кейин, — деб ёзади Миртемир, — қишлоғимизда очилган нўғой домла мактабига ўтдим. Домламизнинг оти Асфандиёр эди, хотини Хуршида хоним қизлар мактабини юргизар эди, ута чиройли ва ўта маданиятли хотин эди. Тўқай шеърларини ёд ўқир ва суҳбатда ҳар қандай терс одамни ҳам ўзига ром қилгувчи куч-жозиба бор эди. Нўғой домла жиккаккина, ёқимли ва мулойим киши бўлиб, урмас-сўкмас, уялтирар эди, холос.

Тез савод олдим. Умуман, чизиб ўтаманки, Туркистон ўлкасида биринчи янги усул мактаблар очган ҳам, биринчи газетачилар ҳам, биринчи ҳарф терувчилар ҳам, рус ва Европа маданиятининг биринчи тарғиботчилари ҳам, таржимонлар ҳам татар қардошлар эди.

Мен ўнлаб ўшанлақа фидойи одамларни биламан ва дилимдан ардоқлайман. Жуда кўп ўқувчилар қаторида суюкли ва қимматли Асфандиёр домладан мен ҳам чексиз миннатдорман”.

Булажак шоир “нўғой домла” мактабида тез савод чиқарибгина қолмади: унда илм олишга эҳтиёж туйғуси пайдо бўлди. Унда бу истак-эҳтиёжнинг пайдо бўлишига Баҳром амакиси ҳам сабабчи бўлди. Онаси Моҳирўй тўти ҳам, момоси Биби Зайнаб ҳам Баҳром амакиси сингари, унинг Тошкентда ўқиб, мулла бўлишини орзу қилишди. Уларнинг бундай ниятга келишида оилادا вужудга келган мураккаб вазият ҳал қилувчи омил бўлди.

Миртемир ҳаётининг шу таҳликали даврини эслаб, “...ота панасида кун кўриш. эс танигандан кейин. оғирроқ бўлиб қолди”, — деб ёзган таржимаи ҳолида.

Аммо Миртемиршони жондан ортиқ севган Умирбек ҳожи ҳам, Исомиддин ҳожи ҳам унинг Тошкентга кетишига қаттиқ қаршилиқ кўрсатишди. “Кўз очиб кўрган неварамиз Тошкентга ўқишга бориб, кофир бўлиб кетади”, деган ҳайиқ уларга қурол бўлиб хизмат қилди. Аммо ўзга чора йўқ эди. Миртемир 1921 йили, 11 ёшида, куз кунларининг бирида, ярим кечаси Баҳром амакиси билан бирга яширин равишда Тошкентга жўнади. Моҳирўй тўти кўз ёшларини тўкиб, ўзи тиккан белбоғни “Ой бориб, омон кел!” деб ўғлининг белига маҳкам боғлаб

қўйди. Белбоққа она юрагидан отилиб чиққан қуйидаги сатрлар ипак билан тикиб ёзилган эди:

*Назар қилсам, ичим ҳасрат билан битганга ўхшайди,
Бу дунё можароси мени нотавон этганга ўхшайди.
Нетай, замона зайли шул эркан, аё биродарлар,
Қоп-қаро соч оқариб, пилигим битганга ўхшайди.*

Орадан эллик беш йил ўтгач, Миртемир “меҳрибон ва тадбирли бувиси ва онаси” ёрдамида Тошкентга қочиб кетганини эслаб, бундай ёзган эди:

*Мен кетганда авжидайди айни куз,
Пишиқчилик файзидайди дала-туз.
Саҳар пайти қарсилларди тўрлама,
Бир палакдан узар эдик худди юз.*

*Мен кетганда етилганди ғўза ҳам,
Чўнг хумларда кўпирганди бўза ҳам...
Мен Тошкентга шайлангандим тугал ой,
Кетар куним санқиб юрдим сойма-сой...*

*Бир қоп пахта терган эдим харж учун,
Оқшом ўтиб, бўлди ахир ярим тун.
Аравасин қўшганида амаким,
Онам юм-юм йиғлар эди, жигар хун.*

*Кейин қучиб пешонамни силади,
Кўлин очиб, не яхшилик тилади;
Бувим билан қолди дуо ўқишиб,
Не аломат кун бўлур — ким билади?..*

*Пичирларди: “Майли, мулла бўлиб қайт,
Зора келса мен ҳам жиндак яйрар пайт.
Болагинам, кўрмай сенинг доғингни,
Белбоғингга тумор тикдим, қўшиб байт”.*

Миртемиршо ўзи сезмаган ҳолда ҳаётининг бахт ва бахтсизлик, қувонч ва азоб-уқубат, ёруғлик ва зулмат, шухрат ва беморлик билан тўла янги саҳифасини бошлаган эди.

ШУЪЛАЛАР ҚЎЙНИДА

*Ғамлар тарқоқ! Мен уйғоқ! Қалбимда тошқин...
Кўнглимда муҳаббат, умид! Заҳмат чеккан танамни эркали-
тувечи қуёш бағрида, шуъла қучоғида қолдим мен...
Миртемир*

“Алмай” иш мактаби

“Тавба, — деган эди Миртемир узоқ сукутдан сўнг шоғирди ва библиографи Отаёрга, 1921 йилдаги ўша унутилмас кунни эслаб, — мендек шумтака бир қочоққа бувимнинг ўшанда нега бунчалик меҳрибонлик қилганига ҳали-ҳали ҳайрон қоламан. Бизлар шошиб турибмизу, шўрлик бувим бўлса куймана-куймана иссиқ нон ёпиб, бўғирсоқлар пишириб, йўл халтамызга жойлаб қўйгани кечагидай ёдимда... Ундан кейин десангиз, Тошкентда янги ҳаётим бошланиб кетди, анча пайтгача амакиларим, айниқса, Баҳром амаким ҳолимдан тез-тез хабар олиб турди”.

Ҳаёт бир маромда кечган олис қишлоқдан келганлиги учун Миртемир ўзини бошқа бир дунёга келиб қолгандек сезди. Шаҳар кўчалари одамлар билан гавжум, улар қишлоқ аҳлидек шошмай, осуда одим ташлаб бамайлихотир юрмас, балки қаергадир ошпиққан кишидек югуриб елишарди. Улардан бирор манзилнинг қаерда жойлашганини сўрасангиз ҳам мундоқ бафуржа тушунтириб ўтирмай, бирор кўнка рақаминию бориб тушингиз лозим бўлган бекат номини айтишарди-да, яна йўлларига равона бўлишарди...

Ўша йилларда республика раҳбарлари олдига қўйилган вазифалардан бири ишчи синфини яратиш бўлган. Тошкентдаги маориф ва маданият муассасаларидаги хизматчиларнинг катта фойзини маҳаллий аҳоли ташкил қилган бўлса-да, саноат корхоналарида асосан европаликлар меҳнат қилишарди. Шунинг учун яқин йиллар ичида миллий кадрлардан иборат ишчилар синфини яратиш кун тартибига қўйилган муҳим масалалардан бири эди. Шу мақсадда Тошкент сингари саноат корхоналари жойлашган шаҳарларда “иш мактаблари” ташкил этилди. Тошкентда очил-

ган шундай мактабга умри ғариблик ва ночорликда ўтган таниқли шоир Алмаий номи берилган эди. Бу мактабга жалб этилган ўқувчилар ўқув юртининг Бешоғоч майдони яқинида жойлашган биносида дарс тинглаб, турли фанлар бўйича билим олишарди. Мактабнинг каттагина боғи ҳам бўлиб, бу боғ Чилонзор даҳасидаги улкан жар ёқасига жойлашганди. Ўқувчилар дарсдан кейин ва бутун ёз бўйи шу ерда меҳнат қилишарди.

“Тўғрисини айтсам, — деб ёзади Миртемир, — бу боғ мактабнинг нонхонаси эди. Чунки, мамлакат ҳали етим-есирларни боқишга қодир эмасди. Ўзимиз экиб, ўзимиз тикиб, ўзимиз йиғиб, ўриб, туйиб олар эдик. Жўхори ҳам, мош ҳам, нўхот ҳам, ловия ҳам ўз меҳнатимиздан эди. Думбул бўлди, бас, оғзимиз тинчимасди, пишганда ҳам мактабда ҳар куни бир марта бериладиган бўтқага мадад эди. Айниқса, ҳар қайси си қулоч етмас ёнғоқлар бизни тўқ тутар, қўлимиз, оғзимиз қорайиб кетар, қишга ҳам қоп-қоп олиб келардик”.

Иш мактабидаги тарбиячилар, ўша даврнинг аксар кишилари сингари, ўта маданиятли, меҳрибон, фидойи кишилар бўлиб, уларга ажойиб педагог Низрулла Иноятов раҳбарлик қиларди. Мактаб ўқувчилари орасида нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиёнинг барча ўлка, шаҳар ва қишлоқларидан ҳам келган болалар кўп эди. Миртемир улар орасида фарғоналик, хоразмлик, хўжандлик, чимкентлик ва туркистонлик болаларнинг зиёда эканини кўриб, Тошкентга қочиб келганидан яна бир бор мамнун бўлди.

Миртемир билан шу мактабда олдинма-кейин бўлажак адабиётшунос олим ва драматург Иззат Султон, бўлажак шоир Эргаш, бўлажак адабиётшунос ва ёзувчи Жуманиёз Шарифий, бўлажак олим Абдулла Зоҳидов ва бошқалар ҳам таълим-тарбия олдилар. Миртемир “алмаийчилар”нинг илу “эски” ва “янги” авлодлари билан иноқлашиб, улар билан бир умрга дўст бўлиб қолди.

Билим юртида

Миртемир 1923 йилда “Алмаий” иш мактабини тугатганидан сўнг амакилари таълим олаётган ўлка ўзбек эрлар билим юртида ўқишни давом эттирди. Бу ўқув даргоҳи ҳозирги Амир Темура хиёбонининг ўнг тарафидаги кўча юзида жойлашган эди. XIX асрнинг 70-80-йилларида шу ерда рус гимназияси ва

бутхона учун махсус бинолар қурилган ва гимназия талабалари дунёвий билимларни эгаллаш билан бирга бутхонада ўтказилган диний-маърифий маросимларда фаол қатнашганлар. 1925 йилда бу ҳар иккала бино Ўлка ўзбек эрлар билим юртига олиб берилди, бутхона эса билим юртининг маданий-маърифий тadbирлар ўтказиладиган клубига айлантирилди.

Иш мактабида ҳам, билим юртида ҳам ўқувчилар ўзлари экиб, ўзлари йиғиб, ўзлари тикиб, ўзлари кияр эдилар. Ўқувчилар шу ерда ҳам деярли ҳамма ҳунарларга ўргатиларди. Шу маънода билим юрти иш мактабининг давомидек бўлган.

Агар халқ ва мамлакат оғир иқтисодий аҳволда яшаётган бўлса, ҳаётнинг залворли гурзиси ёш болалар ва ўсмирларнинг елкаларини ҳам жароҳатлаб ўтди. Миртемир иш мактабида таълим олган кезларда мактаб боғида унган мевалар, ҳар қалай, унга ҳам, тенгдошларига ҳам мадор бўлган. Билим юртининг Кўктерак мавзеида каттагина, шоирнинг ёзишича, “юриб у чеккасига етгунча киши чарчайдиган” боғи бўлиб, ундаги “гурли-туман навли олмазор, узумзор, шафтолизор, ёнғоқзор, йўнғичқазор, пахтазор ва бошқа экин-тикинлар” талабаларни боқар эди. Улар ёз бўйи шу ерда ишлар ва улар рангига қон, бўйига жир битиб, қишга яқин шаҳарга қайтардилар. Аммо қишнинг аёзли кунлари бошланиши билан кунда икки ёки уч мартадан бериладиган бир бурдадан қора нон ва тушлик бир чўмич бўтқа кундан-кунга ўсиб бораётган ёшларга ҳеч вақо бўлмасди.

* * *

Шоирнинг тўнғич фарзанди Миржалол Турсунов “Ўзбекистон овози” газетаси мухбирининг отаси ҳақидаги саволларига жавоб бериб, қуйидаги мароқли воқеани нақл қилган эди:

“Эсимни таниганимдан кейин отамнинг бир одати менга жуда қизиқ туйилган. Отам тинмай оёқ кийими харид қилардилар. Бизнинг пойабзалимизни ҳам тез-тез текшириб турардилар — ҳеч жойи тешилганми, чоклари бутунми? — деб. Бир-икки бор кийган пойабзалимизни уйимизда яшаётган бирон қариндош талабага берардилар. Уйимиз талабасиз бўлмасди. Иқондан Тошкентга келган талабалар борки, отамни қора тортиб келаверарди. Улар ўқишга киришга тайёрланишдан тортиб институтни битириб кетгунча бизникида яшарди. Хуллас, бир куни отамдан шу ҳақда сўрашга журъат этдим. Гарчи отам анча

қаттиққўл, бирон гапимиз бўлса онам орқали етказиш одат тусига кирган бўлса ҳам.

— Ўзимни-ўзим эплаш учун болалигимдан ишлаганман, — дедилар отам. — Бировнинг уйида отбоқар бўлганман, бир йили қишда оёқяланг қолганман. Ўша кунлар ёдимга тушса, ҳозир ҳам оёқларим совуқ қотгандек бўлаверади”.

Бу хотирада тилга олинган воқеа Миртемирнинг Ийқондалик вақтида, “Алмай” мактабига ўқишга келишидан олдин рўй берган бўлиши мумкин. Лекин шунга қарамай, ёш Миртемирнинг пўлат янглиғ товланиши 1924 йилга қадар Тошкентда ҳам давом этган.

“1924 йилга келиб, — ёзади Миртемир, — емак тўлиб-тошди. Ошпаз “Бугун тушликка нима пиширай? Ошми, шавлами, мошкичирими, лағмонми?” деб сўрайдиган бўлди. Эрталаб ва кечқурун биттадан оби нон ва бир неча чақмоқ қанд дастурхонга қўйиладиган бўлди. Бировда тўн, ўзгасида чориқ, учинчисида аскар тужеркаси, яна бошқасида ямоқ шим, биров қалпоқ, биров телпақда, биров дўппи, биров шапкада бўлса (яъни ярим юпун), шу йилдан бошлаб ҳаммага бир хил пальто, энгил-бош, “скороход” ботинка, бир хил бош кийим берилди”.

Энди бир хил либос кийган талабалар байрам кунлари саф тортиб кўчага чиққанларида, Эски шаҳардаги Жангтоҳга етгунларича “ўнлаб қинғир кўчалар”даги халойиқ уларга қараб, “кўнгли тўлиб, жўлмайиб” турадиган бўлди. Ва Миртемир нигоҳига ҳаётнинг гўзал жилвалари чалина бошлади.

Шу ҳақда, албатта, мавруди билан сўз юритамиз. Аммо ҳозир ўқиш ва ўқитиш машаққатларига кўчсак.

Миртемир таржимаи ҳолида ёзганидек, “билим юртида ўқишлар оғир, ўқитувчилар талабчан”, шунга қарамай, талабалар “кечалари алламаҳалгача совуқ бўлмаларда дарс тайёрлар” эди. Шоирнинг шу ҳақдаги сўзларини ўқир эканман, 20-йилларнинг оғир иқтисодий шароитида Ўрта Осиёнинг шаҳарқишлоқларидан Тошкентга ўқишга келиб, ўқитувчиларнинг талабчанлиги ва ўзларининг билимга ташналиклари орқасида фан ва техниканинг гурли соҳалари бўйича йирик мутахассис бўлиб улғайган кишилар кўз олдимга келади. Улар атоқли шоир ёки олим, муҳандис ёки врач, агроном ёки транспорт ходими бўлиб етишибгина қолмай, ўз мактабларини яратдилар, ўзбек фани, маданияти, техникаси, саноати ва қишлоқ хўжалиги гараққи-

ётига катта ҳисса қўшган кишиларнинг янги-янги авлодларини тарбиялаб етишгирдилар.

Қани энди ҳозир улғайиб бораётган ёш авлод вакиллари фидойи ота-боболарининг тарих сўқмоқларидан ўтиш жараёнида қандай ажойиб кишилар бўлиб шаклланганларини яхши билсалар ва улардан ибрат олсалар...

* * *

Миртемир билан билим юртида бирга ёки олдинма-кейин ўқиган талабалар кўп бўлишига қарамай, шоир ҳаётининг шу даври ҳақида фақат бир-иккитагина хотира эълон қилинган, холос. Умид қиламизки, бу хотиралар билан танишиш нафақат Миртемирнинг таҳсил йиллари, балки у яшаган мураккаб давр тўғрисида ҳам муайян тасаввур уйғотади, ҳатто шундай мушкул даврда ҳам ёшлар қалбида романтик орзу ва интилишлар жўш уриши мумкинлигини кўрсатади. Келинг, масриф факрийларидан бири марҳум Тоҳир Зуфаровнинг шоир ҳаётининг билим юртида кечган даври тўғрисидаги хотираси билан танишайлик:

“...1925 йил. Куз. Ўқув йили бошланишига саноқли кунлар қолган. Ҳозирги Амир Темур хиёбонининг ҳар ер-ҳар ерида узоқ-яқиндан Тошкентга ўқишга келган болалар тўпланишиб, нималар ҳақидадир суҳбатлашмоқда. Ҳамманинг фикру зикри ўқишда, билим юрти талабаси бўлиш орзусида...”

...Ўлка ўзбек эрлар билим юрти ҳозирги Тошкент курантининг рўпарасидаги бинога жойлашганди. Атрофда бошқа ўқув юртлари ҳам бўлгани учун хиёбон доим талабалар билан гавжум бўларди.

Мен Миртемир билан дастлаб ана шу ерда танишдим. У менга мурожаат қилиб, қаердан келганимни, имтиҳондан қандай баҳолар билан ўтганимни сўради. Кейин:

— Билим юрти, билим юрти! Мендекларни ўз қалбига гирён қилган билим юрти! — деб қўшиб қўйди.

Шу-шу Миртемир билан ҳар сафар кўришганимизда: “Билим юрти, билим юрти!” дея қувониб ҳазиллашардик...

...Миртемир жуда хушмуомала эди, ҳеч қачон бақириб-чақириб гапиришмасди. Ҳеч қачон ҳеч ким билан жанжаллашмасди. Синфга, ётоқхона ва ошхонага навбатчи бўлгудек бўлса, доимо “офарин”га сазовор бўларди. Ҳар қандай топшириқни сидқидилдан бажарарди. Кичик-кичик шеър ва

лавҳалар ёзишни яхши кўрарди, бу борада кўп машқ қиларди. Баъзан кечалари ёгоқхонадан чиқиб, коридорда ёки залда нималарнидир ёзиб ўтирарди. Гоҳо-гоҳо синф доскасига ҳазиломиз шеърий мисралар ёзиб ҳам кўярди. Унинг қандай фанга оид дафтари бўлмасин, шу дафтар ҳошиясида, албатта, бир неча шеърий сатрлар ёзилган бўларди. Мажлисларда, турли йиғинларда, кечқурунлари синфла дарс тайёрлаган вақтларида ўз яқинларига уч-тўрт сатр шеър ёзиб узатиш одати ҳам бор эди. (Бундай шеърлардан иккитаси менинг архивимда ҳамон сақланмоқда.)

Билим юртида Шерали Гинтилло, Абдулла Авлониёв, Аббос Алиев, Н.П. Архангельский, Т.Н.Большберг, Саидолим Шарафиддинов, Қаюм Рамазон, Ойбек сингари атоқли педагоглар, оташин маърифатпарварлар ишлашарди. Улар бизга чиндан ҳам чуқур билим ва яхши тарбия беришди. Миртемирнинг шеъриятга бўлган иштиёқини, талантини оширишда, унинг илк шеърларининг матбуотда пайдо бўлишида, хусусан, Саидолим Шарафиддинов, Ойбек ва Қаюм Рамазон каби тилшунос, адабиётшуносларнинг маълум даражадаги таълимий ва тарбиявий ҳиссаси бор, албатта.

Миртемир адабиётга шунчалик қизиқардики, унинг учун қанча адабиёт дарси бўлса, шунча яхши эди. У билим юрти адабий ҳаётининг пешқадамларидан эди. Адабиёт тўғараги машғулотларига, “Ёш куч” ва “Шапалоқ” деворий газеталарига фаол қатнашиб турарди”.

Яқинда Миртемирнинг пароканда архивида сақланиб қолган қоғозларни титкилар эканман, дафтар варағининг ярмига ёзилган хабарномага кўзим тушиб қолди. Ўнг тарафига араб ва рус ёзувларида “Ўлка ўзбек эрлар билим юрти ленинчи ёшлар ячейкаси. Ячейка Л.К.С.М. Уз. при Узбекском мужском институте просвещения” сўзлари ёзиғлиқ муҳр (штамп) қўйилган бу хабарномада қуйидаги сўзлар ёзилган экан:

“Ёшлар аъзоси: Акбар Қориев, Миртемир Турсунов, Мирзажон Отажонов ўртоқларима!

Шунинг илаҳ билим юрти ёшлар ячейкаси улум қилиб ёзадир, ҳама билим юрти фирқа ёшлар ячейкаси мастурким, аларнинг фикр тарқатувчи “Ёш куч” газетасининг қарамоғина чиқадирган “Ёш қаламлар” журналига сизларни ячейка тарафиндан тарғиб қилинди.

Бинобарин, шул ишларингизда давом этажагингизни ячейка тарафиндан таклиф қилинадир.

Ячейка масъул котиби
Иш бошқарувчи

Каримуф (имзо).
Назаруф (имзо)".

Муҳрида "1925 й." санаси қайд этилган мазкур хабарнома Миртемир билан бирга Акбар Қориев ва Мирзажон Отажонов сингари талабалар ҳам билим юртининг "Ёш куч" деворий газетаси ва "Ёш қаламлар" қўлёзма журналида ўз асарлари билан қатнашиб турганларидан дарак беради.

* * *

1924-1927 йилларда мазкур билим юртида таълим олган устозлар орасида атоқли олим ва драматург Иззат Султон ҳам бўлган. У адабиётшунос Нўъмон Раҳимжонов билан қилган суҳбатида билим юрти ва ундаги ижодий муҳит тўғрисида сўзлаб, жумладан, бундай деган:

"Бу даврда бизнинг фикри-зикримизни банд этган асосий нарсa Чўлпоннинг шеърий тўпламлари билан Абдулла Қодирий романлари, "Муштум" журнали эди.

Шу вақтларда Чўлпонни бир неча марта кўришга муяссар бўлдим. Чўлпоннинг ҳурмат-обрўси зўрлигидан унга яқин боришга тап тортолмай, юрагимиз чопмай турарди. Беш-ўн метр нарида туриб, савол берардик, жавоб олардик".

Афсуски, Миртемир умрининг сўнгги кунларига қадар қўрқув ва ҳадик иқлимида яшаганлиги боис Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат сингари устозлар тўғрисидаги хотираларини бирор кимсага айтмади, уларнинг ўз ижодига кўрсатган таъсири тўғрисида лом-ميم демади.

* * *

Билим юртида тил дарсини таниқли тилшунос Қаюм Рамазон, адабиёт дарсини эса Абдурахмон Саъдий ва Олим Шарафиддинов сингари бўлажак таниқли адабиётшунос ва тилшунос олимлар олиб боришган. Миртемир бошқа дарсларни ҳам жон қулоғи билан тинглаган ва барча ўқитувчилар ҳурматини жойига қўйган бўлса-да, адабиёт дарсига алоҳида меҳр қўйганлиги туфайли Олим Шарафиддиновни айрича ҳурмат қиларди. Олим Шарафиддинов ҳам шоғирдига турли тилдаги

китобларни олиб келар, ёзган машқларини эринмай ўқиб, ютуқ ва камчиликларини кўрсатар, шу камчиликларни бартараф этиш йўлларини ўргатар эди.

“Менинг адабиётга бўлган ихлосим, муҳаббатимни сезган Олим Шарафиддинов кўп топшириқлар берарди, — деган эди Миртемир адабиётшунос Раффор Мўминов билан 1974 йили қилган суҳбати чоғида, — мен уни жон-жаҳдим билан, қунт билан бажарар эдим. Ёзги таътилда у кишининг топшириғи билан ҳамқишлоқларимдан дафтар-дафтар мақоллар, кўшиқлар ёзиб келардим. У киши мароқ билан ўқирдилар. “Ёш куч” деворий газетасидаги “Танбурим товуши” шеърини ҳам ўзлари кўчириб, “Ер юзи”га элтиб берган эдилар”.

* * *

Одатда мактаб дарсликларида Миртемирнинг 1927 йили “Ер юзи” журналида чоп этилган “Танбурим товуши” шеъри шоирнинг матбуотда эълон қилинган дастлабки шеъри сифатида тилга олинди келади. Ҳолбуки, шоирнинг ўзи кўп бор таъкидлаганидек, унинг илк шеъри 1926 йили “Ёш ленинчи” газетасида эълон қилинган. Шоирнинг яқин қариндошларидан бири Сайёра Сатторованинг “Бир шеър тарихи” (1991) деган жажжи мақоласи шу масалага ойдинлик киритади:

“Тақдирнинг тақозоси билан, — деб ёзган эли Сайёра Сатторова, — мен Миртемир аканинг кўпгина суҳбатларида бўлганман. Қолаверса, қадимий Туркистонда жойлашган, устоз Миртемир домла туғилиб ўсган Иқон қишлоғида бир неча бор бўлганман...

Бир гал борганимизда Миртемир ака шахсий кутубхонасига ишора қилиб, устозни Олим Шарафиддинов ҳақида гап очиб қолди.

— Олим ака менга адабий асарларни танлашни ўргатди. Турли тилдаги китобларни келтириб, мени кўпроқ ўқишга ундар, баъзан тортиниб ўз шеърларим ҳақида оғиз очганимда, у киши диққат-эътибор билан тинглаб, фикрларимни маъқуллар эди. Унча яхши чиқмаган шеърларимни эҳтиёткорлик билан танқид қилар ва мени чуқурроқ фикрлашга, ўзбек мумтоз шеъриятини яхши тушуниб олишимга даъват этар эди. Олим аканинг маслаҳати билан бир-икки шеъримни “Ёш куч” деворий газетасига бердим. Улар менинг илк машқларим эди.

Миртемир ака тоқчадан араб ёзувида чоп қилинган кичкина журнални олиб, изоҳ берди: “Бу 1926 йилда чоп қилинган “Ер юзи” журнали”. У журнални аста варақлаб, керакли саҳифани топди-да: “Бу эса Олим ака талаби билан ёзилган илк мақолам”, — деди. — Мен “Ёш ленинчи”га 1927 йили келганман...”

Миртемир ака саҳифалари сарғайиб кетган “Ёш ленинчи” газетасининг 1927 йил сонини жуда эҳтиёткорлик билан кўрсатди. Бу сонда шоирнинг “Тағин аҳд”, “Бахт”, “7 ноябрь”, “Комсомол”, “Турк тарихида”, “Ёруғ кунлар йўлбошчиси бўл, ўғлим!” каби шеърлари босилиб чиққан эди.

— “Ёруғ кунлар йўлбошчиси бўл, ўғлим!” шеърининг ёзилиш тарихини биласизми? — дея шеърнинг яратилиш тарихини гапира кетди устоз. — Тошкентда ўқиб юрган кезларимда қишлоққа камдан-кам борардим. Отам эса хатларида хавотир олаётганини айтиб, уйга қайтишимни таъкидларди. Мен эса ота-онамнинг хафа бўлишини ўйламасдан, ўқишим, ишларим кўплиги учун боролмаслигимни айтиб ёзардим. Бир кун отамдан жавоб хатини олдим. У ўз хати сўнггида менинг ёруғ кунлар йўлбошчиси бўлишимни маслаҳат қилган эди.. Отамнинг ўша гапига бир умр амал қилишга ҳаракат қилдим”.

* * *

Билим юрти жойлашган бино чор ҳокимияти даврида гимназия бўлган. Унда дарс берган айрим тажрибали ўқитувчилар педагогик фаолиятларини билим юртида ҳам давом эттирганлар. Шулардан бири В.Пальмин бўлиб, у Миртемир ва унинг курсдошларига рус тили ва адабиётидан сабоқ берган. Миртемир ифодаси билан айтсак, “демократик кайфиятдаги бу бақувват” киши рус шоирларининг асарларини, айниқса, Пушкиннинг шеърларини, Лермонтовнинг “Исмоилбек” ини шундай ҳаяжон билан ўқир эдики, бу шеърларнинг гоёвий мазмуни ва бадиий латофатини ҳали тушуниб етмаган талабалар оғизларини очганча қолардилар. Эҳтимол, ўша йилларда олган таъсироти туфайли Миртемир бадиий таржима соҳасида ҳийла таъриба орттиргач, Лермонтовнинг машҳур “Исмоилбек” асарини ўзбек тилига ўттирган.

Билим юртининг гимназиядан мерос бўлиб қолган, аммо ақсар ноёб китоблари бошқарушларга кўчган кутубхонасида мумтоз рус адабиёти намояндаларининг асарлари бисёр эди.

Ҳали русча-ўзбекча лугатлар майдонга келмаганлиги сабабли ўқувчилар В.Пальминнинг қистови билан уларни ҳижжалаб ўқишарди. Шу нарса ғаройибки, талабалар тинимсиз ўқиш орқасида бу асарларни секин-аста тушунадиган, улардаги мазмун ва бадииятнинг олтин кукунларини илғайдиган бўлдилар. Миртемир 1926-1928 йилларга бориб, А.Жаров, А.Безименский, И.Уткин, В.Маяковский сингари ўша даврда машҳур бўлган рус шоирлари шеърларини ўқийдиган ва таржима қиладиган бўлди. Кейин шаҳар кутубхонасига, ундан кейин эса Эски шаҳардаги кутубхонага борадиган, татар ва озарбайжон тилларидаги китоблар, газета ва журналларни ҳам ўртоқлари билан таланиб-тортишиб ўқийдиган бўлди.

“Дарсдан кейин, — деб ёзган эди шоир “Шингил эслаликлар” мақоласида, — юқори синф талабаларига эргашиб, шаҳардаги биронта кутубхонага борардик. Атоқли икки кутубхона бор: бири ҳозирги Навоий номидаги кутубхона, ўзгаси Эски шаҳардаги “Турон” кутубхонаси. Уларда Озарбайжон ва Татаристонда нашр қилинган китоблар ҳам бўларди. Абдилла Шоиқ, Ўрдубодий, Олимжон Иброҳимов, Фотиҳ Амирхон, Ҳоди Тоқташ ва ҳоказо... қўлга тушганини қўймай, ўқиб чиқардик...”

Ўзбек халқи мустақилликка эришганидан сўнг кадрлар тайёрлаш, айниқса, баркамол авлодни тарбиялаш масаласига мамлакатимизда алоҳида эътибор берила бошлади. Сўнгги йилларда мазкур масаланинг муҳимлиги ойдек равшан бўлиб, ҳатто 2010 йил мамлакатимизда “Баркамол авлод йили” деб эълон қилинди, Шу масала бўйича ҳукумат дастури тузилиб, қатор муҳим ишлар амалга оширилди. Агар халқимизнинг олис ва яқин тарихига назар ташласак, шу масаланинг кун тартибига бир неча бор қўйилгани маълум бўлади. Хусусан, ўтган асрнинг 20-30-йилларида шу борада озмунча ишлар қилинмади! Лекин ўша даврдаги ёшлар билан ҳозирги ёшларни ўзаро қиёсласак, илм-фан асослари билан бирга турли касб-ҳунарларни эгаллаш улар учун ҳаётий зарурат бўлгани маълум бўлади. Шунинг учун улар маълум маънода баркамол авлод вакиллари бўлиб етишишган. Ҳозирги авлод учун юқори малакали мутахассис, кенг билимли ва маданиятли инсон бўлиш эмас, балки моддий фаровонликка эришиш масаласи муҳим ва бирламчидир. Шунинг учун ҳозирги авлодни қоралаш ножоиз. Зеро, ҳозирги илмий-техник ва маданий тараққиёт даврида улар-

нинг Павел Корчагин бўлиб яшашлари кулгили. Шунга қарамай, 20-30-йилларнинг оғир иқтисодий ва мафкуравий шароитида яшаб, фидойи, олижаноб, камтар, ҳалол, ватанпарвар ва олий тоифали мутахассис бўлиб улғайган авлодни кўпроқ ҳурмат қилгинг, уларга ўхшаган фарзандларни ўстиргинг келди, киши.

Билим юртида, юқорида айтиб ўтганимиздек, талабаларга турли ҳунарлар ўргатилган. Аммо талабалар бу ҳунарларни махсус дарсларда эмас, балки муқовасозлик, чувақдўзлик, темирчилик, дурадгорлик сингари тўғарақларда ўрганишган. Бу тўғарақлардан ташқари, билим юртида Юнус Ражабий раҳбарлик қилган мусиқа, Наби Ғаниев раҳбарлик қилган драма тўғарақлари бўлган. Талабалар кўнгил ёзиш кечаларида “Уйғон, уйғон, Туркистон!” сингари шарқийларни айтишган, “Фарғона фожиаси” сингари пьесаларни саҳналаштириб, ҳатто филармония саҳнасида намоёиш этишган.

Миртемир адабиёт тўғарағидан ташқари, мусиқа тўғарағи машғулоғларини ҳам қанда қилмасди.

Салоҳиддин Мамажонов 70-йилларнинг ўрталарида Миртемир тўғрисида рисола ёзиш истағида унга бир талай саволлар билан мурожаат этган. У Миртемирнинг қўшиқнавислик фаолиятига оид саволига жавоб олганидан сўнг шоирдан: “Ўзингиз бирор мусиқа асбоби чалишни биласизми?” деб сўраган. Миртемир бу саволга: “Ўзим танбур чалардим. 1921-1925 йилларда ўлка ўзбек эрлар билим юртида мусиқа тўғарағида (адабиёт тўғарағида ҳам) қатнашардим. Байрам оқшомлари оёқ яланг (бутун тўғарақ) саҳнада соз чалганимиз эсимда. Яхши чалардик”, деб жавоб берган. Чиндан ҳам, шоир ёшлик йилларида танбур чертишга ғоят ишқивоз бўлиб, бу соҳанинг пири Юнус Ражабидан бир неча чолғу куйларини ўрганган ва бўш қолди дегунча танбур чертиб, чертганда ҳам яхши чертиб, жаранглаптиб, ўзини шеърый сатрлар битишга созлаб турар эди.

* * *

Миртемир қўшиқнавис шоир сифатида машҳур бастакорлар ва композиторлар билан ҳамкорлик қилган бўлса-да, танбурни қайтиб қўлига олмади. Аммо унинг қалбида шеъроятдан ташқари, яна икки санъат турига катта муҳаббат бўлган. Булардан бири мусиқа бўлса, иккинчиси театр эди. У театр саҳнаси учун асар ёзиб, драматург сифатида ҳам халққа муносиб

саҳна асарларини ёзишни орзу қиларди. Ундаги бу муҳаббат ҳам билим юртида уйғонган. Ўзбек театрининг атоқли арбобларидан бири Қудрат Хўжаевнинг қўйида эълон қилинажак хотираси бизни Миртемир ижодий ҳаётининг ана шу номаълум саҳифаси билан таништира ажаб эмас.

“Мен 1928 йили, — деб ёзади артист, — шу билим юртига ўқишга кирдим. Юқори куроода ўқиб юрган Миртемир, Ёқуб Алиев, Собир Муҳамедов, Раззоқ Ҳамроев, Исҳоқ Раззоқов ва бир неча ўқувчилар билан танишдим. Улар Ёқуб Алиев ва Раззоқ Ҳамроев раҳбарлигида тузилган ёш ҳаваскорлар драмтруппасининг фаол аъзолари эдилар. Мени ҳам шу труппага қабул қилиб олишди. Бу труппада дастлаб “Бағовот” (Фурманов асари) деган пьеса қўйилган эди. Янги қабул қилинган ҳаваскорлар қатори мени ҳам Миртемир акага бириктириб қўйишди.

У киши менинг ўқишим ва тўғарақдаги ишларимда яқиндан ёрдам бериб турдилар.

1929 йил тўғарагимиз Фитратнинг “Арслон” пьесасини саҳналаштирадиган бўлди. Менга пьесадаги имом ролининг ижроси топширилди. Спектаклни Ҳамза номидаги театрининг етук артисти Лутфулла Нарзуллаев саҳналаштирадиган бўлди. Мен ёш бўлсам қандай қилиб имом ролини ўйнай оламан, деб ҳайрон бўлдим. Шунда Миртемир ака: “Ҳайрон бўлма, мен Туркистонда жуда кўп домла-имомларни кўрганман, эртага дарсдан сўнг уларнинг ҳамма қилиқларини, кийимини, юриш-туришларини ўргатаман”, дедилар. Дарҳақиқат, шундай ҳам бўлди. Эртаси кундан бошлаб менга имом ролини ўйнашимда саллани қандай ўраш кераклигини ўргатдилар. Имомларнинг кийим-бошларини кийишни, белбоғ боғлаш, чўкка тушиб ўтириш, чордона қуриб ўтириш, тасбеҳ ўтиришлари ҳақида батафсил гапириб бердилар.

Қироат билан гапириш борасидаги машқимиз эса салкам икки ой тинимсиз меҳнат билан ўтди.

Мен Миртемир акани ҳаваскорлар труппасининг концертларида ўзлари ёзган бир неча шеърларини ўқиб берганларини завқ билан эшитганман. Миртемир ака эрлар билан юртидаги бадиий ҳаваскорлик тўғарақларининг тиним билмас ташкилотчи ва жонқуяр мураббийларидан эди, лесам хато қилмасман.

Айниқса, менинг актёрлик ижодий фаолиятимнинг бошланишида “Арслон” спектаклидаги имом ролини таъсирчан чи-

қаришимда домла Миртемирнинг қилган хизматлари бутун умр ёдимдан чиқмайди”.

Қудрат Хужаев слижаноб инсон бўлганлиги туфайли Миртемирнинг ўша йилларда унга берган кичик ёрдамини умрининг сўнгги кунларига қадар унутмаган. Миртемирнинг ўзи ҳам азбаройи камтар ва хоксор инсон бўлганлиги сабабли ҳаётининг бундай саҳифаларини эслаш у ёқда турсин, ҳатто билим юртида драма тўғараги бўлгани ва унинг машғулотларида иштирок этганини умуман тилга олмаган. Ҳолбуки, у билим юртининг қарийб барча тўғарақлари ишида қатнашиб, санъатнинг бир қатор турлари билан яқиндан танишган. Билим юрти унинг шоир, санъатсевар ва қўли гул инсон бўлиб шаклланишида ғоят катта, муҳим роль ўйнаган эди.

Соғти Хусайн тўғараги

Билим юртида “Ёш куч”, “Шапалоқ” деган деворий газеталар чиқариларди. Адабиёт ҳавасманди бўлган бошқа талабалар қатори, Миртемир ҳам дастлабки машқларини шу деворий газеталарда эълон қила бошлади. Айтиб ўтганимиздек, устози Олим Шарафиддинов ҳатто шундай шеърлардан бирини кўчириб олиб, уни “Ер юзи” журнаliga элтиб берди. “Танбур товуши” деб номланган бу шеърдан ҳийла вақт илгари эса унинг илк шеъри “Ёш ленинчи” газетаси орқали тенгдошларининг эътиборини қозонган эди. Хуллас, Миртемир шу вақтдан бошлаб билим юртида ўтказилган кечаларда умидли шоир сифатида танила бошлади.

“Ўша вақтда, 1926 йилда, — деб эслаган эди таниқли журналист ва ёзувчи Йўлдош Шамшаров, — Миртемир Тошкентда ўзбек билим юртида ўқир эди. Унинг сози энди жаранглай бошлаганди. Катта йиғинларда у стол устига чиқиб шеър ўқирди.

“Ер юзи”нинг 7 ноябрь (1926 йил — Н.К.) сонидида босилган ўша “Танбурим товуши” шеърида ёш шоир:

*Борлиққа тарқалсин танбурим товуши
Торига боғласин тош кўнгилларни.
Шодланиб, мунглиниб, чўзиқ куйлаши
Қайнатсин, эритсин ёш юракларни! —*

деб ҳайқирик солган эди.

Шеърятдаги ноёб бир ҳол: мисра ва қофияларнинг уйғунлиги, бири иккинчисини қувватлаши, ўйноқидик, равлонлик, жўшиб-тошиб янграши — ана шу Миртемир шеърятига хослик унинг илк шеърдаёқ ўзлигини намоён қилган эди”.

Йўлдош Шамшаров, Миртемирга бўлган ҳурмати туфайли бўлса керак, “Танбурум товуши” шеърини бир оз зиёда баҳолаган. Аммо шуниси ҳам борки, агар бу шеърни Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун сингари 20-йилларда ўзбек шеърятига кириб келган шоирларнинг дастлабки шеърлари билан қиёсласак, Миртемир шеърининг бадиийлик борасида улардан қолишмаслиги яққол кўринади.

Билим юртидаги юқори синф талабалари орасида Жавлон Раҳмон деган бўлажак педагог ҳам бўлган. У ҳар ҳафтада ўтказиладиган талабаларнинг кўнгилочар кечаларида Миртемир шеърларини м.ҳорат билан ўқиган. Ёш шоир шеърларида гўё ўз қалбининг тошқин тугёнлари ҳам ифодалангандек, уларни билим юртида ўзгача ҳис-ҳаяжон билан ўқир, шу билангина қаноатланмай, баъзан Наримонов номидаги техникумга, баъзан қизлар билим юртига, баъзан эса Карл Маркс номидаги техникумга бориб, қироат билан ўқирди. “У даврда, — деб хотирлаган эди Миртемир, — бунақа йиғинлар кўп бўларди. Радиодан ҳам, театр томошаси бошланиши олдидан ҳам шеър ўқиларди, баъзи топшириқ билан ўзим ҳам чиқиб ўқир эдим”.

1927 йилнинг май ойида Ўрта Осиё коммунистик университетини тугатган Сотти Ҳусайн “Ёш ленинчи” газетасига муҳаррир этиб тасдиқланди. У ўзи учун янги соҳада ишлаш асносида журналистлик касбини эгаллаш билан бирга, бадиий адабиётнинг ижтимоий-ғоявий ва тарбиявий вазифасини англаш ҳамда газета атрофига ёш қаламкашларни тўплашга, уларни янги тарихий давр талаблари руҳида тарбиялашга интиларди. Унинг ташаббуси билан газета қошида адабий тўғарак ташкил этилди. Тўғарак шу йилларда фаоллият кўрсатган “Қизил қалам” адабий ташкилотининг ўзига хос бўлими бўлиб, қисқа вақт ичида ёш ижодкорлар ўртасида эътибор қозонди.

Мазкур университет ҳозир Амир Темур хиёбони яқинидаги Адлия вазирлиги биносида жойлашган бўлиб, Сотти Ҳусайн шу ўқув юртининг талабаси сифатида билим юртига бириктирилган ва ҳар жума оқшомида талабалар қошига келиб, сиёсий аҳвол тўғрисида маъруза ўқирди. У шўро давлатининг шарқий чегараларида рўй бераётган ва бошқа воқеалар ҳақида

маъруза ўқир экан, нутқи мақолу латифалар билан музайян бўлар, шу туфайли талабалар вақтнинг қандай ўтганини билмай, маърузачининг нотиклик маҳоратига қойил қолиб ўтиришарди. Маърузадан сўнг, таомилга кўра, ё савол-жавоб кечаси бўлар, ёки мусиқа ва ялла тўғараклари қатнашчилари иштирокида томоша кўрсатилар эди.

Сотти Ҳусайн мазкур ўқув юргини тугатганидан сўнг битирувчилар билан бирга Ленинградга юборилган: шўро давлатининг бу ишонган тоғлари “инқилоб бешиги”нинг ҳавоси билан нафас олиб, тарихий-инқилобий жойларни зиёрат қилишлари, собиқ инқилобчилар билан заводда ёнма-ён ишлаб, уларнинг курашларда кечган ҳаётларидан сабоқ олияшлари лозим эди. Сотти Ҳусайн ўша ерда — Нева бўйидаги шаҳарда олти ой заводда ишлади. Қайтгач, билим юртига келиб, навбатдаги маърузасини мазкур сафар хотираларига бағишлади. “Москва”, “Ленинград”, “Аврора” сўзларини эшитгану, лекин уларни тушида ҳам кўрмаган талабалар унинг ҳикояларидан сеҳрланиб қоладилар.

Сотти Ҳусайн билим юртида маъруза ўқиш билангина кифояланмай, талабалар ҳаёти билан ҳам қизиқар, ёшларнинг деворий газеталарда “чоп этилган” шеър ва ҳикоялари ҳам унинг эътиборидан четда қолмас эди.

Навқирон коммунистнинг ёшлар билан ишлаш маҳоратини кўрган раҳбарлар уни ёшлар газетасига муҳаррир этиб тайинладилар. Сотти Ҳусайн улар топшириғи асосида қаламқаш ёшларни газета атрофига тўплади. Миртемир ҳам газета таҳририятида жамоатчилик асосида ишлай бошлади. Шу кезларда у “эпакага келтириш мумкин бўлган шеър ҳикоялар”га қалам уриб, таҳрир қилинган асарларни муҳаррирга топширар, эпакага келмайдиганларни эса муаллифларига жавоб ёзиб қайтарар эди.

“Сотти Ҳусайн, — деб эслаган Миртемир адабиётшунос Фаффор Мўминов билан суҳбатида, — ...шу йиллари бир қанча ёшларни ўзи муҳаррирлик қилаётган газетаяга тортган, мени ҳам жамоат иши сифатида адабиёт бўлимига бошлиқ этиб тайинлаган эди. Ёшлар газетаси қошида Тошкент ёш ёзувчилари семинари иш юритар эди. Машғулотларга ўша даврнинг кекса қаламқашлари Абдулла Авлоний, Аъзам Аюб, Санжар Сиддиқ, Саидғани Валиев, Тригулов, Саидолим Шарафуддинов, Фафур Фулом, Файратий ва бошқалар иштирок этарди. Булар-

нинг ичида энг кичиги мен эдим. Семинар кескин тортишувлар билан ўтарди. Бу баҳслар... гоёлар кураци даражасида эди. Ёшлар газетасида босилган шеърларимдан кейин ўша давр руҳини ифодаловчи сочма йўлда ёзилган қатор шеърларим газеталар ва “Ер юзи”, “Маориф ва ўқитғувчи” журналларида бирин-кетин эълон қилинаётган эди. Семинарларда ана шу шеърлар ва менга тенгдош бошқа қаламкаш дўстларим ижоди ҳақида қизғин баҳслар борарди”.

Ёшлар газетаси қошида ташкил этилган тўғарак турли манбаларда турлича аталиб, гоҳ тўғарак, гоҳ ёш пролетар ёзувчилар семинари, деб тилга олинди. Тўғаракнинг қандай аталганидан қатъиназар, у Миртемир сингари шоирлар ижодининг шаклланишида озми-кўпми аҳамиятга молик бўлган.

“Сотти Ҳусайн ташкил этган шу тўғаракка, — деб ёзган эди унинг иштирокчиларидан бири Иззат Султон, — у вақтда Фафур Фулом, Яшин, Файратий, Миртемир, Абдулла Авлоний, Олим Шарафиддиновлар каби кўзга кўринган кишилар иштирок этганини эсласак, тўғаракнинг маҳсулотларидан бири — 20-йиллар адабиётига тузуккина ҳисса бўлиб қўшилган... “Кўрмана” бўлганини... эсласак, бу тўғаракнинг адабиётимиз тарихида тутган ўрни яққол аён бўлиб қолади. Соттининг ўз эътиқодларини эҳтирос билан ёклаши ҳам маълум ижодий роль ўйнаганини қайд этмасдан ўтиб бўлмайди. Соттининг табиатидаги ана шу эҳтирос ва қизғинлик унинг айрим кишиларга муносабатида ҳам кўринар эди. Масалан, у Миртемирга жуда ҳам кўнгил қўйган ва ундан умиди катта эканини “Кўрмана”га ёзган бош сўзида қизғин ифода этган эди, ҳатто у ўз оппонентлари томонидан Миртемирни идеаллаштиришда ҳам айбланди, бу “айб”ни бўйнига олишга ҳам улгурди. Аммо Ўзбекистон халқ шоири Миртемирнинг бутунги поэзиямизда тутган ўрни Соттининг ҳақли бўлганининг исботи эмасми?”

20-йилларда кўзга кўринган ўзбек зиёлиларининг бир қисми Тошкент шаҳрининг “Қалдирғоч” маҳалласида истиқомат қилган. Мазкур маҳалла Навоий театри яқинидаги ҳозир “Нуроний” жамғармаси фаолият кўрсатаётган бинонинг ўнг томонида жойлашган эди. Шу кўчадаги “бир ҳовлининг тўрида, даҳлиз ва залдек катта хона”да Сотти Ҳусайн яшар, хона, Миртемирнинг эслашича, кўп вақт “Кўк кўйлак” қатнашчилари билан тўлиб-тошарди. Бу тўғарак Эски шаҳар ишчи ёшлари учун томоша кўрсатар, Акрам Қодирий, Миртемир ва Сотти

Хусайннинг ўзи ҳам тўғарак учун ашула ва лапар матнларини ёзиб беришарди. “Кўк кўйлак”чилар сафида Олим Шарафидиновнинг умр йўлдоши, бўлажак адабиётшунос олима Шарифа Абдуллаева, бўлажак педагог Гулсум Раҳимова ва кейинчалик санъат соҳасини танлаган ёшлар ҳам бўлиб, улар томошабинларнинг меҳр-муҳаббати ва олқишларига кўп бор сазовор бўлишган.

Тонг шуълалари

Миртемир рус тили ва адабиёти ўқитувчиси В.Пальмининг ёрдамида Пушкин, Лермонтов, Некрасов асарларини тушуниб, ҳис қила бошлайди. Сўнгра, 20-йиллар охири - 30-йиллар аввалида, А.Жаров, А.Безименский, И.Уткин сингари “комсомол шоирлар”, шунингдек, зинапояли антиқа шеърлари билан машҳур бўлган В.Маяковский асарларини ўқишга киришди. Устозлари уни янги давр билан ҳамнафас ва ҳамқадам бўлишга тинмай даъват этдилар. Қайсидир бир шеърини ҳозирги “Ўзбекистон овози”га юборганида, газетанинг масъул котиби Аъзам Аюб Миртемирга хат йўллаб, унга “Молодая гвардия” шоирларини таржима қилишни маслаҳат беради.

Ёш шоир ана шу тарзда “эски дунё”га қарши бошланган кураш жабҳаларига жалб этилди. У Ийқон қишлоғида кечган ҳаёти билан ўқув юртларида кечаётган ҳаётини ўзаро қиёслар экан, Тошкентдаги ҳаёти янги даврнинг алвон шуълалари билан мунаввар бўлгандек туйилади. У ёш рус шоирлари таъсирида нафақат “янги давр” манзараларини тасвирлашни, балки шу “янги давр” билан уйғун бўлган шеърлий шакллар ва тасвир воситаларини топишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Шу даврда ижод қилган ва асарлари “Турон” кутубхонасига тоғу дарёлар ошиб келган татар ёзувчилари орасида Фотиҳ Амирхон, Маҳмуд Мақсуд сингари шоирлар ҳам бўлган. Бу шоирлар қаламига мансуб китоблар орасида сочмалар — насрий шеърлар ҳам бўлиб, улар Миртемирга айниқса манзур бўлган эди. Маҳмуд Мақсуд қаламига мансуб “Қизил чечаклар” китоби эса ёш шоирни ўзига шундай мафтун этган эдики, у ҳатто бу китобдаги айрим сатрларни ўз сочмаларига беихтиёр сингдириб ҳам юборган.

Шу йилларда сочма ўзбек шеърлятига кириб кела бошлаган ва унинг баркамол намунасини Чўлпон яратган, унинг

“Клеопатра” деб номланган сочмаси (насрий шеъри) эса, ёшлар томонидан ҳам, катталар томонидан ҳам севиб ўқилган эди. Аммо 1927 йилда Чўлпонга қарши бошланган кураш алангалари у билан ёшлар ўртасидаги кўприкни ёндириб юборди. Шунинг учун ҳам Миртемир Чўлпонга эмас, балки ўзбек шеъриятида сочманинг дастлабки намуналарини ёза бошлаган Яшин билан Шокир Сулаймонга елкадош бўлишни истади. Чиндан ҳам, шу даврдаги Миртемир қалбига нима учундир Ш.Сулаймоннинг “Маориф ва ўқитғувчи” журналида босилган “Кул” деган сочмаси яқин бўлиб, ёш шоир турли кечаларда унинг, айниқса, қуйидаги сўнгги сатрларини шавқ билан ўқир эди:

Кул,
 куллардай абадий маҳжум —
 Ва банда бўлмислар...
 Келар кунлар,
 Урар соат,
 Сўнги соатларким,
 Дунёда қолган қуллар қолдиғи.
 - Ярим қуллар
 Сармоя тирноғида,
 Меҳнат-ла эзилганлар
 Қуллик тамғасини умутмаганлар.

Сўнги,
 Сўнги зарба билан,
 Сўнги ҳайқиреқ —
 бонг билан,
 Дунёни янгратар садо — жанг билан
 Ўт қуяр,
 Ёндирар,
 Куйдирар эски дунёни,
 Эски турмуш,
 Эски қулликни!

Бу сатрлар замирида “эски дунё”га қарши кураш истаги билан ниқобланган жаҳон инқилоби ғояси ётади. Бу ғоя шўро тарғиботи таъсирида улғая бошлаган ёшлар учун бегона эмасди.

20-йиллар ўзбек шеъриятида “сочма” деб аталган янги шеър шаклининг майдонга келиши — ажабтовур воқеа. Ўша йиллар-

да шеърят осмонини чақмоқ янглиф дафъатан ёритиб юборган бу шеър шаклининг қаердан келгани кўпгина баҳс ва мунозараларнинг мавзуи бўлган. Адабиётшунос Тўхтасин Жалолов ҳам 60-йилларда шу ҳақда баҳс юритиб: “Бадний ижоднинг бу ўзига хос шакли XIX асрда Ҳиндистон, Арабистон, Россия, Туркия ва Татаристонда кўрина бошлади. Бу мамлакатлар адабиётида сочма шеърнинг улкан арбоблари бор”, деб ёзган эди. Аслида, бу шеърини шаклининг илдизлари Урхун-Енисей бўйларидан топилган қабр тошларига бориб тақалади. Шу қабр тошларидаги ёзувлар XX аср ўзбек шеърятдаги сочманинг дастлабки намуналаридир.

Навқирон ўзбек шоирининг 20-йилларда бу шеърини шаклга мурожаат этиши тасодифий эмас. У адабий суҳбатларидан бирида шу ҳақда баҳс юритиб, бундай деган эди: “Сочма — шеърнинг тўғонбузар тури. Кўклам тошқинлари-да! Ҳис ва туйғулар шу қадар пўртаналикки, оддий вазн чорчўпи (ҳижо, туроғу, қофия) бардош беролмай қолади. Қалб тугёни жилов тутқизмас пайт, асов пайт. Лекин сочманинг, шаксиз, ўз ички дунёси, оҳанги, саромади ва авж пардаси бор. Мен кўлга қалам олган йиллар ўшандай ҳаяжонли воқеаларга бой, ажойиб ва ўхшаши кам йиллар эди...”

Миртемирнинг 1926-1927 йилларда ёзган сочмаларидан бири “Бахт” деб аталган. Шу сочма билан танишар эканмиз, ундаги Эрмат образи ортида шоирнинг ўзи турганига шоҳид бўламиз:

“Мунг билан боқади — озғин бола. Кўз ёшларини қатор чизиб. ўксиз кўнглини эзиб боқади — онасининг сир яширинган кўзларига — Эрмат.

- Она! Нега мени бахтсиз тугдине? Нега бахтсиз тугдине — мени?!

Нега ёруғ кун бермайлар — бизга?

Онаси, мазлума онаси сиқилади, хўрланади, жавоб тополмайди — ёлғизининг сўроғига!

Уни юпатмоқчи бўлади.

- Инграма, ёлғизим, инграма!.. Тақдир шундай, ёзмиш — шу! — дейди. Овутади ёлғиз ўғлини...

Бахтсизлар!

Ҳақсиз ҳаётнинг қоронғи, золим қучоғида титрайдир, эзилдир-да, “ёзмиш”дан зорланадир...

Тақдирга бўйсунадир”.

Миртемирнинг Эрмати билан Ш.Сулаймоннинг “Кул”и ўртасида мазмун муштарақлиги йўқ эмас. Ҳар иккала муаллиф ўз халқининг ўтмишига назар ташлаб, ундан фақат қора кунларни кўрган. Биз ўша давр адабиёти намуналарини варақлар эканмиз, 1917 йилга қадар бўлган ҳаёт Кеча, кейингиси эса Бугун деб тилга олингани ва Кеча билан Бугуннинг бир-бирига кескин равишда қарши қўйилганини кўраемиз. Бу, бизнингча, шоир ва ёзувчиларнинг шўро давридаги ҳаётни идеаллаштириш истаги, большевикларнинг шу даврда қилган жиноятлари ва маккорликларини кўрмаслиги туфайли рўй берган ҳолат эмас. Гап шундаки, ўзбек халқининг аср бошларидаги ачинарли ҳаёти 1917 йил арзфасида ҳам асло ўзгармаган, аксинча, бир томондан, Биринчи жаҳон уруши, иккинчи томондан, 1916 йил қўзғолонлари туфайли мустамлакачилик кишанлари янада таранг тортилган эди. Шундай тарихий шароитда 1917 йил февраль инқилоби ва октябрь тўнтариши аҳолининг маълум бир қисмида эркин нафас олиш, тинч рўзгор тебратиш умидини уйғотган эди. Ана шу умид романтик орзулар қанотида яшовчи шоирларда келажакка некбин қараш майлини пайдо қилди. Улар, бир томондан, большевикларнинг миллий тенглик, озодлик ва маданий тараққиёт ҳақидаги шиорларига ишониб, иккинчи томондан, ўзларида пайдо бўлган руҳий уйғониш туфайли мавжуд ҳаёт тарзини ўзгартириш лозим, деган фикр-хулосага келдилар. Уларнинг ўтмишга лаънат ўқишлари ҳам шу ҳол билан изоҳланади. Миртемир орадан бир қанча йиллар ўтиб, шузуридаги қора парда кўтарилиб, “шуълалар қўйнида” товланган жамият биноси чўка бошлагандагина болалик чоғидаги дунёнинг гўзаллигини туйиш, қадрдон қишлоқ ва қишлоқдошларини қўмсаш нашидаси билан яшади.

Миртемирнинг “Шуълалар қўйнида” илк шеърлар тўпламини ташкил этган аксар сочмалар бутун ўз қимматини йўқотган. Лекин 16-17 ёшлардаги шоир сочмаларига ўша давр кўзи билан қараган киши уларда “инқилобий давр романтикаси”нинггина эмас, балки паранжи ташлаган қизларнинг ота ёки акалари томонидан бўғизланишидан — ўзбек юртининг, Сакко ва Ванцеттининг электр стулида қатл этилишидан эса жаҳон афкор оммасининг мотам тутаётганини кўради. Бу сочмаларнинг ўз даврида, айниқса, ёшлар ўртасида қатта акс-садо бергани ва Миртемирнинг, кутилмаганда, тенгдошларига нисбатан тез машҳур бўлиб кетганининг сабабларидан бири шу эди.

Инқилобий суронлар бошқа оламу ўзбек табиатининг сўлим манзаралари бошқа олам. 1927 йил ёзида Фарғона водийсига илк маротаба ташриф буюрган шоир водийлик қаламкашлар билан бирга Шоҳимардонга борди. Шу вақтда Шоҳимардонда диний хурофот ўчоқларини қурган ва Ҳамзанинг ғазаб-нафратини келтирган шайхлар оз бўлмаган. Лекин тоғ бағирларидан тошиб-шошиб тушаётган шалолаларни кўриб, табиатнинг бу мўъжизасидан ҳайратга тушган ёш шоир нигоҳи шайхларни эмас, балки Шоҳимардоннинг гўзал манзараларини кўриб, ҳайратга тушади. У “Сув ёқалаб...” сочмасида шу манзарадан олган таассуротини бундай тасвирлайди:

“Сув ёқалаб келиб қолганим бу чечаклар уваси шунчалар гўзал, дўстим! Бир ёғи: бағри арча ўрмонлари-ла тўла буюк тоғлар, бир ёғида ўлим даҳшати сўйлаб тургувчи учурумлар, қоялар. Яшил дўнлар!.. Баланд жардан қараб турсанг, чуқурликда дарё. Ён беримда райҳонлар, ялпизлар, гуллар... Аста-секин куйлаб, ошиқиб эҳқан кумуш ирмоқ шалолача бўлиб дарёга қуяди, та-бассумкор куёш — япроқлар, тўлқинларни қучиб суяди...

Дўнларда, сайҳонларда кўклам гуллар очмиши-да, қушлар маст-аласт ўқийдилар. Ялтироқ ҳарсанелар қалин яшилликлар, сунбуллар, япроқлар қучоғида фарқ. Оҳ, шу тошларга ёнбошлаб табиатнинг бу гуноҳсиз, қанотли шоирларининг юрак наволарига қулоқ солсанг, бу ёз чоғларида... Чексиз бир завқ қонларга қўшилиб ўйнар каби...

Бу...

Бу нақадар софлик, ёруғлик!.. На ярашиқли яшиллик бу? Нақадар юксалган гўзаллик бу, ҳей табиат!

Ботиб бораётган қуёшнинг олтин шуъласи рақсга тушади. Тоғ қушлари қайгадир уюр-уюр учади. Кечки салқин ҳаво танни бутун ўраб қучади. Ҳамон кўз ола олмайман бу гўзалликлардан...”

Бу гўзал сатрларда тасвирланган Шоҳимардонга шоир қачон ва кимлар билан борган? Унинг Фарғона водийсига боришининг бирор баҳонаи сабаби борми?.. Афсуски, бундай саволларга бутун аниқ жавоб беришнинг иложи йўқ. Аммо шу нарса маълумки, Миртемир 1928 йилда Фарғона водийсига, хусусан, Шоҳимардонга Ҳамид Олимжон билан борган. Бу вақтда Миртемир ҳали эрлар билим юртини тугатмаган, Ҳамид Олим-

жон эса Самарқанддаги билим юрти билан хайрлашиб, ҳатто кечаги синфдошлари билан Москва ва Ленинградга бориб келган эди. Ҳали бирининг оёғи Тошкентдан, иккинчисининг оёғи эса Самарқанддан узилмаган икки ёш шоирнинг Фарғона водийсига бирга бориши, аслида, ақл бовар қилмайдиган ҳодисалардан. Бунинг устига, Собир Абдулла Ҳамид Олимжоннинг 1928 йили Қўқонга борганлиги тўғрисида илк бор хабар берганида, Миртемир номини умуман тилга олмаган ва бундай ёзган эди:

“1928 йилнинг ёз ойлари эди. Шаҳар боғларида сайр бошланганда, Самарқандга, Ҳамид Олимжонга мактуб ёзиб, уни Қўқонга таклиф қилдим. Ҳамид ёнида яна бир азиз меҳмон билан Қўқонга келиб, мени топди. Учаламиз ҳам ҳали ижодда ёш, ўзимиз ҳам навқирон йигитлар эдик. Мен қувончимга сизмай, қимматли меҳмонимни сайилга, томошаларга олиб бордим. Ҳамид халқ орасида бўлишни, тасодифий учрашувлар, янги таниш орттириш, ўз-ўзидан бошланиб кетадиган гурунг ва суҳбатларни яхши кўрар эди. У бор ерда ҳамма вақт асосий мавзу — адабиёт. У адабиёт ҳақида ҳамма жойда, ҳамма билан ўнғайини топиб, гап бошлай билар эди. Биз Қўқонда бир неча кун давомида фақат шундай суҳбатлар билан банд бўлдик. Бу тинимсиз меҳнатга ўхшар эди. Мен бир оз хижолат бўлиб:

— Ҳамиджон, меҳмонга чақирдим, бир оз сайр ҳам қилдиrolмадим сизни, — дедим.

У менинг гапимга жуда ажабланди...”

Собир Абдулланинг бу сўзларини ўқиган киши Ҳамид Олимжоннинг Фарғона сафарига Миртемир билан бирга борганини хаёлига ҳам келтирмайди. Лекин тасодифни қарангки, Собир Абдулла Миртемирнинг 60 йиллиги муносабати билан 1970 йили ёзган қутлов сўзида ўша олис йилларни эслаб, Ҳамид Олимжон билан Қўқонга келган “азиз меҳмон”нинг Миртемир эканлигини айтган. Собир Абдулла шу қутлов сўзида юқорида баён қилинган воқеани янги тафсилотлари билан бундай ҳикоя қилган:

“1928 йилнинг ёзи эди. Кунлардан бир куни икки ёш йигит редакцияга кириб мени сўраганларини, улар Самарқанддан келганларини, бирлари Ҳамид Олимжон, яна бирлари Миртемир эканлигини таъкидладилар. Бу хабарни эшитгач, бу азиз меҳмонларимни хиёбондан топдим.

Ўша кунларда Ўзбекистон Олий Советининг сайёр сессияси Қўқон шаҳрида очилган бўлиб, унинг шарафига халқ сайили қақирилган эди. Водийнинг машҳур санъаткорлари, полвонлари Қўқонга тўлланган, “Катта Чорсу” деб аталувчи майдонда дор, кураш, ашула-ю рақс авжида, халқ қизиқчилари ўз санъатларини кечаю-кундуз намойиш қилмоқда эдилар. Менинг иккала азиз меҳмоним учун бу катта сайил завқ шавқ бағишлади.

Улар иккалалари Қўқонда бир-икки кун меҳмон бўлганларидан кейин гўзал водийнинг бошқа шаҳарларига йўл олдилар. Ҳамид Олимжон, Миртемир билан дўстлашишим шундан бошланди...”

Ҳамид Олимжон билан Миртемир Қўқонда бир-икки кун меҳмон бўлганидан сўнг Шоҳимардонга йўл олишди. Ўзбек ёзининг жазирама иссиқ кунларида Шоҳимардон, худди Кавказдаги бугун дунёга машҳур оромгоҳлардек, зиёратчилару шифоланувчилар билан гавжум бўлиб кетарди. Агар уларнинг катта бир қисми шу ердаги “табаррук мазор”ни зиёрат қилиш учун келган бўлса, бошқаси учун бу жой ер юзидаги энг сўлим фароғат ва истироҳат маскани эди. Икки ёш шоир зиёратчиларнинг кейинги қисмига мансуб бўлганлиги сабабли Шоҳимардоннинг узоқ тарихга гувоҳ бўлган тоғларию чоллари билан суҳбатлашиб, тоғли кишлоқнинг бскира манзараларидан олам-олам завқ ва ихом олдилар.

Бу гўзал манзарани, дунёнинг бу гўзал гўшасини кўриш, айниқса, Миртемир учун эртақлар оламига киришдек бир гап эди. У Шоҳимардонда бир неча сочма ёзиб, биринчи ижодий сафари таассуротларини шу сочмаларга сочиб ташлади:

Унинг “Тоғ эртаси” сочмаси бундай сатрлар билан бошланади:

“Тоғ эртаси севинч саҳнасини очиб, эртанинг шеърли созини чалди, гуллар иси билан эсган еллари, кўпирган сойлари билан қарши олди...”

Ҳар эрта қуёш кулар пайти сой бўйлаб кетаман, уйдаи-уйдайи тошларнинг бири кўкрагида тонгни сайр этаман. Худди мен кўз очган, қуёш юз очган чоҳда, телба сой яна бировни қаршилаб олади. Том самимият билан қаршилагандай уни сой...”

Бу сатрлардаги “бирова” ким бўлди экан?.. Бу саволга кейинги сатрдан жавоб топгандек бўламиз:

“Бошида желаги бор, қўлида малаги бор — ошна сойнинг таниш тўлқинларига қарамайди. Қўшиқчи, ҳайқирган сойдан ҳол сўрамайди. Ошина кўпакларнинг ўйинини, жўшишини сайр этмайди-да, олишиб кетади... сув олади-да, тоғдаги қатлам-қатлам кулбаларга қараб шошиб кетади...”

Эрта тонг билан сой бўйига келадиган бу икки кишидан бири — сочманинг лирик қаҳрамони. Иккинчиси эса тоғдаги “қатлам-қатлам” кулбаларда яшовчи бояги қиз. Бири сойнинг нариги, иккинчиси эса бериги бетида. Сой унга ҳурмат билан қарайди. Аммо “елақ кучоғида, қонун тузоғида” яшовчи бу қиз на сой тўлқинларига қулоқ соллади, на бизнинг лирик қаҳрамонимизга қиё боқди. Унинг бундай лоқайдлиги “тонгдаги тоза табиатни, кулаётган ҳаётни ғамнок этади, сой саросима бўлади, ҳайрон қолади...”

Сочма шундай сатрлар билан тугайди.

“Бу даврда, — деб ёзган эди Тўхтасин Жалолов, — ёлғиз Миртемиргина эмас, бошқа ёш шоирлар ҳам сочма шеърга рағбат кўрсатадилар. Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон ҳам сочма шеърда ўз кучларини синаб кўрганлар. Аммо ўзбек шоирлари орасида ҳеч ким сочма шеърни Миртемирдек кўп ва хўп ёзган эмас...”

...Агар Миртемир қалбида завқ-шавқ тўлиб-тошса, эзгу ҳислар тугён урса, қаҳру ғазаб, дарду алам борлигини қамраб олса, шундай кезларда асов ҳисларни одатдаги вазн билан ўлчашни истамай, фикр ва туйғу отини бошоломон қўйиб юбориш учун сочма шеърга мурожаат қилади.

Сочма шеър ёзганда ростдан ҳам Миртемир оташзабон шоирга айланади, мисраларидан гўё олов чақнаб туради”.

Инқилобий йилларнинг ола-ғовури шу давр шеърлятида, хусусан, Миртемир шеърларида ҳам янграётган бир пайтда бундай лирик манзара ва лирик кечинманинг шоҳи илгар билан чирилган тасвири кишини ҳайратга солади. Миртемир шу давр шеърларида нозик туйғулар расоми сифатида намоён бўлади. Унинг табиат манзараларини қалб кўзи билан кўриши, ундаги гўзалликнинг нозик ва нафис рангларини илғаш санъати бизни мафтун этади. Қани энди замон кемаси сокин денгиз кучоқларида сузган бўлса-ю, Миртемирнинг шоирона табиатидаги шундай ҳайрат туйғулари тўлқинида бу Дунёнинг Гўзаллиги, Инсон қалбининг Гўзаллиги, Муҳаббатнинг Абадий Гўзаллиги акс этиб турган бўлса...

“Шуълалар кўйнида” тўпламида табиат гўзаллиги шу тарзда акварель бўёқлар билан чизилган, китобхоннинг нафақат кўнгли, балки кўзига ҳам роҳат ва фароғат бағишловчи тасвирлар оз эмас. Улар Миртемирнинг ёшлик кезларидаёқ кўнгил розларини маҳорат билан тасвир этиш қудратига эга ижодкор бўлганидан шаҳодат беради.

Миртемир, ўша давр адабий жамоатчилиги эътироф этганидек, Чўлпон, Яшин, Шокир Сулаймон сингари шоирлар туйғули ўзбек шеъриятида жилва берган янги шеър шаклини ўзининг сочмалари билан бойитди ва бу шеърий шаклнинг бадий-интонацион белгиларини аниқлаб берди.

Миртемир кейинчалик сочма ҳақида фикр юритганида, унинг энгиллик томонлари ҳақида сўзлаб: “Қофия излаб ўтирмайсиз. Бутун айтмоқчи бўлган гапни тўлалигича қоғозга тушира оласиз. Қофия излаб кўпинча ўйлаган фикрлар жилвланиб қолади ё қочиб кетади”, деган. Лекин шоир 20-йилларда бу шеърий шаклга мурожаат этганида, унинг навқирон қалби ва шууридаги жўшқин фикр ва туйғулар шалоласи сочмабоп оҳанг ва образларни юзага келтирган, десак, ўринли бўлурди.

1928 йилда “Шуълалар кўйнида” шеърлар тўпламининг нашр этилиши билан Миртемир ёш ўзбек шеъриятининг энг истеъдодли намояндаларидан бири сифатида танилди ва унинг номи шуҳрат гуллари билан буркалди.

* * *

У шу йили қадрдон Ийқон қишлоғига шуҳрат отига миниб қайтди. Унинг она заминга келганлиги хабари бошқа қишлоқларга ҳам етиб борди. Миртемирнинг Тошкентдан келгани хабарини биринчи бўлиб эшитган киши Қарноқ қишлоғидаги мактабнинг тил ва адабиёт ўқитувчиси Сулаймон Амиров эди.

“Бир куни, — деб ёзади унинг шогирдларидан бири Додимжон Сайфуллаев, — у синфга кулиб кирди-да, бир-икки болани четга тортиб:

- Тирик шоирни кўришни хоҳлайсизларми? — деб сўради.
- Хоҳлаймиз, — дедик биз.

— Иқонга Тошкентдан Миртемир келибди, юринглар, бориб кўриб келайлик. Шоир одам кўп нарсани биледи. Бир митриқиб суҳбатлашиб келамиз, — деди Сулаймон ака.

Биз эшакларга миниб, қирлар, сойлар ошиб, Иқон томон йўл олдик. Қишлоқдан эрталаб чиққан бўлсақ, кун ботишда Иқонга кириб бордик. Омадимиз юришмаган экан: биз боргунча Миртемир ака Тошкентга қайтиб кетибдилар. Афсус билан орқага қайтдик. Лекин тирик шоирни кўриш умидида босиб ўтилган икки кунлик йўл ва бу йўлда бўлган куз офтобидай тиниқ суҳбатлар... ҳануз хотирамда...”

Шияғил хогира

1977 йил январида Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида Сотти Ҳусайннинг 70 йиллиги нишонланган эди. Миртемир шу воқеа муносабати билан устози тўғрисидаги хотираларини тиклаб, “Коммунист қаламкаш” деган мақола ёзди. У ёшлик даврининг Сотти Ҳусайн билан боғлиқ саҳифаларини хотирлар экан, дафъатан шоир ёдига унутилган бир воқеа тушди:

“...1929 йили. — деб ёзади у, — Сотти Ҳусайн тўрт ёзувчи учун саёҳат уюштирганлиги ҳам эсимга тушди. Туркменистон тупроғидан ўтиб, Ҳазар денгизи орқали Бокуга бордик...”

Шундай сўзлар билан бошланган хотирани ўқиган кишининг шоир ижодидан мазкур саёҳат таассуротлари билан тўйинган шеърларни ахтариши табиий. Зеро, Миртемир ёшлик йилларида ҳам, кейин ҳам қаерга борган ва қандай янги манзилларни кўрган бўлмасин, шу жойлардан даста-даста шеърлар билан қайтган. Шунинг учун ҳам Миртемирнинг 1929 йилда ёзган шеърларини қанчалик титқиламай, улардан Боку сафари изларини топа олмадим. Шоирнинг 1928 йилга оид бир неча шеъри борки, улар тагига 1928 йилда Боку, Эдил (Волга) бўйлари ва Москвада ёзилганлиги қайд этилган. Аммо бошқа аксар манбаларда мазкур саёҳатнинг 1929 йилда рўй бергани айтилган. Бу маълумотлар бир-бирини қанчалик рад этмасин, Сотти Ҳусайннинг Ўлка ўзбек эрлар билим юргини тугатиши муносабати билан Миртемирни ва ёшлар газетаси қошидаги тўгаракнинг яна уч аъзосини мазкур саёҳатга олиб боргани ҳақиқатдир.

Сайёҳ шоирлар, Миртемир эслаганидек, устозлари билан бирга, чамаси пәезда Туркменистон даштлари орқали Каспий денгизи бўйларига бориб, у ердан пароходда Боку шаҳрига йўл олганлар. Сотти Ҳусайн Озарбайжон адабиётининг ўша

даврдаги таниқли намояндалари ижоди билан яхши таниш бўлганлиги туфайли шогирдларини тўппа-тўғри Озарбайжон Йўқсил ёзувчилар уюшмасига бошлаб борган. Ёш шоирлар қардош халқ адабиётининг Жаъфар Жабборли, Сулаймон Рустам, Миржалол сингари атоқли вакиллари билан учрашиб, улар билан суҳбатда бўлганлар. Суҳбатдан сўнг, оқшом чоғида Жаъфар Жабборли ўзбекистонлик меҳмонларни хонадонига таклиф этиб, улар шарафига дастурхон ёзган. Сўнгра қўлига ёғжак олиб, мафтункор Озарбайжон мақомларини ижро этган. Ким билади, балки шу адабий-муסיқий оқшом таъсирида Миртемир ҳам устози Сотти Ҳусайннинг таклифи билан танбур чертиб, мезбонлар олқишига сазовор бўлгандир. Хуллас, таом ва муסיқа соатлари тугагач, гурунгда ҳозир бўлган Сулаймон Рустам ўзбекистонлик меҳмонларга ўзининг янги “тандирдан чиққан” “Аламдан нашъая” деган шеърлар китобини совға қилган.

Шундан кейин “сайёҳлар” денгиз сайрида бўлдилар, шаҳар атрофига чиқиб, озар диёрининг, ўша давр таомлига кўра, диққатга сазовор ва тарихий-инқилобий жойларини зиёрат қилдилар.

Ўша йилларда Каспий бўйларига бориб, Озарбайжон ҳаво-си билан нафас олган ҳар бир киши 26 Боку комиссари отилган жойни зиёрат қилиб, улар хотираси олдида бош эгмай қайтмасди. Мезбонлар Сотти Ҳусайн ва унинг шогирдларини ҳам ўша жойга олиб бориб, Боку комиссарларининг фожиали ҳалок бўлиш тарихини сўзлаб бердилар. Миртемир шу воқеадан таъсирланиб, ўша кунлардаёқ “Қон саҳифаси” деб номланган сочма ёзди. Сочма бундай ҳароратли сағрлар билан бошланган эди:

“Нега қучоғингда бу кун тошқин куч олди, Ҳазар? Нега шу даҳшат, шу кучдан қўрқмасдан бағрингда шумли бир кема кезар? Сўйла, табиий куч, ўлимлар, даҳшатлар гувоҳи — теран сув.

Йул берма, сен — буюк денгиз! У, ёвузлар кемаси-ку.

У кемада ўзгаришчи болаларнинг боғланганини билмадингми?

Ҳей, тўлқинлар, тўлқинлар! — бу даҳшатни тўймадингми?!

Ҳазар, Ҳазар!

Сезмайсанми, болаларингни боғлаган бир кема қучоғингда кезар?

Хей, тўлқинлар! — қарши кўкрак очмайсанми? Қирғоқларга отмайсанми?..

Ҳазар!..”

Бугун 26 Боку комиссарига бўлган муносабатимиз кескин ўзгарган. Миртемирнинг бу сочмаси ҳам маълум даражада ўз қимматини йўқотган. Аммо бундан қарийб саксон беш йил аввал ёзилган бу сатрларни ўқир эканмиз, Миртемирнинг кучли ҳис-туйғулар шоири бўлгани ва сочмани ўзининг ўша даврдаги асосий шеърӣй шакли деб танлагани тасодифий бўлмаганига ишонч ҳосил қиламиз. Шундай ҳиссиётли шоир, балки мазкур саёҳати чоғи Боку ва бошқа шаҳарларга борганида, яна бошқа бир қатор лирик шеърлар ёзгандир, кундалик тутгандир, суратга тушгандир, маҳаллий газеталарда шеърлари чиққандир, аммо маълум сабабларга кўра, суронли даврнинг бу тарихий ҳужжатларини ёқиб юборгандир ёки уларни олиб кетишгандир...

“Сайёҳлар” “Коммунист” газетаси таҳририятида ҳам бўлиб, қаламкаш биродарлари билан учрашдилар, улар билан ҳам самимий суҳбат завқини сурдилар. Сотти Ҳусайндек ажойиб нотиқ ва ҳушсуҳбат устознинг бундай суҳбатлар марказида бўлганидан фахр ҳиссини туйдилар.

Ўша йилларда машҳур турк шоири Нозим Ҳикматнинг “Тунаши ичанлар туркуси” шеърлар тўплами Бокуда нашр этилиб, китоб дўконларида сстилаётган эди. “Сайёҳлар” Бокудаги китоб дўконларига кириб, Нозим Ҳикматнинг шу китобчаси билан бирга муқовасида Навоийнинг дарвишона тасвир этилган “Фарҳод ва Ширин” достонини, Ҳусайн Бойқаронинг ғазаллардан иборат китобини сотиб олдилар. Шундан кейин улар озар диёри билан хайрлашиб, қардош татар ёзувчилари билан учрашиш ва алоқа боғлаш учун Қозон сари от сурдилар.

XIX аср охири, XX аср бошларида ўзбек-татар адабий-маданий алоқаларининг ўрнатилиши икки халқнинг янада яқинлашишига имконият яратди. Татаристон ва Бошқирдистондаги маърифат аҳлининг катта бир қисми Ўзбекистонга кўчиб келиб, маҳаллий ёш авлоднинг маърифат ва маданият чашмаларидан баҳраманд бўлишига муносиб ҳисса қўшди. Миртемир басират кўзларининг очилишида ҳам Туркистонга эзгу ният билан кўчиб келган татар зиёлилари четда турмадилар.

Сотти Ҳусайн қардош туркий халқлар ўртасида XIX аср охири – XX аср аввалида бошланган адабий алоқалар тўхтаб қолмаслиги ва янги тарихий-маданий шароитда давом этиши учун шоғирдларини Озарбайжондан кейин Татаристонга бошлаб борган эди. Татар ёзувчилари Ўзбекистондан келган беш кишилик “делегация”ни самимий кутиб олдилар. Козон шаҳрида бўлиб ўтган учрашувларда Ҳасан Тўфон, Адил Қутуй, Аҳмад Исҳоқ, Шайх Маннур, Габдирахмон Минский сингари машҳур татар ёзувчилари иштирок этиб, Сотти Ҳусайннинг Ўзбекистондаги адабий жараён ва ёш ижодкорларнинг шу жараёндаги ўрни ҳақидаги суҳбатини завқ билан тингладилар. Ўз навбатида, улар ҳам татар адабиётида кечаётган ижодий жараён янгиликлари билан таништирдилар. Миртемир ва унинг қаламкаш биродарлари ўз шеърларидан намуналар ўқиб бердилар. Шундан кейин улар татар ёзувчилари ҳамроҳлигида шаҳарда, Эдил дарёсида, ўрмонларда кезиниб, тоза ҳаво билан нафас олдилар.

Қуйидаги сатрларда ўзбек шоирининг Эдил бўйлаб қилинган фарахбахш сафар таассуротлари ўз аксини топган:

“Эдил оқади.

Қирғоқларда яшил ўрмонлар Эдил ойчасига боқади. Сув ойчасида ўзларини кўрач, яшил япроқлар бир-бирига сир очади, бир-бирини ўпиб қучади... Ел эса узоқлардан келиб ўйнайди, учади. Сочларни долғалантириб, тагин қочади...

Мингларча майин долғалар, қўрқувсиз тўлқинчалар ила оқиб ётган сувга қуёш олтин сочлар армуғон этди. Эдил сийчасида мингларча олтин сочлар, ўт чизикларининг ўйини бошланиб кетди...

Сувни иккиги айириб бораётган кеманинг ҳайқириги ҳавони тилади. Юраклар ошиқади, талтинади, юраклардаги ғаш ўрнига енгил истаклар тўлади...

Кўзлар қулган қирғоқлар сайрида кулади... Мингларча олтин тўлқинлар билан товушсиз Эдил ҳам мамнун-мамнун кулади... Эдил кулади!..”

Бу сатрларни ўқиган китобхон ёш Миртемирнинг ер юзидаги улкан дарёлардан бирида сайр қилиб, олам-олам таассурот олгани, қалби чексиз ва поёнсиз нурли туйғуларга гарқ бўлганини сезади. Аммо унинг Эдил таассуротлари муҳрланган

бошқа бир сочмасида ўзга манзара, ўзга кайфият, ўзга руҳ ер юзини ўзининг қора пардаси билан ўраб тургандек бўлади. Мана ўша сочмадан сатрлар:

“...Тун қора, салқин қора рўмолларда ҳарён ўроғлик, қора тўлқинлар кемага келиб, қаҳр сочади. Гоҳ кўтариб ташлаб, гоҳ аллалашга қучоқ очади... Мен оёқ остимда талпиниб ётган қора тўлқинларни кўраман, кечанинг қоралигини унутгандай, узоқ-узоқ қараб тураман...

Жинни тўлқинлар, телба тўлқинлар... қитор тепалардай бир-бирин босиб келадилар-да, кема қиррасига урилиб, аллаларсалар дегандай қочадилар, яна келадилар, яна ўша қарғиш... яна қочиш...”

Бу сочмада Миртемирнинг – шеър лирик қаҳрамонининг Татаристон пойтахтини тарк этиб, Москва томон кетаётган пайтидаги манзара – Эдилнинг тунги манзараси ўз тасвири-ни топган. Ёш шоир қора тун бағридаги оч тўлқинларнинг девор-девор, тепа-тепа бўлиб отилиб-ҳайқириб келишини ва кема қирраларига даҳшатли куч билан урилишини кўриб, ўзидаги аввалги некбин кайфиятни, кутилмаганда, бой бериб кўяди. У қудратли дарё тўлқинларининг тун пайтидаги ҳамла-ларини кўриб, дунёда катта бир қудратнинг, инсонга ўз жи-ловини тутқизмайдиган бошқа қудратнинг борлигини сезган-дек бўлади. Шу сезги вужудидаги ҳар бир томирга кириб ол-гандек, уни ўзининг даҳшатли оғушига тортади. У инсоннинг, шу жумладан, ўзининг ҳам ер юзидаги энг ожиз банда экани-ни чуқур ҳис қилади.

Балки шоирни қучган шу мунгли ҳолатда унинг яқинла-шиб келаётган фожиали кунлари ўз чехрасини кўрсатгандир. Балки шоир шунинг учун ҳам сочмани бундай ҳазин сатрлар билан яқунлагандир:

“Мунг!

Мени қуршаб, қучиб олган мунг...

Тоғ ош, чўл ош...

Марҳабо, ҳей, тонг!

Биламан, енгил дардларим қоронғиликдай қочади, истакла-рим худди сендай ёруғ юз очади...

Тасалли ахтариб келган эдим - чўлларни кезиб, қуч мени.

Зарварақларингни оч кўзларим олдида...

...*Ҳа, мен тўлқинлардай ҳовлиқай, кўпирай, тошай, яшай!..*
...*Сен бўлса, мунг — қоч, кет. Йироқлаш! Узоқлаш!*"

Сафар чоғида турли гаассурот ва кайфиятлар гирдобига тушган Миртемир устози ва қаламкаш биродарлари билан бирга Боку ва Қозон шаҳарларини тарк этгач, Москва ва Ленинградга йўл олди. У Россиянинг бу марказий шаҳарларидаги қандай тарихий-маданий обидаларни бориб кўрган, қайси санъат қошоналарида бўлганикин? Бу бизга қоронғи. У фақат Москва ва Ленин ҳақида сочмалар ёзганини айтган, холос. Лекин Миртемир Тошкентдаги "Халқ кутубхонаси" ва "Турон" кутубхонасидаги қироат соатларида озарбайжон ва татар ёзувчиларининг асарлари билан танишганлиги, саёҳат туфайли шу асарларнинг муаллифларини ўз кўзи билан кўрганини фахр туйғуси билан айтганки, бу сўзлар шоирнинг ижодий шаклланиш йўллари маъғум маънода ёритгандек бўлади.

Зафар ва хатар

Янги очилган булоқ сувлари ўз йўлини топиб, бўйларида ялпизу чучмемалар ўсган ариқлар очиб, равон изга тушгунига қадар қандай тошу тепаликларга урилиб, қандай қаршиликларга дуч келмайди, дейсиз. Табиатдаги ҳар бир тирик мавжудот яшаш учун кураш қонуни асосида ҳаракат қилганидек, ёш ижодкорларнинг ижодий ўсиш жараёни ҳам шу қонундан четда кечмайди.

Миртемир "Шуълалар қўйнида" сочма шеърлар тўпламидан сўнг, "Зафар" (1929), "Қайнашлар" (1931), "Бонг" ва "Коммуна" (1932) шеъррий тўплamlарини, шунингдек, "Бонг", "Жанг", "Барот", "Агроном" (1930), "Социализм" (1931), "Хидир" (1932) дostonларини эълон қилди ва шиддат билан адабиётга кириб келди. Бошқа катта ва кичик ёзувчиларнинг бир гуруҳи "йўловчилар", иккинчиси "сўл йўловчилар", учинчиси эса "ўнг йўловчилар"га ажратилиб, уларга ўгай кўз билан қарай бошланган бир даврда Миртемирнинг ёш "йўқсил шоир" сифатида "ардоқланиши" адабиёт атрофида ўрмалашиб юрган кимсаларнинг гашини келтирди. Бундай нохуш ҳолатнинг пайдо бўлишида Сотти Ҳусайннинг "Шуълалар қўйнида" тўпламига ёзган сўзбошиси ҳам сабаб бўлгани шубҳасиз. "Андак..." деб номланган ушбу сўзбошида Сотти Ҳусайн бундай ёзган эди:

“Кулингиздаги тўплам ўзбек адабиётига янги кўзгolon, янги умидлар бағишлайди.

Бизда шу чоққача социализм қуришда ўтган йўллар, курашларни адабий тилда қониқарли куйлаб берган асар йўқ. “Шуълалар қўйнида”ги сочмаларда ҳақиқатан кураш, исён, зафар тароналарини тинглаб оларсиз. Буржуа миллатчи адабиётчиларининг ҳозирги ҳаёт, қурилиш адабий асар, санъатга гўзал материал бўлолмайди, деган сўзлари пролетариатга бухтон ва тухмат эканини очиқ англаймиз.

Бу тўплам ёш Миртемирнинг пролетариат адабиёти майдонига биринчи армуғонидир. Ўзбек ишчиси, деҳқони ўз ҳаёти-ни, курашини шу китобдан ўқиб кўради, завқланади, лаззат олади. Шунинг учун санъатда юксак, кучли ва нафис пролетариат шоирини ўзбек адабиётида яратиш қаҳрамонлиги нишонни умиди ёш Миртемирга тақиладир.

Ўнг шоирлар ва бошқаларнинг таъсири бўлиши ва жузги етишмовчиликлар учраши мумкин. Бироқ бу хатолар Миртемирнинг кўп ишлаши, “бошқа”лардаги санъат бойлигидан тўғри фойдаланиб, адабиётимизга юксак, соғлом асарлар бахш этиши билан ҳал бўлади.

Комсомол каби маданий ҳавасли, ўйноқи, инқилобий руҳли ёшларга бу тўплам яхши ибрат бўла олув.

Марксист таҳлилчи, танқидчиларнинг тўғри таҳлили ва танқидий-ижтимоий қурилишнинг мустаҳкамланиши ёш Миртемирни юксак санъаткор шоир, кучли, иродати ёзувчи қилиб пролетарит дунёсига тақдим этар..., умидидамиз”.

Сотти Ҳусайн бу сўзлари билан Миртемирнинг илк ижодига юқори баҳо берибгина қолмай, уни адабий жамоатчиликка бирдан-бир ёш йўқсил (пролетар) шоир сифатида тақдим ҳам қилган. Бу, ҳозирги кун нуқтаи назаридан ёндашганда, Миртемирни шўро мафқураси билан заҳарлана бошлаган шоир сифатида алқаш билан баробардир. Аммо Сотти Ҳусайннинг мақсади йўқсил (пролетар) адабиётини яратиш масаласи кун тартибига қўйилган бир пайтда Миртемиргә ўхшаш ижодкор ёшларни тарбиялаш ва бошқаларни унинг изидан етаклаш эди.

Миртемир билим юртида ўқиган йилларида, чиндан ҳам, шўровий тарбия олганми? Унинг йўқсиллар шоири сифатидаги илк шеърлари билим юртида ўқиган кезларида ёзилганмикин? Наҳотки, 20-йиллар аввалида ташкил этилган билим юрти

унинг юрагига йўқсиллар мафкурасини қуювчи тарбия маскани бўлган бўлса?!. Бундай саволларга билим юртига Миртемирдан бир йил аввал ўқишга кирган ёзувчи Мирзакалон Исмоилийнинг қуйидаги сўзлари билан жавоб беришни истардим. М.Исмоилий ўтган асрнинг 50-йилларида қамоқхонада ўз қўли билан ёзган кўрсатмасида ўзининг миллатчилик ғоялари билан “заҳарланиш” тарихини билим юртида кечган кунларидан бошлаб, бундай баён қилган эди:

“Миллатчилар илҳомчиси ва уларнинг содиқ жарчиси Чўлпон, Боту, Фитрат, Абдулла Қодирий, Шокир Сулаймон, Элбек ва бошқаларнинг китоблари ҳамиша қўлларда, тилларда эди. Уларда талқин этилган фикрларнинг асл маъноларига ва замирида кўзланган мақсадларга у вақт ўзимда бўлган заиф онг ва саёз билим билан лозимий қадар тушуна олмасам-да, уларни ўқир экан, завқланмас эдим, дея олмайман, зеро, атрофимда кўриб ва эшитиб турганларим, умуман, билим юртини ўраб турган муҳит китоб саҳифаларидан кам фарқ қилар эди. Мен буни кейинча, билим юртини битирганимдан анча кейин, очик-ойдин тушундим. Натижада мен ҳам ашаддий миллатчилар: Собир Қодирий, Носир Саидий, Олим қори Усмонов каби директорлар, Қайюм Рамазон, Абдулла Авлоний, Нуриддин Худоёрхонов каби муаллимлар тебратган миллатчилар бешигида тарбияланганлардан бири бўлиб чиқдим”.

Собиқ талабанинг бу сўзларига қараганда, билим юрти муаллимлари ёшларни миллий тарихга, миллий урф-одатларга, миллий маданият дарғаларига хурмат руҳида тарбиялаганлар. Миртемир шундай муҳитда таълим ва тарбия олган эди.

Муаллимлар маълум вақтгача билим юртига “янги давр ғоялари”нинг кириб келишига йўл қўймадилар. Аммо шўро давлатининг мустаҳкамлана, социалистик қурилиш учун курашнинг эса авж ола бориши билан билим юртидаги сокин ҳаёт долғалана бошлади. “Бу курашда, — деб давом этади М.Исмоилий, — билим юрти ҳам четда қолмади. Мамлакатнинг ички ва ташқи душманларига қарши курашда мамлакатни социализм асосида қайта қуриш, одамларни коммунизм руҳида тарбиялаш курашида чиниққан асл совет кишилари-нинг фош қилувчи овози билим юрти деворлари ичида ҳам янграб кетди. Талабалар орасида ўзининг троцкийча фикрлари билан танилган бир-икки ўқувчи умумий мажлисда муносиб

равишда дўтпосланди, юзларидан троцкийчи ниқоблари олиб ташланди, аммо... мактабдан қувилмадилар...”

Шундай қилиб, 20-йиллар охирида билим юртига “асл совет кишилари” билан бирга шўро мафкураси ҳам кириб кела бошлади, десак, хато бўлмас. Агар шундай тасаввур асосида Миртемирнинг илк шеърларига назар ташласак, уларда ёшлар газетаси қошидаги тўғарак раҳбарининг таъсири катта бўлгани ойдинлашади. Сотти Ҳусайн ёш шоирни ўз тўғарагига жалб этиб, саёҳатларга олиб борибгина қолмай, унга янги даврнинг қандай сиёсий-ижтимоий мавзуларида шеърлар ёзишни ҳам тавсия қилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Хуллас, Сотти Ҳусайн, халқона ибора билан айтганда, қош кўяман, деб кўз чиқарди. У, бир томондан, ёш шоирни “йўқсиллар адабиёти”нинг боши берк кўчаси томон етаклаган бўлса, иккинчи томондан, “Андак...” сўзи билан “янги кўзғолон”га шай унсурларнинг унга туҳмат ва маломат тошларини отишларига сабабчи бўлди.

Кашшоф Триғуловнинг “Нафис адабиёт жабҳамизни соғломлаш йўлида” (“Қизил Ўзбекистон”, 1928 йил, 4-5 июль) мақоласи билан бошланган бу мунозарада Олтой “Нафис адабиётга соғлом мафкура ва соғлом танқид керак” (ўша газета, 1928 йил, 7, 10 август). Ботир (Фуломов) “Нафис адабиёт тўғрисидаги мунозараларга” (ўша газета, 1928 йил, 5 октябрь), Юнус Латиф “Бу кунги шеърятимиз ва “Шуълалар кўйнида” (ўша газета, 1928 йил, 10 август), “Пролетариат адабиёти тўғрисида” (“Ёш ленинчи”, 1928 йил, 5 апрель) сингари мақолалар билан иштирок этдилар. К.Триғулов Миртемир ижодидан айрим жузбий нўхсонлар топган бўлса-да, “бу алангалик ва энг умидлик комсомол шоиримизнинг нафис-фосих сўзлар чашмаси” чуқур эканлигини мамнуният билан қайд этди. Ўз моҳиятига кўра, бу мулоҳаза ҳам Сотти Ҳусайннинг ёш шоир ҳақидаги фикрига яқин эди. Шунинг учун ҳам шоир Олтой Миртемирга қарши бошланажак танқидий чиқишларга муайян йўналиш бермоқчи бўлади.

Шу даврда ўзининг футуристик машқлари билан танилган ва бошқа йўналишдаги шеърини изланишларни тан олманган шоир (Олтой) бундай деб ёзади: “Бу ёш комсомол шоирни тўғрисида бир нарсани қатъий айтишга тилим бормайди. Ҳақиқат, бунда талант борлигида шубҳам йўқ. Бу талантини қайси йўлда (русло - оқим) тараққий эттириш масаласи бор.

Ул фақат сочма усулида ёзадиган бўлиб қоладими? Бу номаълум”. Олтой Сотти Хусайннинг “Андак...” идаги сўнгги парчани келтириб, яна давом этади: “Миртемир - ҳали оқни қорадан энди ажратай деб турган бир ёш бола. Бу қадар ортиқ баҳо бериш, менимча, нотўғри. Балки келгусида шундай бўлиб... чиқмас. Ҳозир бир нарсани қатъий айтиш мутлақо келишмаган бир нарса. Бу ёш шоир ҳали ўзининг қатъий бир йўлини белгилаб олгани йўқ”.

Юнус Латиф ҳам «Шуълалар кўйида»ги айрим нуқсонларга гарчанд ўта танқидий муносабат билдирган бўлса-да, ўша вақтга қадар ёзилган сочмалар орасида Миртемир сочмалари ажралиб турганини эътироф этган.

Шундай қилиб, аксар шоир ва мунаққидлар “Шуълалар кўйида” китобини самимий қарши олдилар. Миртемирнинг ижодий келажагига нисбатан Олтой туйган шубҳалар унутилгандек бўлди. Шу орада Миртемир “Зафар” (1929) деб аталган иккинчи шеърлар тўпламини шеърят мухлисларига ҳадя этиб, қайноқ илҳом ва янги ижодий ниятлар билан яшашда давом этаётганини намойиш қилди.

Билим юртидан сўнг...

Шўро давлати бадиий сўзнинг катта ғоявий ва тарбиявий аҳамиятга молик эканлигини кўриб, ижод аҳлидан самарали фойдаланишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Шу мақсадда 20-йилларнинг ўрталарида йўқсил ёзувчиларнинг республика ва вилоят уюшмалари тузилди. Айни пайтда ҳали йўқсил ёзувчилар қаторидан ўрин олиши маҳол бўлган ижод аҳли учун “Қизил қалам” деб номланган адабий жамият ташкил этилди. Йўқсил ёзувчилар уюшмаси ҳам, “Қизил қалам” жамияти ҳам Россиядаги шундай уюшма ва ташкилотлар андозаси асосида ташкил этилган бўлиб, улар шўро давлати манфаатларига хизмат қилиши лозим эди.

1926 йилда Самарқандда тузилган “Қизил қалам” жамиятига Шокир Сулаймон раҳбар этиб сайланди. Лекин орадан кўп ўтмай, мазкур жамиятга раҳбарлик қилиш вазифаси Отажон Ҳошим билан Фитрат зиммасига тушди. Шу даврда жамиятни гарчанд бу икки адиб ва олим бошқарган бўлсалар-да, асосий раҳбарлик Акмал Икромов қўлида бўлиб, у ёш қаламкашларнинг Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон сингари “кекса”

ёзувчилардан сабоқ олиши ва уларнинг миллатпарварлик анъаналарини давом эттиришлари лозимлигини тушуниб, шу ҳақда йўл-йўриқлар бериб турди. “Қизил қалам”чиларнинг шу даврда олиб борган фаолиятлари ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш учун жамият томонидан нашрга тайёрланиши режалаштирилган бир альманахнинг мундарижаси билан танишиш мақсадга мувофиқ.

Альманах шу йилларда ижод қилган асосан “кекса”, яъни йўқсил бўлмаган ёзувчиларнинг асарларидан иборат бўлиб, унда “Кум саҳролари”, “Қора кунлар”, “Ёлғизликда”, “Ишқимнинг харобалари”, “Кўзлар”, “Бўсалар”, “Ҳижрон”, “Фироқ”, “Висол”, “Тасодиф учрашиш”, “Ваъда”, “Алданиш”, “Қоронғи тунлар” сингари рукнлар ва рукнларга мос асарлардан иборат бўлиши лозим эди. Бу мундарижага қараганда, “Қизил қалам”чилар шўро давлати яратмоқчи бўлган йўқсил адабиётнинг бирор намунасини альманахга киритиш ниятида бўлмаганлар. Шунинг учун альманах нашр этилмай қолди ва жамиятнинг ғоявий йўналишини ўзгартириш мақсадида раёсатга Отажон Ҳошимдан ташқари, Боту, Зиё Саид, Сотти Ҳусайн, Анқабой, кейинчалик эса Уйғун, Ҳамид Олимжон, Миртемир ва Ойдин аъзо этиб киритилди. Хуллас, “Қизил қалам”нинг адабий-ижтимоий йўналиши ўзгариб, жамият секин-аста “шўролаша” бошлади.

Миртемир 1929 йил мартида билим юртини тугатганидан сўнг, Сотти Ҳусайннинг маслаҳати ва ёшлар ташкилотининг йўлланмаси билан Самарқандга бориб, республика Марказий Ижроия Комитети раиси Й.Охунбобоевга тўртинчи котиб бўлиб ишлай бошлайди. Бу, Сотти Ҳусайннинг фикрига кўра, турли тоифадаги кишилар билан учрашиб, турли шаҳарларга бориб, қайноқ ҳаёт билан танишиш имкониятини берадиган лавозим эди. Миртемир, устози назарида, шу лавозимда хизмат қилиш асосида халқ ва мамлакат ҳаётини яқиндан ўрганиши ва шу ҳол унинг ижодий ўсишига самарали таъсир кўрсатиши мумкин эди.

Миртемир уша кунларни эслаб, адабиётшунос С.Мамажоновга бундай деган эди: “Сотти оға кўп одам, кўп воқеа — ҳаёт билан дуч келадиган жой!” деб жўнатган эди. Фарғонани кўрдим. Қашқа ва Сурхонни кўрдим. Чинакам кўп воқеалар гувоҳи бўлдим. Ҳар сафар камида ўн одам бўлардик. Отанинг комиссарлари, комиссарликлардан вакиллар (машинисткалар ҳам) ё алоҳида ва

махсус вагонда, ё деризинда кетардик. Ҳар сафар ҳақида очерк ёзардим...”

Миртемир мазкур лавозимда узоқ ишламади. 1929 йил 1 сентябрда, ўз аризасига кўра, ишдан озод этилиб, Самарқанддаги педагогика академиясига ўқишга кирди. У шу ерда Ҳамид Олимжон орқали Фитрат, Абдулла Алавий, Боту сингари шоирлар билан яқиндан танишди.

Миртемир ва Олтой

Миртемир Самарқандда яшаган кезлари аксар тошкентлик қаламкашлар ҳам шу ерда жамланган эдилар. У республиканинг муваққат пойтахтида яшаётган чоғида Шокир Сулаймон, Боту сингари Тошкентдан кўчиб борган ёзувчилар гуруҳи уни ўз бағрига тортган. Кунинча уни матбуотда ёш боладан олиб ёш болага солган Олтой қутилмаганда Миртемир билан яқинлашиб, уни ўз таъсир доирасига олишга ҳаракат қилди. У Миртемирнинг нафақат ижодий, балки шахсий ҳаётига ҳам кириб бориш йўлларини ахгарди. Миртемир билан турлитуман мавзуларда суҳбатлашиб, унинг уйланиши кераклигини айтди, янги ёзган шеърларини мақтаб, ўзини ёш шоирнинг энг яқин ва самимий дўсти сифатида кўрсатишга интилди. Хуллас, у ҳали суяғи қотмаган шоирнинг ишончини қозонди ва ҳатто унга таъсир ўтказа бошлади. “Мен энди унга, у билан суҳбатлашиш ва ҳоказоларга ўзимда эҳтиёж сеза бошладим. У буларнинг ҳаммасини шундай нозиклик ва эҳтиёткорлик билан қилдики, қандай қилиб унинг тўрига илиниб қолганимни билмай қолдим”, деган эди Миртемир 1932 йил 31 декабрь кунини бўлиб ўтган тергов пайтида.

Орадан бир мунча вақт ўтгач, Олтой ташаббуси билан Эски шаҳардаги таълим ва тарбия билим юрти мудирини Обид Ҳамидовнинг уйида “гап” ташкил қилинди ва Миртемир бу “гап”га биринчилар қаторида таклиф этилди. “Гап” тез-тез ва мунтазам равишда ўтказилиб, унда Обид Ҳамидов, Олтой ва Миртемирдан ташқари, Ҳамид Олимжон билан Нарзулла Жабборов ҳам иштирок этдилар. Бир сафар “гап”да Раҳим Муҳаммадиев, Абдуллажон Раҳимий, Хайрулла Атауллаев, Ботир Фуломов ва Лутфулла Алавий ҳам ҳозир бўлганлар.

Шу “гап”ларда одатда ашула айтиб, рақс тушиб, “шайтоннинг кўз ёши”дан қитдай-қитдай ичиб кўнгил ёзишарди. Ол-

той кўпинча давра аҳлини ўзига қаратиб: “Биз янги ва ҳақиқий ўзбек адабиётини яратишимиз ва бу адабиёт жиловини ўз қўлимизга олашимиз керак”, дерди. У гарчанд миллат манфаатларига хизмат қилувчи янги ўзбек адабиётини яратишимиз керак, деб очикдан-очик айтмаса-да, унинг сўзларидан шундай маънони илғаб олиш қийин эмас эди.

Шундай “гап”лар гуллаган даврда Миртемир билан Ҳамид Олимжонга бояги мажмуа тузиш вазифаси топширилган эди. Номаълум сабабларга кўра, шу мажмуага Боту билан Олтой асарлари киритилмаган эди. Шунинг учун Абдурахмон Саъдийнинг таклифи билан Миртемир билан Ҳамид Олимжон мажмуанинг муқаддима қисмида Боту билан Олтойнинг аксилшўровий миллатчилик руҳидаги асарларини беришга қарор қилишди. Бу асарларни мажмуага киритишни Олтойнинг ўзи улардан талаб қилди.

Кейинчалик Боту, Рамзий ва бошқалар ҳибсга олинганларидан сўнг тузувчилар мажмуани нашр қилишга розилик беришмади.

Тахминан 1929 йилнинг ёз ойларида Олтой Миртемирни Ботунинг Маориф халқ комиссарлигидаги хос хонасига таклиф этди. Миртемир Боту хузурига борганида, Олтой ўша ерда ўтирган экан. У Миртемирга яқин орада “Қизил қалам” жамиятининг қурултойи бўлажаги ва Миртемирнинг номзоди жамият котиби сифатида кўтарилажагини айтди. Боту дастлаб шу масалада Олтой билан келишиб олганлиги туфайли Миртемир розилик беришга мажбур бўлди.

Олтойнинг самимийлигига қаттиқ ишонган Миртемир ўша кунларда унга устози Согди Ҳусайннинг никоҳ тўйида иштирок этиш учун Фарғонага бормоқчи эканлигини айтди. Олтой, ўз навбатида, Миртемирнинг Фарғонага бормоқчи бўлганини Ботуга маълум қилди ва Боту Миртемирнинг водийга боришидан фойдаланиб, “Қизил қалам” жамиятининг Фарғона вилоят бўлимини тузиш, Боту билан Олтойни яхши билган ва ўзбек адабиётидан хабардор кишилардан иборат бўлим раҳбариятини шакллантириш лозимлигини айтди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Боту Миртемирни чақириб, “Қизил қалам” жамиятининг Фарғона вилоят бўлимини тузиш учун у билан бирга Олтойнинг ҳам боражагини айтди. У мазкур жамиятнинг вилоят бўлими раҳбариятига ўзбек адабиётини яхши билган, қолаверса, уларнинг шахсан ўзларини,

яъни Боғу билан Олтойни ҳам яхши билган кишиларни сайлаш лозимлигини уқтирди. Бундан ташқари, Боғу Миртемирга “Қизил қалам” жамиятининг Фарғона бўлимини ташкил этиш масалалари бўйича ишчилар ўртасида гушучтириш ишларини олиб боришни ҳам тайинлади.

Хуллас, Миртемир билан Олтой Фарғонага бориб, Сотти Ҳусайннинг тўйида иштирок этганларидан сўнг, ўша куннинг эртасигаёқ маҳаллий ижод аҳлини тўплаб, “Қизил қалам” жамияти Фарғона вилояти бўлимининг таъсис мажлисини ўтказишди. Ва нима учундир Фарғона таълим ва тарбия билим юрти директори томонидан қўрсатилган шахсларни “Қизил қалам” жамияти вилоят бўлимининг бюро ҳайъатига аъзо этиб сайлашди.

Бу, Миртемирнинг “Қизил қалам” жамиятининг қотиби сифатида бажарган биринчи ва энг сўнгги вазифаси эди.

Шу ўринда Олтойнинг Фарғонага Миртемир билан бирга бориши тарихига оид бир воқеани баён этиб ўтсак.

Юқорида қайд қилинган сўзлардан аён бўлганидек, Сотти Ҳусайн ўзини янги тарихий-маданий даврнинг янги кишиларидан бири, деб ҳисоблаган. Бу “янги кишилар” ўша йилларда оила ва никоҳ сингари нозик масалаларга ҳам араллашиб, бу масалани ўзларича ислоҳ қила бошлаганлар. Шундай кишиларнинг ташаббуси билан ўша йилларда “комсомол тўйлари”ни ўтказиш расм бўлган. Сотти Ҳусайн шу йилларда Фотимахон Йўлдошбоева деган фарғоналик гўзал бир қизга ошиқу беқарор бўлиб қолган эди. Унинг онаси эса Фарғона вилоятининг Янгисой қишлоғидаги жамоа хўжалигида хизмат қиларди. Келин билан куёв никоҳ тўйларини Тошкентда эмас, балки Янгисойда, Фотимахоннинг онаси яшаган ва ишлаётган жамоа хўжалигида “ўртоқлик кечаси” тарзида ўтказмоқчи бўлдилар. Кечага 30-40 нафар колхозчилар таклиф этилди. Кутилмаганда кечада иштирок этиш учун Тошкентдан Миртемир билан бирга тўйга таклиф этилмаган Олтой ҳам келди. Сотти Ҳусайн Миртемирдан уч-тўрт кўйлакни ортиқ кийгани учун Олтойнинг ким ва қандай инсон эканлигини билибми, уни тўйга таклиф этмаган эди. Шунинг учун у Олтой билан кучоқ очиб кўришмади ва унинг ташрифидан хурсанд эмаслигини яширмади. У шунақа тўғри ва қайсар инсонлардан эди.

Сотти Ҳусайннинг ўзига нисбатан бундай носамимий муносабатини кўрган ва шу йилларда унча-мунча раҳбарларга

гапини ўтказиб юрган Олтой тўй кунининг эртасигаёқ Фарғона округ комитетига бориб, тўйга юзлаб одамларнинг таклиф этилгани ва Жамшид даврида ҳам бунақа тўйнинг бўлмаганини айтди. Округ комитети эса навбатдан ташқари йиғилиш чақириб, Сотти Ҳусайннинг бу ғайришўровий хатти-ҳаракатини кескин қоралаб, уни партия аъзолари сафидан ўчириш масаласини Ўзбекистон компартияси марказкоми олдига қўйди. Бундай “коммунистларча ҳушёрлик” намунасини кўрсатиш билан марказком назарига тушишни истаган округ комитети котиблари барча йиғилиш минбарлари ва матбуот органларини Сотти Ҳусайнни қоралашга сафарбар этдилар. Бечора Сотти Ҳусайн 1933 йилда Москва шу масалага аралашгунига қадар аросатда яшади.

Энди яна Миртемирга, унинг Фарғонада бўлган кунларига қайтсак.

“Биз Олтойнинг Фарғонадан кетиб қолганлиги сабабли, фабрика ишчилари ўртасида йиғилиш ўтказа олмадик, — дейди Миртемир. — Мен Олтойнинг ишчилар ўртасида “Қизил қалам” жамиятини тарғиб-ташвиқ этиш ҳақида Боту берган топшириқни бажармай кетиши сабабини билмайман. Кейинчалик эшитишимга қараганда, у Кўқонга боришга ошиққан экан...”

Миртемир Самарқандга қайтиб келганидан сўнг, орадан бир ҳафта ўтгач, Боту билан Олтой қамоққа олинди.

Илҳом чечаклари

Миртемир гарчанд замон талаби билан аввал рус шоирининг, сўнгра татар шоирларининг сочмаларини ўқиганлигини айтган бўлса-да, аслида у рус адабиётини, шу жумладан, И.С.Тургеневнинг гўзал насрий шеърларини кейин кашф этди. Ва шу жараёнда уларнинг “қофияю вазнга тушган шеърлардан баланд”, “шу даражада қуйма шеърлар” эканлигидан ҳайратга тушди. “Адиб, — деб ёзган эди у, — кичик бир манзара, кичик бир лавҳани шундай маҳорат билан чизиб берадики, бу гўё кўз олдингизда каттакон бир ҳаётга дарчадай. Мен кунт ва муҳаббат билан ўқирдим”.

И.С.Тургенев қаламига мансуб насрий шеърлар орасида “Как свежи, как прекрасны эти розы...” сатрлари билан бошланган мансура ҳам бўлиб, уни Тургенев насрининг минглаб

мухлислари қатори Миртемир ҳам ғоят севган. Ўзбек шоирининг 1928 йилда ёзган шеърлари орасида “Шу қадар мағрур, шу қадар буюк...” деган сочма ҳам бўлиб, ундан Тургенев мансураларининг ёқимли таровати эсиб тургандек бўлади:

“Шу қадар кибор, шу қадар мағрур бу тоғлар...

Шундай мусаффо — қўл урилмаган гўзалликлари борки...

Табиатнинг ҳашам ва буюклиги порлаган юксак бир даргоҳиё дақиқатлар, учурумлар ва тансиқ дафиналардан қуйма бир боргоҳимики, бўлмаса.

Тонг шу туташ тоғлар орқасидан отса, қуёш шу юксак қоялар қучоғига ботса... қандай эркин, қандай ўктам хоҳиш бу?..”

Бу сатрларни ўқиган китобхон қаршисида тоғнинг улурвор манзараси пайдо бўлса ажаб эмас. Агар биз, китобхонларнинг тасаввуримизда тоғнинг муҳташам ва бузруквор қиёфаси озми-кўпми гавдаланган бўлса, демак, унинг — тоғнинг тилга кириб сўзлашида ғайритабиийлик йўқдир. Сўзлаганда нима дейди, денг? “Мен табиатнинг ваҳший сийнаси, мен йилларнинг — ўзгаришларнинг муқаддас фахри ва дафинаси”, — дейди у сочманинг лирик қаҳрамонига бақрайиб. Тоғнинг кекқайишини кўрган лирик қаҳрамоннинг кўнглидан эса бундай фикр ўтади:

“Мағрур инсоннинг мағрур иродаси олдида не жавоб айтаркин; осуда меҳнатнинг — ишнинг қудратини билса нетаркин...

Инсон...

Ёлғиз инсон ғурурланса бўлади. Ҳаёт фақат инсон меҳнатидангина кула олади! Табиатнинг ифтихори гумроҳ тоғлар бу шон эгасини билмайдими, кўрмаганми?..”

Қўлингиздаги асар илмий тадқиқот бўлмаганлиги туфайли камина бу шеърнинг бадиий-услубий фазилатлари тўғрисида фикр юритишдан ўзимни тийиб, фақат бир нарсагагина сизнинг эътиборингизни қаратмоқчиман, холос. Бу гап шундан иборатки, “шу қадар мағрур, шу қадар буюк” тоққа бағишланган сочмада Тоғ эмас, балки Инсон, унинг бунёдкор меҳнати шарафланади. Лирик қаҳрамон агар дунёда “тоғ-тошларга титроқ солиш”га, “мағрур қоялардан йўл очишга қодир”, “гўзалликка гўзаллик бағишловчи”, “бузиб, ахтариб, ағдариб

саодат яратгувчи қудрат бўлса, шу қудрат Инсон эканлигини айтади. Назаримда, бундай катта фалсафий фикрни замонавий ўзбек адабиётида Миртемирга қадар ҳеч ким айтмаган.

Аммо ҳаётнинг мураккаблиги шундаки, инсон бу реал дунёнинг бирдан-бир султони бўла туриб, бунёдкорлик билан, “ғўзалликка ғўзаллик бағишлаш” санъати билан машғул бўлиш ўрнига жаҳолат кўчаларидан саодат чечакларини ахтари, бузади, янчади, хўрлайди...

Миртемир ва унинг тенгдошлари октябрь тўнтариши билан эски дунёнинг бузилгани, янги ҳаётнинг бошланганига ишониб яшадилар. Шу ишонч улар ижодида, сўзсиз, ўз ифодасини топди. Сир эмас, октябрь тўнтаришидан сўнг зулмининг қайсидир томирлари кесилди. Айниқса, хотин-қизлар тақдирида муҳим ўзгаришлар рўй берди. Шоирлар шу ўзгаришлардан фойдаланиб, ўзбек хотин-қизларининг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашишлари лозимлиги ҳақида жар солдилар. Шу жар-ғоя Миртемирнинг 20-йиллар охири – 30-йиллар аввали ижодида, айниқса, баланд пардаларда жаранглади. Чунончи, у “Ана, боғлар...” шеърида ғўзал қизлардан бирига мурожаат этиб, уни қиёфаси ўзгариб бораётган оламга зийрак назар ташлашга чақирди:

Ана, боғлар... Ана, гулзор, хиёбон,

Ана, ҳаёт япроқ ёзган биёбон.

Кулиб турган шу ҳаётдан ҳақинг ол,

Сен ҳам инсон, сен ҳам инсон, сен инсон!

Банднинг сўнги мисраси Чўлпоннинг “Тириксан, ўлмагансан, Сен-да одам, сен-да инсонсен; Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғилгонсен”, деган буюк сатрларини ёдга солдики, бу тасодифий ҳол эмасдир.

Аммо қудратини “бузиш, ахтариш, ағдариш” билан кўрсаётган большевикларнинг хато тадбирлари туфайли бу дунёнинг юзлаб ҳуру пайкарлари ўз оталари, эрлари, акалари томонидан бўғизлаб ўлдирилди. Ҳаёти шундай фожиа билан тугаган ғўзал ва истеъдодли қизлардан бири машҳур созанда Уста Олим Комиловнинг қайнсинглиси Нурхон Йўлдошхўжаевадир.

1929 йил баҳорининг дастлабки кунларида Қори Ёқубов ва Тамарахоним ансамблига таклиф этилган Нурхон илк бор Бу-

хородаги санъат шинавандалари қаршисида ўз санъатини намойиш этади. Поччаси Уста Олимнинг сеҳрли доирасидан таралган жўшқин садолар остида у “Жонон бўламан, деб” рақсини шундай қойилмақом қилиб ижро этдики, зал қарсақлардан ларзага келган бўлса-да, таъзимга чиқмади. Ёш санъаткор ҳали самимий қарсақлари учун, меҳр-муҳаббатлари учун томошабинларга миннатдорлик билдириш лозимлигини билмас, қолаверса, ундаги камтарлик ҳар қандай сахна қонун-қоидаларидан кучли эди.

Бухородаги концертлар тугагач, ансамбль 8 мартда Самарқанд заминига етиб келди. Муҳиддин қори Ёқубов концертни кириш сўзи билан очар экан, порлоқ гўзаллиги ва истеъдоди шу вақтга қадар паранжи остида яшириниб келган Нурхоннинг Халқаро хотин-қизлар кунида паранжисини энди бир умрга ташлаб, томошабинларга ўзининг оташин рақс ва кўшиқларини намойиш этажagini айтди. Томошабинлар Нурхонни қарсақлар билан кутиб олдилар. Нурхон сахнага чиқиши билан гўё гулзор узра оқ капалак учаётгандек бўлди. Аммо гулзор кўринмас, капалак эса ўз парвозида гулзорнинг гўзаллиги ва уфорини чор атрофга таратиб, бутун сахнани забт этгандек бўлди. Бу унутилмас рақс ва кўшиқ байрамини кўриб лол қолган томошабинлар орасида навқирон шоир Миртемир ҳам бор эди...

Комил Яшин ва Ҳалима Носирова Самарқанддан кўчиб келганларидан сўнг, тақдир тақозоси билан Уста Олимга девор-дармиён кўшни бўлиб яшаганлар. Кўз билан қошдай яқин санъаткор қизнинг Марғилонга борганида акаси томонидан ваҳшиёна ўлдирилгани нафақат Яшин ва Ҳалимаҳонимни, балки бутун ўзбек халқини ларзага солди. “Нурхон, — деб ёзган эди Яшин, — мендан тўрт ёш кичик, Ҳалимаҳон билан тенгдош, худди синглимдек ҳурмат қилардим уни. Бевақт ўлим барчамизни чуқур изтиробда қолдирди, қайғуга ботдик”.

Нурхоннинг фожиали ўлими Миртемир қалбини ҳам жароҳатлаб ўтди. Бизнингча, мана бу қуйидаги сатрлардан нафақат шоир қалбининг мунгли ноласи, балки алғов-далғов замонларнинг оғир нафаси ҳам баралла эшитилиб тургандек бўлади:

*Сенсиз оҳанг таралди бу кеч,
Сенсиз нашъа яралди бу кеч,*

*Отинг чиқди...
Енсил йўргалаб,
Гўё боғчалардан оралаб,
Чечакларни териб тақмадинг;
Мамнун табассум-ла боқмадинг...
Отинг чиқди...
Ўзинг қайёқда?*

*Саҳналарда сен мавж урганда...
Қўлинг ёзиб юришларингдан,
Қуш каби чарх уришларингдан
Оғир, узун бир шеър ўқирдим...
Зотан, ўзинг тутқун қизларнинг
Дил сирини очар эдинг-да,
Дардларини сочар эдинг-да...
Мен бу сирни очиқ кўрардим
Саҳналарда сен мавж урганда...*

Маълумки, жаҳид шоирлар ХХ аср бошларида янги ўзбек шеърлятига тамал тошини қўйдилар. Бу шеърлят халқни реал замон ва маконни ҳис қилишга ундади. Шеърлят эрк ва ҳуррият ҳамда миллий тараққиёт учун курашнинг қудратли қуролиларидан бири бўлиб қолди. 1917 йил воқеаларидан кейин адабиёт оламига кириб келган авлод учун эса шеърлят ҳаётнинг, тарихнинг бадиий йилномаси бўлди. Шеърлят давр ҳавоси билан нафас олди. Миртемир ҳам шу авлоднинг вакили сифатида ўзбек халқи ҳаётида рўй берган барча муҳим воқеаларни акс эттиришга интилди. Шубҳасиз, унинг ўша давр ҳарорати билан тўйинган шеърларининг маълум бир қисми адабиёт ғалғиридан тушиб қолган. Аммо шоирнинг юқоридаги каби шеърларини ўқир эканмиз, унинг халқ ва мамлакатнинг шу даврдаги ҳаёти манзараларини бадиий муҳрлашга, ўз шеърлари билан халқ онгини оширишга, Инсон — бу дунёнинг гултожи, деган буюк ҳақиқатни унинг қалбига қуйишга астойдил интилганини кўрамиз.

Топи отувчилар ўйини

Шу йилларда Ўзбекистон Йўқсил ёзувчилар уюшмаси ва унинг вилоят бўлимлари ташкил этилиб, уларга кириб олган

айрим мунаққидлар ўзбек адабиётининг азим чинорлари ва улар эстагида улғайиб бораётган ниҳолларга қарши пичоқ қайрадилар. Кимки ўз истеъдоди ёлқини билан адабиёт мухлисларининг меҳр-муҳаббатини қозонган бўлса, унинг асарларидан ҳаёт ва камчиликлар топиш ва бу хатоларга сиёсий тус бериш оддий ҳолга айланиб борди. Шўро давлатининг махфий муассасалари ижтимоий-маданий ҳаётда кўзга ташланган бу носоглом тамойилга чек қўйиш ўрнига, аксинча, ахборот майдонларини шундай чиқишларга кенг очиб қўйдилар.

Шундай нохуш шароитда бадий ижод табиатини тушуниш у ёқда турсин, ҳатто ўзбек тилида бир-икки жумлани келиштириб ёза олмайдиган танқидчилар авлоди пайдо бўлди. Алифни калтак дейдиган шундай “танқидчи”лардан бири Қосим Бобоев бўлиб, у шу даврда адабиётимизга мислсиз даражада катта зарар етказган мақолалар ёзди. Шу мақолалардаги вульгар-социологик танқид найзаларидан бири Миртемир кўксига қадалди.

“Ўзбек совет адабий танқиди тарихи” китобининг 1-жилди (1987)ни варақлар эканмиз, муаллифларнинг куйидаги сўзлари эътиборимизни ўзига тортади:

“Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1930 йил 30 октябрь сонидида бир “танқидчи”нинг “Ниқобли шоирлар” сарлавҳали мақоласи босилди. Унда муаллиф истеъдодли ёш шоирлардан Ҳамид Олимжон ва Миртемир шеърларини саводсизларча таҳлил этади. “Танқидчи”га шоирларнинг табиат манзараларини тасвир этганлари ёқмабди. Бундан у мана шундай хулоса чиқаради: “Бутун халқимиз социализм қуриш учун ҳормай-толмай курашаётганида, булар ойга қараб суҳбат қуришади”. Муаллиф қарашича, совет ёзувчиси табиат ҳақида ёзиши мумкин эмас, муҳаббат ҳақида ёзиш эса, “пернография моментларига ўрин бериш” бўлар эмиш. Шундан кейин танқидчи Миртемирнинг “муштумзўр боласи”, Ҳамид Олимжоннинг “савдогар ўғли” эканини даъво этади ва, (инобарин, улар бошқача ёзишлари мумкин эмас эди, деган хулосага келади”.

“Танқид тарихи”да тилга олинган бу мақола Қосим Бобоев қаламига мансуб бўлиб, у яқинлашиб келаётган 1937 йилнинг адабиёт оламидаги қалдирғочи эди. “Танқидчи” Миртемир ижодини таҳлил этмоқчи бўлиб, бундай шахсий мулоҳазаларини баён этган:

“Миртемир вазнсиз, қофиясиз, сочма йўли билан ёзди. Дуруст, унда қайноқ парчалар бор. Лекин у адабий соҳада тез

бузилиш томон йўл олди... Сотти Хусайн Миртемирнинг биринчи асари — “Шуълалар кўйнида” деган китобига сўзбошида у “биз пролетар шоири Миртемирга “пролетар шоири” лақабини бошлаб унга тақамиз”, деб Миртемирнинг пешонасига сиёсатсиз печать уради... Миртемир хотин-қизларни хотин-қиз бўлганлиги учун мақтаб, “комсомол билетли” “Лайли-Мажнунлар” туғдириб, порнография моментларига шеърдан жой берди... Миртемир... Символист, идеалист, майда буржуазиянинг ўзгинаси бўлди. Агар Миртемирнинг бир қулоқ-помешчик боласи бўлиши, унинг бир вақтлар аксилинқилобчилар уяси бўлган Тошкент ўлка билим юртида тарбияланишини эсга олсангиз, Миртемирнинг шундай бўлганлигига шубҳа қилмайсиз...”

Бу сўзлар бирор далилсиз бўлмаслиги учун танқидчи Миртемир шеърларини титкилаб, улардан ғоясиз, маслаксиз сатрларни топмоқчи бўлган. Кўйидаги уч мисра эса унга йўқсиллар адабиёти руҳига тамомила зид парча бўлиб туюлган:

*Тун қоронғу,
Кўкда юлдуз нурсиз.
Ерда сукут...*

“Мана бу сатрларни “пролетар шоири” ёзади, — деб ҳайқиради “танқидчи”, — Минг-миллион илчи-деҳқон ёшлари янги ижтимоий дунё куриш учун жонбозлик кўрсатиб курашаётган бир пайтда “қоронғу тун”, “нурсиз юлдуз” кўради шоир”.

Миртемир ижодидан бошқа сиёсий нуқсонларни топа олмаган “танқидчи” энди шоирнинг шахсий ҳаётидан кир ахтаради, “аксилинқилобчи шоир” Чўлпоннинг Миртемир ижодига кўрсатган таъсирини тасдиқловчи фактларни “топиб”, дафъатан қувониб кетади. “Шоир, — деб давом этади у, — шахсий ҳаётида ҳам артистларга ошиқ бўлиб, йиғлаб хатлар ёзиб боришларини, 700 сўмлаб қалин тақдим қилишларини ёзиб, сўзни чўзмадик...”

“Танқид тарихи”да Қосим Бобоевнинг Ҳамид Олимжон ва Миртемир шеърларини саводсизларча таҳлил қилганлиги тўғри қайд этилган. Аммо “танқидчи”нинг шоир шахсий ҳаётига ҳаёсизларча назар ташлаб, унинг бўлажак рафиқаси билан муносабатларини кенг жамоатчилик эътиборига олиб чиққанини қандай баҳолаш керак?

Кейинги сатрлар “танқидчи”нинг асл нияти ёш шоир ижодини танқидий назардан ўтказиш эмас, балки ГПУ (Давлат сиёсий бошқармаси)нинг хуфялари кезиб юрган бир замонда улар эътиборини шу “ниқобсиз шоир”га қаратиш эканидан шаҳодат беради. “Энди “Қизил қалам”нинг ичкарисидаги қора пардани очайлик, — деб ёзади у, — ...аксилнқилобий миллатчилар “Қизил қалам” жамиятининг тепасига миниб, ...қотиб қилиб муштумзўр боласи Миртемирни тортидилар. [Миртемир] Чўлпоннинг аксилнқилобий шеърларидан ўзининг “Қува кўйнида” деган очеркида (“Фарғона” газетасида) парчалар олган. Уни халқ ашулаларидан деб ўқувчиларни алдаган, батракларнинг онгсизлигидан кулган...”

Бундай айблар бирор ҳаётий асосга эга бўлмаганига қарамай, фақат 1937 йилда эмас, балки 30-йилларнинг бошларида ҳам хоҳлаган ёзувчини занжирбанд қилиш учун етарли эди. Буни яхши тушунган Сотти Ҳусайн “Қурилиш” журналининг 1931 йилдаги 1-2-қўшма сониди “Адабий танқидда партия чизигини маҳкам ўтказув учун” деган мақола билан чиқиб, ёш шоирни ҳимоя қилмоқчи бўлди. Аммо Анқабой исмиги бошқа бир танқидчи шу журналнинг кейинги сониди “Ўзбек пролетар ёзувчиларининг ижодий юзи” сарлавҳали мақоласини чоп этиб, Миртемирни фош этувчи янги “далил”ларни жамоатчилик эътиборига ҳавола қилди:

“Миртемир масаласига келайлик: унинг ёшида, ижодиётида, баъзи бир масалаларда кўп вақт намоёишкорона ишларни кўрамиз. Ҳар бир масалани намоёиш этиб, юзаки тасвир қилиш — буни биз намоёиш, деймиз. Шунинг билан бирга ўзининг айрим асарларида биздан узоқлачиш ҳоллари унда буржуазия ёзувчиларининг, хусусан Чўлпоннинг катта таъсири борлигини кўрсатади.

Ҳатто Миртемирда ҳозиргача майда буржуазиянинг кайфияти зўрлиги ҳукм суриб келади. Унинг “Зафар” шеърлар тўпламида мафкура ва шакл жиҳатидан зарарли бўлган кўп нарсаларни кўрамиз.

Миртемир ўзининг “Кетдим” (“Таътилга”) деган шеърда ёзади:

*Бойқушлар сайраган бузғун ерга
Гул сочиш умиди қайнар менда.
Ёвузлар сайраган қуруқ чўлга
Жон сувин сепишга ғайрат менда!*

Мана шунинг ўзи курсатиб турадирким, Миртемир шаҳарда ўқиб юриб, қишлоққа таътилга чиқиш муносабати билан шўро қишлоғини қандай “бузғун”, унда “ёвузлар сайрайди”, дейди... Миртемирда хусусан муштумзўрлар куйини куйлаш кучлидир. Яна Миртемир ўзининг “Қишлоқ” деган шеърда бундай дейди:

*Кенг, озод қучоғинг юпатди мени,
Кирлаган кўнглимни очдим, қувондим.
Хувилаб югурган насим паллада
“Ғамлар”ни поёнсиз қирларга қувдим.*

Бунда ҳам Миртемир очикдан-очик қишлоқдаги синфий курашни кўрмайди. Шунинг учун ҳам ўзининг шаҳарда эканлигида “ғамлар”га дучор бўлганлигидан додлайди. Чунки унинг шаҳарда юрганида қишлоқда синфий курашлар қизиди. Муштумзўрларни синф бўлиб яшови ёппасига коллективлаштириш асосида тугатилаётир. Хусусан, бундан 2-3 йил бурун ер ислоҳоти ўтказилгандан сўнг, қишлоқда катта ер эгаларининг ерлари қирқилиб, ерсиз ва кам ерлиларга берилиши Миртемирларни ҳақиқатан ҳам “ғамлар”га туширди”.

Муштарийлар Анқабойнинг бундай сиёсий ҳушёрлик анқиб турган мақоласини “ҳазм қилиб” улгурмасларидан Йўқсил ёзувчилар уюшмаси ўз журналида яна Миртемир ва унинг ижодини тафтиш этувчи Қосим Бобоевнинг “Марксизм методологияси ниқоби остида ўнг оппортунизм” (“Курилиш”, 1931, 4-сон) деган мақоласини эълон қилди. “Миртемиршунос” мунаққид бу мақоласида ёш шоирнинг “турмушда бузилгани” ва “аксилинқилобчилар билан сирдош бўлиб туриб, бирга ишлаб туриб, улар тўғрисида бир оғиз қўлга олурлик фактни сезмагани”, яъни яширганини, янги “Қайнашлар” номли шеърлар тўпламида эса, “социализм қурилишининг фаол шоири эмас, балки тилсиз тошлар, чаман боғлар, мағрур тоғлар шоири бўлиб ўсаётгани”ни сиёсий калтабинлик сифатида баҳолади.

Бундай адабий-танқидий мақолалардаги саводсизлик, бадий ижод табиатини мутлақо билмаслик, очикдан-очик тухмат қилиш ўша йилларда адабиёт бўстонида тепиб-янчиб кириб келаётган вульгар социологик танқиднинг севимли қуроли эди. Афсуски, шу оқимга мансуб “танқидчи”лар учун маъ-

но ва мантиқ, халоллик ва холислик, виждон ва эътиқод сингари тушунчалар янги даврнинг ғоявий-мафкуравий талаблари соясида унутилиб бораётган эди.

Ўша даврда сиёсий идоралар учун ҳам, Миртемир ижоди бўйича мунозарага киришган унсурлар учун ҳам дадил айтилган тухмат ийманиб айтилган ҳақиқатдан юз чандон кучли эди. Шунинг учун ҳам Сотти Ҳусайннинг ҳимоя сўзлари вульгар танқидчиларнинг кулоқтешар шовқинлари фонида эшитилмай қолди.

Қора булутлар

Шундай қилиб, Миртемир ўн тўққиз-йигирма ёшларидаёқ бу дунёдаги энг буюк мавжудот — Инсоннинг бунёдкорлик фазилагини ҳам, “бузиш, ахтариш ва ағдариш”дан иборат ҳунарини ҳам ўз ҳаёти мисолида кўра бошлади. У шоир сифатида кундан-кунга ўсиб, истеъдоди гунчалари фаслдан-фаслга чаман бўлиб очилиб бораётганига қарамай, тирикчилик учун, маиший ҳаётининг равон изга тушиб олиши учун бошқа бир соҳани танлаш зарурлигини сизди.

Шу нарса гаройибки, Миртемир “Ўз тўғримда уч-тўрт оғиз...” деган таржимаи ҳолида ҳам, бошқа автобиографик лавҳаларида ҳам ҳаётининг 1929 йили Самарқандга келгунига қадар бўлган даврини завқ-шавқ билан тилга олгуну, ундан кейинги ҳаёти пиллапояларидан сакраб-сакраб ўтган. Унинг ҳатто 1929 йили Самарқанддаги педакадемияга кетдим, деган сўзларида ҳам тугал фикр йўқ. Ушбу сатрлар муаллифи қўлидаги ҳужжатлар орасида Миртемирнинг “Меҳнат дафтарчаси”дан кўчирма ҳам бўлиб, ундан дафтарча эгасининг 1929 йил 1 мартдан 1937 йил 7 декабрга қадар қаерларда ўқигану қаерларда хизмат қилгани тўғрисида аниқ маълумотни топиш мумкин. Шу кўчирмадан маълум бўлишича, Миртемир 1929 йил 1 сентябрда, ўз аризасига кўра, Ўзбекистон Марказий Ижроия Комитети раисининг ёрдамчиси лавозимидан озод бўлиб, шу куннинг ўзидаёқ педакадемияга ўқишга киради. 1931 йил 15 июлда эса у Самарқанддаги агро-колхоз институтининг ижтимоий-иқтисодий факультетида ассистент бўлиб хизмат қила бошлайди.

Самарқанд давлат университетини тарихидан шу нарса маълумки, мазкур университет дастлаб “Олий педагогика инсти-

тути” номи билан 1927 йил 22 январда ташкил топган. Ўқиш тўрт йиллик бўлган ва талабалар дорилфунуннинг физика-математика, табиёт-география ва ижтимоий-иқтисод бўлим (факультет)ларида таҳсил олганлар. 1929 йили институт қошида ишчилар факультети ташкил этилган. 1930 йил 22 январда эса институт Ўзбекистон педагогика академиясига айлантирилган. Миртемир 1929 йил 1 сентябрда Олий педагогика институтига ўқишга киргани учун мазкур институт бир йилдан сўнг педакадемияга айлантирилганлиги сабабли шу ўқув даргоҳида ўқиган бўлиб чиқади. Аммо нима учундир педакадемия талабасининг, юқорида қайд этилганидек, 1931 йил 15 июлдан бошлаб агро-колхоз институтига хизмат қила бошлагани сабаблари каминга аниқ маълум эмас.

Лекин шу воқеадан бир йил аввал, 1930 йилнинг 29 июнидан эътиборан республика Маориф халқ комиссарлигининг ўнлаб ходимлари, шу жумладан, Боту билан Олтой ҳам қамоққа олинган. ГПУ томонидан муайян мақсад ва режа асосида ишлаб чиқилган бу сиёсий кампанияда миллатнинг “гул”лари бўлмиш маориф ходимлари ҳибсга олиниб, Москвадаги даҳшатли қамоқхоналардан бирига олиб бориб ташланган. Улар билан яқин муносабатда бўлган кишилар бошига бало тошлари ёғдирилган. Миртемир ҳам Боту ва Олтой сингари “халқ душманлари”нинг “дум”и сифатида айбланиб, педакадемиядан ҳайдалган ёки ўз хоҳиши билан кетишга мажбур бўлган бўлса ажаб эмас.

Бизга шу нарса маълумки, адабиёт олами сиёсий кураш майдони эканлигини ўз кўзи билан кўрган ва ўз бошидан ўтказган Миртемир руҳий тушкунлик соатларида бу бевафо оламни тарк этишга қарор қилди. Аммо орадан бир мунча вақт ўтиб, “қама-қама”ю “миш-миш”лар тўлқини ҳийла тингач, шоир агро-колхоз институтига ишга киради ва айни пайтда мазкур ўқув юртининг сиртқи бўлимида таҳсил кўриб, уни 1932 йил 15 апрелда тугатди.

Хуллас, куни кеча ўз шеърлари билан педакадемиянинг катта залини титратган Миртемир замона зайли билан шу ўқув даргоҳини эмас, балки агро-колхоз институтини тугатиб, пахтакор-агроном ихтисослигини эгаллагани ҳақида шаҳодатнома олди. “Охунбобоев номидаги Ўзбек Давлат агро-колхоз институти” томонидан берилган ва институт директори Бурҳонов, илмий мудир Одоевский, бўлим мудир Полешчук ва котиб

Хайтов имзолаган 527-рақамли “Шаҳодатнома”да қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

“Ушбуни кўрсатувчи ўртоқ ТУРСУНОВ МИР ТЕМИР экстернат тартибида Ўз. Дав. агро-колхоз институтининг ПАХТАЧИЛИК бўлимида ўтила турган бутун курс юзасидан имтиҳон берди.

Ўртоқ ТУРСУНОВ МИР ТЕМИР қуйидаги фанлардан имтиҳон тутди:

I. Иجتимой-иқтисодий фанлар.

II. Ташкилий-иқтисодий фанлар.

III. Умумий-техниккий фанлар.

IV. Иқтисосий-техниккий фанлар.

1. Тупроқ илми.

2. Умумий ер ишлари.

3. Пахтачилик.

4. Хусусий ер ишлари.

5. Қ/х машинаси.

6. Трактор.

7. Қ/х ботаникаси

Ўртоқ ТУРСУНОВга АГРОНОМ ПАХТАКОР номи берилди”.

Ҳаётга мовий ойна оша боқиб, ундаги гўзалликнинг кама-лак рангларини кўриб завқланган ва гўзалликни жўшиб куйлаётган шоир, кутилмаганда, тоғнинг баланд чўққиларидан қоқилиб-йиқилиб тушгандек бўлди... Хўш, энди у нима қилсин? Ийқонга қайтиб бориб, пахтакор-агроном бўлиб ишласинми? Агар шундай қилай деса, ийқонликлар на пахта экишни билишади, на Ийқонда пахта экиш учун сув бор... Аро йўлда қолган шоир Самарқанддаги агро-колхоз ва хомашё институтларида ижтимоий фанлардан дарс бера бошлайди.

У турли нохуш хаёллар билан юрганида, Самарқандда бири таҳсил кўраётган, иккинчиси муаллимлик қилаётган туркистонлик юртдошларини учратиб қолди. Ҳамшаҳар ҳамшаҳарнинг гапини ҳам, ҳол-аҳволини ҳам яхши тушунади. Бирининг гапи иккинчисига малоллик қилмайди. Бир-икки кўришиб, дэвра қурганларидан сўнг, бир заминда туғилиб ўсган кишилар, худди бир онадан дунёга келган болалардек, опоқ-чапоқ бўлиб кетишади...

Сулаймон Амиров – 1907 йили Туркистон шахрининг Қарноқ қишлоғида туғилган йигит. Қишлоқдаги иктисодий ҳаёт оғир бўлгани сабабли, у 1924 йил августида Самарқандга келиб, совет-партия мактабига ўқишга кирган. Уни тугатиб, Булунғур тумани Жомбой қишлоғидаги мактабда муаллимлик қилган. Сўнг Қозон шаҳрига бориб, таълим-тарбия техникумида ўқиган. Яна Самарқандга қайтиб, 1930-1931 йилларда қишлоқ хўжалиги техникумида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берган.

У 1924-1925 йилларда Самарқандда таҳсил кўрган йилларида булунғурлик Олимбек Қодиров билан танишган эди. Олимбек Қодиров Боқуга ўқишга кетганида, у билан хат орқали алоқада бўлган, ҳатто Қозонга ҳам шу қадрдони билан бирга борган эди.

Олимбекнинг Ҳамид Қодиров деган иниси бўлиб, у 1908 йилда Булунғурнинг Татар қишлоғида туғилган акасидан 4 ёш кичик бўлиб, гидротехникумда муаллимлик қиларди.

Ниҳоят, Сулаймон Амировнинг даврасида Муҳаммаджон Собиров билан Баҳром Иброҳимовлар ҳам бўлишган. Улар қарноқлик содда ва самимий йигитга ўзларини яқин тутиб, инсон зотига айтмаган сирларини унга раво кўришган. Сулаймон Амиров шундай беғубор дўстларни топганидан боши кўкка етиб, ўз навбатида, Миртемирни ҳам улар билан таништириб, унинг мусофирлик ҳаётига нашъу-намо бағишламоқчи бўлган.

Шундай қилиб, Самарқандда бирор қадрдони бўлмаган Миртемир Сулаймон Амировнинг ёр-биродарлари билан бир неча бор учрашиб, дилидаги ғуборни тарқата бошлади.

Боту ва Олтой қамоққа олинганидан сўнг, барча идора ва муассасаларда йиғилишлар ташкил этилиб, шу идора ва муассасаларнинг ходимлари “қил кўприк”дан ўтказилаётган кунлар эди. Юқорида номи тилга олинган кимсалардан бири (унинг номини Х (икс) деяйлик) кунларнинг бирида Миртемирни меҳмонга таклиф этди. Миртемир Х.нинг уйига борганида, уй таниш ва нотаниш меҳмонлар билан гавжум эди. Улар “жаннат обизамзами”ни ичиб олиб, фақат бир мавзуда – Боту бошлиқ Маориф халқ комиссарлиги ходимларининг қамалганлиги ҳақида суҳбатлашардилар. (ўша кезларда ҳамма давраларда фақат шу масала суҳбат мавзуси бўлган.)

Миртемир ҳали бўйдоқ бўлгани ва тун яримлаб қолгани учун Х.нинг таклифи билан унинг уйда тунаб қолди. Миртемир шу куннинг эртасига Х.нинг раъйига қараб, “бош оғриғи”ни босиб, у билан гурунглашиб ўтирди. Х. оқшом пайтида зарурат юзасидан эшикка чиқмоқчи бўлиб, устидаги костюмини ечди-да, стул елкасига илди. У эшикка чиққанида костюмининг ички чўнтагидаги учи чиқиб турган бир даста қоғоз Миртемирнинг эътиборини тортди. Х. шоир-поир бўлмаса, нималарни ёзган экан, деган қизиқиш уни тинч қўймади. У қоғозларни олиб, назар ташлаши билан уларнинг ГПУга ёзилган хуфянома эканлигини билди ва турли исм-шарифлар орасида ўзининг ҳам исмини кўриб қолди. У ўзининг ГПУ ходимлари ва айғоқчилари томонидан ҳамон кузатилаётгани ва шу кузатётганлар орасида ишонган кишилари ҳам борлигини кўриб, даҳшатга тушди.

Эшикка чиққан Х. шу заҳоти хонага югуриб кириб, Миртемирнинг махфий қоғозларни ўқиётганини кўриб, талвасага тушди. Сўнгра Миртемирдан қўлидаги қоғозларни беришни сўради ва у ҳақда ГПУга бошқа ёзмаслигини айтиб, ялиниб-ёлборди. Миртемир қўлидаги қоғозларни унинг юзига отиб, туркистончасига сўка-сўка чиқиб кетди.

Х. кейинчалик ўзини оппоқ қилиб кўрсатишга қанчалик уринмасин, Миртемир унинг кимлигини билган ва боши узра тўпланган булутларнинг ҳали-вери тарқалмаслигига амин бўлган эди.

Учинчи фасл

ТАҚДИР СЎҚМОҚЛАРИ

*Дарё эдим,
Замонларнинг зайли билан сой бўлганман,
Расо эдим,
Нодонларнинг майли билан ёй бўлганман.
Миртемир.*

Ушалган орзу

Самарқанд ўзбек диёрининг пойтахти бўлган ўша йилларда нафақат давлат арбоблари, балки аксар адабиёт ва санъат намояндалари ҳам шу табаррук заминга кўчиб келган эдилар. Шулар орасида машҳур халқ ҳофизи Қори Ёқубов ҳам бўлган. У 20-йилларнинг ўрталарида республика шаҳар ва қишлоқларини кезиб, халқ орасидан етишиб чиққан истеъдод соҳиб ва соҳибаларини тўплаб, 1926 йилда биринчи этнографик ансамблини тузган, 1929 йилда эса шу ансамбль заминида биринчи ўзбек мусиқали драма театрини ташкил этган эди. Аёнки, театр шу даврда Самарқандда ўз фаолиятини бошлаб, кўпжаз спектакллар ва концертларни намойиш этиб, томошабинларнинг олқиш ва таҳсинларига сазовор бўлган.

Ўзбек қизларининг тарихда биринчи марта сахнага чиқиб, ҳарир либосларда ёш ва гўзал баданларини ҳаракатга келтириб, рақс тушишларига ёки қўнғироқ овозлари билан булбулгўё бўлиб ашула айтишларига ўша йилларда унча-мунча йигитлар дош беришмаган. Нафақат муҳаббат ёшига тўлган алтқомат йигитлар, балки беллари дол бўлиб қолган чоллар ҳам улар санъатини томоша қилиб, ичларида зил кетиб ўтирганлар. Шу вақтгача бегона эркак зотининг кўзига на олпоқ билакларини, на “Тановар”га йўрғалаб оққуш янглиғ латиф сузишлари кўринган қизларнинг театр сахнасида муқом қилишлари уларга олам-олам завқ-шавқ бағишлаган. Барча мумтоз шоирларнинг бу дунёдан ёрнининг илоҳий гўзаллигини куйлаб-ёниб ўтганлари бежиз эмаслиги шу вақтда, айниқса, равшан бўлди. Энди ёш шоирларнинг ўзлари ҳаётда Тоҳир, Фарҳод ва Мажнун ролларини ўйнай бошладилар. Комил Яшин ўзбек халқи-

нинг булбули Ҳалима Носированинг шайдоси бўлди. Насрулло Охундий “Лазги” рақсининг беқиёс ижрочиларидан бири Розия Каримованинг оташин ҳаракатларига ошиқу беқарор бўлиб қолди. Миртемир эса фарғоналик жонон Ҳалима Раҳимовани сахнада кўрганида ҳам, Самарқанд кўчаларида учратиб қолганида ҳам эс-хушини йўқотиб қўядиган бўлди. Уларнинг ҳар бири ўз мақсадига эришиш учун мардона курашди. Яшн Ҳалимаҳонимга уйланиб, бахтли ҳаёт кечири бошлади. Насрулло Охундий Розияҳоним билан турмуш қуриб, мурод мақсадига етди. Фақат Ҳалима Раҳимова Миртемирнинг қалб розларига узоқ вақтларгача қулоқ солмай юрди. Ниҳоят, Ҳалимаҳон Миртемир республика раҳбарларидан бирининг ёнида юра бошлаганини, самарқандлик ёшлар оғзидан унинг номи ва шеърлари тушмаётганини кўрганидан сўнггина унга қайрилиб қарайдиган бўлди.

Хуллас, 1931 йилнинг апрель-май ойларида Миртемир билан Ҳалимаҳоннинг никоҳ тўйи бўлиб ўтди. Шу пайтгача на куёв тўранинг, на келин пошшанинг Самарқандда бошпанаси бор эди. Шу сабабли тўй Уста Олим Комиловнинг Эски шаҳардаги ҳовлисида ўтказилди. Миртемир ҳаётининг бу энг бахтли кунда нафақат Уста Олимнинг чилдирмаси, балки Тамараҳонимнинг лапарларию Ҳалимаҳонимнинг мумтоз ашулалари янгради; ўнлаб раққосалар хиром айлашлари билан йиғилган меҳмонлар қалбига завқ эмас, балки парча-парча олов ташладилар.

Хуллас, минг хил яхши-ёмон ҳаёллар гирдобидида қолган Миртемир бахт ва саодат соҳилларига сузиб чиқиб, ниҳоят, ширин орзуларига эришди.

Тўй ўтиши билан республика раҳбарларидан бири Йўлдош Охунбобоев Янги шаҳардаги уйини келин билан куёвга тўёна сифатида қолдириб, ўзи оиласи билан Тошкентга кўчиб кетди. Миртемир билан Ҳалимаҳон бир катта, бир кичик хона ва айвондан иборат уйда истиқомат қила бошладилар. Миртемир уйли-жойли бўлиши биланоқ Ийқондан онаси Моҳирўй, синглиси Маҳфуза ва иниси Мирсаидни олдириб келди. У илк бор бағри бутун бўлиб, бу дунёга келгани ва бахтли тақдирга муяссар бўлганига шукроналар айтиб, яшай бошлади. 1932 йил 15 январь куни шу ерда, Самарқандда уларнинг биринчи фарзанди дунёга келди. Бу бахт кошонасининг яна бир олтин зинаси эди. Миртемир рафиқаси билан маслаҳатлашиб, “ҳолва”га ўша йиллардаги машҳур исмлардан бири Клара номини берди.

“Биз Миртемир оиласи билан, — деган эди Ҳалима Раҳимова камина билан суҳбати чоғида, — аҳд ва тотув яшардик. Уйимизда севги ва ўзаро ҳурмат ҳукмрон эди. Миртемир мени астойдил ҳурмат қилар ва менга бағишлаб жўшиб шеърлар ёзар эди...”

Мулҳиш кун

Бу дунёнинг бир камлиги шунда ҳам намоён бўладики, Тоҳиру Зухролар, Фарҳоду Ширинлар тушган муҳаббат кема-си камдан-кам ҳоллардагина турли гирдоблар оша ўтиб, саодат соҳилига омон-эсон етиб келади. Умуман, одамзод Аллоҳ берган умри мобайнида омонат яшайди. Миртемир эришган бахт ҳам бир порлаб ўчувчи фоний бахтлардан бири эди.

1932 йил 7 август куни кечаси соат 1 да Самарқанд шаҳрининг Ўзбекистон кўчасидаги Миртемир яшаган 14-уйга ГПУ ходимлари бостириб келишди. Шу вақтда шоирнинг онаси Моҳирўй ая эллик ёшга тўлиб, ёлғиз ўғлининг Самарқанд-дек муаззам шаҳарда яшаб ишлаётгани, шеърлари газета ва журналларда изма-из босилиб, эл-юртга тобора танилиб бораётгани, Фарғонанинг соҳибжамол қизларидан бирига уйланиб, тўйида ўзбек халқининг энг машҳур шоиру ёзувчилари, созандаю хонандалари, париваш раққосалари қатнашганини кўриб, боши осмонга етган ва Аллоҳга минг бор шукроналар айтиб яшаётган эди. Шундай ажойиб ўзгаришлардан руҳланган она бошига шапка кийиб, қўлига милтиқ ушлаган кимсаларнинг ярим кечада, ҳамма ухлаб ётган пайтда дўқпўписалар билан кириб келишини кўриб, довдираб қолди. Энди 9 ёшга қадам қўйган Маҳфуза ҳали уйғониб улгурмагани учун нима бўлаётганини илғашга ожиз эди. 15 ёшли Мирсаид эса аясининг пинжига кириб йиғлар, 19 ёшли Ҳалимахон шовқин-тўполондан чўчиб уйғониб кетган 7 ойлик гўдагига кўкрак тутиб, овутиш билан банд, Миртемир эса бошига гурзи тушган кишидек кичрайиб, бир бурда бўлиб қолган эди.

ГПУ ходимлари икки-уч соат тинтув ўтказиб, ҳаммаёқни алғов-далғов қилганларидан сўнг шоирнинг қўлларини боғлаб олиб кетдилар.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Миртемир қамоқхонада берилган имкониятдан фойдаланиб, умрида биринчи марта

“Эсдалиқлар” деб номланган кундалиқ саҳифаларига титроқ қўли билан қуйидаги сўзларни ёзди:

“1932 йилнинг 7 августи кечаси соат 1 да сийёсий идора томонидан қамоққа олиндим. Уйда онам, синглим, иним, ўртоғим ва қизалоғим қолди. Ўзим ҳеч нарса сезмасдан кетдим”.

“Ўша мудқиш кун, — деб эслаган эди Ҳалима Раҳимова, — кечаси бевақт уйимизга кириб келган кишилар ҳаммаёқни кавлаштириб, Миртемирнинг китоб ва қўлёзмаларини олиб кетмоқчи бўлдилар. Шунда Миртемирнинг жаҳли чиқиб, бу қўлёзмалар орасида менга бағишланган шеърлар ҳам борлигини, уларни менга қолдиришлари лозимлигини айтди. Лекин улар бунга парво ҳам қилмадилар. Шоирнинг китоб ва қўлёзмаларини ҳафсала билан тўпладилар-да, чойшабга ўраб, ўзлари билан бирга олиб кетдилар.

Миртемир ўзининг заррача ҳам айби йўқлигини айтиб, унинг софлигига ишонишимни сўради ва тезда қайтиб келишига ишонч билан чиқиб кетди...”

Самарқанд ертўласида

Миртемирнинг яқин орада қайтиб келиши ширин хаёлларнинг хом меваси эди.

ГПУ Боту бошчилигидаги маориф ходимларини қамоққа олиш билангина кифояланмай, уларнинг ҳар биридан ё алдов, ё қийноқ йўли билан эркинликда юрган ёш ва кекса зиёлиларни бадном қилувчи маълумотларни ҳам олган эди.

Боту ва Олтойларга тақдирдош бўлган маориф ходимларидан бири Ботир Фуломовнинг 1932 йил 23 февраль куни ёзган аризасида, жумладан, бундай сатрлар бўлган: “Орадан 45 кун ўтганидан кейин Гопштейн (ГПУ терговчиси — Н.К.) менга машинкада ёзилган қоғозни ўқиб берди. Унда: “Адабий кеча” яширин тўгараги ва “Қизил қалам” (жамияти)да иштирок этгани учун 67-модда бўйича айбланади”, деган сўзлар ёзилган эди. Мен “Адабий кеча”нинг яширин тўгарак бўлмагани, “Қизил қалам”нинг эса партия комитети қошидаги ёзувчиларнинг расмий органи эканлигини айтиб, терговчи берган қоғозда: “Мен яширин ташкилотда қатнашганман”, деган сўзлар ёзилгани учун унга имзо чекмаслигимни айтдим. Гопштейн: “Ҳамид Олимжон, Миртемир Турсунов ва Обид

(Ҳамидов — Н.К.) ҳам ҳибсга олинган. Шундай кўрсатма бериб, имзо чекишгани учун уларни қўйиб юбордиқ. Агар сен ҳам имзо чексанг, қўйиб юборамиз. Акс ҳолда сен шу якка-хонада чириб-сасиб кетасан”, деди. Мен имзо чекдим...”

Терговчилар шундай маккорона йўллар билан қамоққа олинган маҳбуслардан эркинликда юрган ҳамкасбларининг ижтимоий фаолиятига доир маълумотларни олишаётган эди.

Ботунинг тақдирдошларидан яна бири (унинг номини Z (зет) деб атайлик) 1930 йил 6 август кuni терговчига бундай маълумотни берган эди: “Мен Носир Саидов ва бошқаларнинг топшириғи билан икки ёш шоир — Ҳамид Олимжон билан Миртемирни (аксилинқилобий ташкилот назарда тутилмоқда — Н.К.) ёллаганман... Шундан кейин Миртемир Турсунов бизнинг баъзи бир топшириқларимизни бажарган”.

11 августда яна шу маҳбус: “Қизил қалам”нинг республика кенгаши айна пайтда ташкилотимизнинг ҳам кенгаши бўлиши учун округларни ўзаро тақсимлаб олган эдик. Мен Тошкентни, Боту Самарқандни, Миртемир Турсунов билан Ҳамид Олимжон эса Фаргона билан Андижонни олишган эдик. Бизнинг вазифамиз ёшларни ўз ташкилотимизга ёллаш бўлган...”

29 декабрда бўлиб ўтган тергов пайтида эса у яна бундай “маълумот”ни берган: “Адабий кеча” ва “Адабий ўлтириш” деган гуруҳлар тузилган эди. Миртемир, Ҳамид Олимжон, Жабборов, Ботир Фуломов, Абдулла Раҳимов ва бошқалар шу гуруҳнинг аъзолари эди. Гуруҳ вақтинча тарқалиб, орадан бир оз вақт ўтгач, 1930 йилда Боту, Носир Саидов ва бошқалар иштирокида яна тўплана бошлаган”.

* * *

Терговчи, қабул қилинган таомилга кўра, маҳбус Миртемир Турсуновни тергов қилишдан аввал маориф ходимларининг у ҳақида берган шундай маълумотлари билан яна бир бор танишиб чиқди. Ниҳоят, 1932 йил 16 августда, орадан тўққиз кун ўтгач, маҳбусни биринчи марта сўроққа чақирди.

Терговчи, ГПУ тизимида жорий этилган тартиб бўйича, дастлаб маҳбуснинг шахсий ҳаётига оид саволлар берди. Бу саволларга берилган жавоблар маҳбус ҳаётининг биз учун номаълум саҳифаларига муайян даражада ойдинлик киритади. Чунончи, маълум бўлишича, Миртемирнинг отаси шу машъ-

ум воқеадан бир неча йил аввал “қулоқ” қилинган, фарзанди қамоққа олинган кезларда эса маҳбуслик либосини кийиб, қаерлардадир жазо муддатини ўтаётган экан. Иниси Мирсаид Самарқанддаги индустрия техникумида, синглиси Маҳфуза эса таълим ва тарбия билим юртида таҳсил олаётган эканлар.

Терговчи маҳбуснинг шахсий ҳаёти тўғрисида мукамал тасаввур ҳосил қилгач, асл муддаога ўтиб, у билган ва билмаган кишилар тўғрисида маълумот беришни талаб қилди.

Миртемир эркинликда юрган кезларида ҳамшаҳари Сулаймон Амировнинг ҳибсга олинганини эшитган, аммо бу даҳшатли воқеадан ларзага тушган бўлса-да, ўзининг туркистонлик ёшлар учун ташланган қармоққа илинажагини ҳаёлига ҳам келтирмаган эди.

Сулаймон Амиров ГПУ ертўласига келтирилгач, шўро давлати посбонлари 1932 йил 12 июль куни ундан ўзининг мафкуравий оғишлариқо ёр-дўстлари тўғрисида маълумот беришни сўрашган. Бу соддадил инсон эса ўша кезларда Самарқандда истиқомат қилаётган Муҳаммаджон Собиров, Баҳром Иброҳимов (Йўқсил), Суннатулла Муқимов, Олимбек ва Ҳамид Қодировларни ёр-дўстлари сифатида тилга олиб, уларга ижобий “тавсифномалар” берган. Аммо ГПУ ходимлари Миртемир билан бир кунда Олимбек ва Ҳаким Қодировга қўшиб, улар биродари Ҳаким Қодиров билан мулла Раҳмонқул Жумақуловни ҳам қамоққа олишган.

Миртемир терговчининг саволларига жавоб берар экан, у тилга олган Олимбек ва Ҳамид Қодировлар билан бор-йўғи 2-3 марта учрашгани, Ҳаким Қодиров, мулла Раҳмонқул Жумақулов ва Салоҳиддин Очиловни умуман билмаслигини, Фулом Зафарийни фақат ёзувчи сифатида билган бўлса-да, у билан мутлақо учрашмаганини айтди. Фақат Сулаймон Амировни 1931 йилдан бошлаб билиши ва у билан тез-тез кўришиб турганини эътироф этди.

Шундай қилиб, Миртемир ҳибсга олинган маҳбуслардан фақат Сулаймон Амировни яхши билар, Сулаймон Амиров ҳам, ўз навбатида, Самарқандда яшаётган бошқа ҳамшаҳарлари қатори, Миртемир билан яхши алоқада эди.

Шунинг учун терговчи С.Амировнинг Миртемир ва бошқа ҳамшаҳарлари ҳақидаги фикрларини билишга ошиқди. Ўша йилнинг 19 ноябрида С.Амиров терговчининг саволларига рус тилида бундай ёзма жавоблар беради:

“1) Менинг олдимга қуйидагилар келишар эди: Миртемир Турсунов, Мустаев (ўқитувчи), Турумбетов, Сафар Арзуматов ва Халил Раҳматов.

Менга айниқса яқини ҳамшаҳарим Миртемир Турсуновдир. У менинг олдимга келганига қараганда, мен унинг ҳузурига кўпроқ борар эдим.

Миртемир Турсунов суҳбат чоғларида 1927-28 йилларда Боту, Рамзийларнинг кучли таъсирида бўлганини бир неча бор айтган. Унинг Боту, Рамзий билан ўзаро муносабатлари қандай бўлгани менга маълум эмас. У рус тилини яхши эгаллаган, Безименский шеърларини ёд ўқир эди. Миртемирнинг баъзи асарларини Боту, Рамзий таъсирида ёзгани ҳақидаги гапларини истисно қилсак, мен унинг бирор аксилинқилобий-миллатчилик руҳида сўзлаганини кўрмаганман.

Турсунов бизнинг “гап”ларимизда қатнашмаган. Бизнинг гуруҳимизга кирмаган. У мағрур бўлганлиги учун мен уни биз уюштирган зиёфатларга таклиф этмаганман, у таклиф этганимда ҳам келмаган бўларди. Турсуновни Баҳром Иброҳимов билан Муҳаммаджон Собиров ҳам билишади, аммо улар ўртасидаги муносабат яхши эмас эди. Бунинг сабабини билмайман. Мени Турсунов билан, адашмасам, Шоаҳмедов 1930 йилда таништирган. Юқорида қайд этилган бошқа шахслар билан менинг ўртамда эътиборга молик бирор гап-сўз бўлмаган”.

30-йиллар аввалидаги сиёсий қатагоннинг бошқа қирғоғида турган кимсалардан бири (юқорида унинг номини Х. деб тилга олган эдик) тергов пайтида Миртемир туғрисида бундай кўргазмани берган:

“...Миртемир — Ботунинг шогирди. У шу миллатчилар билан бир қозонда қайнаб, бир ариқдан сув ичган. У Собир Қодир(ов)нинг ҳибсга олинганини эшитиб, жуда кўрқиб кетган. Ботуни сотди, деб дўсти Ҳамид Олимжонга маломат тошларини отиб, ўзининг ҳибсга олинишини кутарди. Унинг айтишича, Охунбобоевнинг шахсий котиби бўлиб ишлашига Боту тавсия берган... “Мен Охунбобоевнинг аксар мақолаларини ёзардим. Боту эса уларни таҳрир қиларди”, дер эди у.

Миртемир бир пайтлар Амиров, Иса Аҳмедов, Муқимовлар билан яқин алоқада бўлган. Улар қарийб ҳар куни ичкиликбозлик қилишган. Уларнинг баъзи бир ўтиришларида мен ҳам қатнашганман. Миртемир ичкиликбозлик орасида ўзининг миллатчилик руҳидаги шеърларини ўқирди...”

Ўтган асрнинг 20-йилларида бошланган сиёсий қатағон оқибатида минглаб бегуноҳ кишилар инсон боласи кўрмаган азоб-уқубатларга гирифтор этилди. Минг афсуслар бўлсинки, шу жиноий жараёнда фақат Шимолдан келган хунрезлар эмас, балки улар олдида думзани ликиллашиб, ёр-дўстларини, қўни-қушларини, хизматдошларини сотган кимсалар ҳам оз бўлмаган.

Тошкент ертўласида

“Эсдалиқлар”да ёзилишича, Миртемир “Самарқанд подвали”да тўла 3 ой ўтиргач, 1932 йил 4 ноябрь кuni, тонг чоғи Тошкент ихтиёрига жўнатилади. Маҳбус бу ерда ҳам ГПУ ертўласига олиб келиниб, аҳён-аҳёнда сўроққа чақирилди. Бизга маълум бўлган шундай сўроқ-терговлардан бири 1932 йил 22 ноябрда бўлиб ўтган.

Ушбу сатрлар муаллифининг бош мақсади Миртемир ҳаёти ва ижодини мумкин қадар мукаммал тасвирлашдир. Шу хайрли мақсад тақозоси билан биз юқорида Миртемирни ГПУ топшириғи билан кузагиб юрган кимсаларнинг махфий кўргазмаларидан фойдаланишга мажбур бўлдик. Шу мақсад бизга Миртемирнинг, шунингдек, шоирга тақдирдош булган кишиларнинг тергов пайтида берган маълумотларидан ҳам фойдаланиш ҳуқуқини беради.

1932 йил 22 ноябрь тунда бўлиб ўтган тергов пайтида Миртемир терговчига ўзи ҳақида шундай ёзма кўргазма берганки, бу кўргазмадаги айрим факт ва маълумотлар сиз, ҳурматли китобхонлар учун янгилик бўлар, деган умидда қуйида уни баъзи бир қисқартиришлар билан эътиборингизга ҳавола қиламиз:

“Мен 1929 йили¹ Тошкент шаҳрида Сталин номидаги педтехникумни тугатдим. Шу вақтда асосий даврий нашрлар — газета ва журналлар Самарқандда нашр этилгани учун Боту, Ҳамид Олимжон, Шокир Сулаймонов ва бошқа таниқли адабиётчилар Самарқандда яшар эдилар.

Мен техникумда ўқиб юрган пайтларимда шеър ёза бошлаганман. Совет жамияти менинг шеърларимни яхши қабул қилган, аммо улар Шокир Сулаймонов, Боту, Олтой, Ботирга манзур бўлмаган, ҳатто Ботир “Қизил Ўзбекистон” газетасига мақола ёзиб, мендан йўқсил ёзувчиси чиқмаслигини айтган...

¹ Миртемир Ўлка Ўзбек билим юрти (педтехникум)ни 1928 йилда тугатган.

Шеърларим ТАҒП¹ чиқарган альманаҳда марказий ўринни эгаллаганини кўрганларидан сўнг юқорида зикр этилган адабиётчиларнинг менга бўлган муносабатлари кескин ўзгарди. Орадан бир оз вақт ўтгач, мен кутилмаганда Шокир Сулаймоновдан хат олдим. У хатда Боту билан бирга шеърларимни ўқишганини ва улар Ботуга манзур бўлганини айтган, айти пайтда мени Самарқандга тезроқ келишимни тайинлаган эди. Бу Боту ва Сулаймоновнинг мени ўз тарафларига жалб ўтиш йўлидаги дастлабки хатти-ҳаракатлари эди.

Мен 1929 йил охирида Самарқандга бордим ва Сотти Ҳусайновнинг ташаббуси билан ЎзССР МИК раисининг котиби лавозимига тавсия этилдим. Бу менинг совет маҳкамасидаги биринчи ишим бўлиб, у ерда 6-7 ой чамаси ишладим. Боту - Олтой давраси билан оз учрашдим. Мен омма билан яқинлашиб, билим доирамни бир оз кенгайтиришга уриндим.

Кейинчалик Ҳусайнов билан Юсупов менга ўқишни давом эттиришни маслаҳат бердилар. Мен уларнинг маслаҳатлари билан педакадемияга кирдим — педакадемияда бўлиш менинг янги кишилар даврасига яқинлашишимга сабаб бўлди. Мен бу ерда Олимжонов Ҳамид билан, унинг ёрдамида Алавий, Фитрат, Боту билан танишдим. Боту билан гарчанд илгаридан таниш бўлган бўлсам-да, педакадемиядалиқ вақтимда у билан янада яқинлашиб, улар билан тез-тез кўришиб турадиган бўлдим...

Академияда ўқиган вақтимда “Қизил қалам”га аъзо бўлиб кирдим. Шу ҳол менинг ҳозирги адабиётчилар ўртасидаги таниш-билишларим даврасининг кенгайтишига имкон берди...

1930 йил ёзида мен “Қизил қалам” жамиятига котиб этиб тайинландим...”

Ўша йилнинг 22 декабрида маҳбус иккинчи марта терговга чақирилди. (Биз маҳбуснинг шу куни берилган ёзма кўргазмасидаги маълумотлардан кенг фойдаланганимиз туфайли уларни такрорлашга эҳтиёж сезмадик.)

Ҳибсга олинган маҳбусларнинг “жиной ишлари” бўйича тузилган айбномада қайд этилишича, “Сулаймон Амиров, Олимбек Қодиров, Миртемир Турсунов, Ҳаким Қодиров ва Муҳаммаджон Собировлар миллатчи ва шўроларга қарши кайфиятдаги шахслар бўлиб, улар Боту-Рамзий раҳбарлик қилган “Миллий истиқюл” миллатчилик, аксилинқилобчилик ташкилоти тор-мор

¹ ТАҒП — Тошкент йўқсил ёзувчилар уюшмаси.

келтирилгандан кейин, 1930 йили, муштарак аксилинқилобий тафаккур заминида, Сулаймон Амиров раҳбарлигида миялагчилик, аксилинқилобчилик гуруҳини ташкил этиб, бир-бирларининг уйларида навбатма-навбат “гап” уюштирганлар, бу “гап”-лар моҳият эътибори билан аксилинқилобий гуруҳнинг йиғилишлари бўлиб, уларда аксилинқилобий суҳбатлар ўтказилган”.

ОГПУ (Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси) коллегиясининг 1933 йил 21 майда бўлиб ўтган йиғилиши шу айблов хулосасига асосланган ҳолда Сулаймон Амиров, Олимбек Қодиров, Миртемир Турсунов, Ҳаким Қодиров, мулла Раҳмонқул Жумақуловни 3 йиллик қамоқ жазосига ва Ҳамид Қодировни 2 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилди. Фулом Зафарий эса 3 йиллик жазо муддатини ўташ учун ғарбий Сибирга сургун қилинди.

Улар билан бирга ҳибсга олинган Муҳаммаджон Собиров ба Шоймардон Шарифзода йиғилиш қарорига кўра озод этилди.

Меҳнат-тузатув лагерида

Бу ҳукм чиқмасидан аввал, маҳбус “Тошкент подвали”да олти ой ётгач, 1933 йил 23 апрель кuni Ўрта Осиё меҳнат-тузатув лагерларининг 1-шўъбасига кўчирилган эди. Орадан бир ою тўрт кун ўтгандан сўнг, 27 июнда мазкур қарор маҳбусга ўқиб эшиттирилди.

Ўтган асрнинг 30-йилларида собиқ СССР ҳудудларида ташкил этилган дастлабки лагерлардан бири Тошкент яқинида жойлашган Ўрта Осиё меҳнат-тузатув лагери эди. 1930 йили ташкил этилган лагернинг маҳфий манзили “248-почта қутиси” бўлиб, Тошкент шаҳрининг Кўйлик туманида жойлашган эди.

1930 йил 1 июнда лагерда 2 660, 1931 йилда 11 700, 1932 йилда 17 723, 1933 йилда 18 286, 1934 йилда 20 494 нафар маҳбус бўлган. Лагерь тугатилган 1943 йилда эса бу рақам 36 125 га етган эди. Маҳбуслар мазкур лагерь ихтиёридаги пахта заводларида, Тошкент вилоятида фаолият кўрсатган хусусий корхоналарда хизмат қилишган. Мелиорация ишларида, Орол денгизидаги кемаларга юк ортиш ва юк тушириш ишларида ҳам улар меҳнатида унумли фойдаланилган.

Самарқанд ва Тошкентдаги ертўлаларда, улардан кейин меҳнат-тузатув лагерида кечган кунлар ёш шоир ҳаётининг энг фожиали ва азоб-уқубатли кунлари эди. Лекин ўйлаймизки, Миртемир ўзи сингари кўплаб беғуноҳ кишиларнинг ҳам ар-

зимас баҳонаи сабаблар билан қамоққа олинганини кўриб, тақдирга тан берган. Бошқа маҳбуслар қатори, бу кунларнинг бугун бўлмаса эртага, эрта бўлмаса бирор йилдан кейин, албатта, ўтиб кетишига ишонч туйғуси билан яшаган.

Ўша йилларда Қўйликдаги меҳнат-тузатув лагеридида, унинг бахтига, маълум даражада эркинлик бўлган. Маҳбус лагерь бошлиғининг ижозати билан ора-чора ижарага олинган уйига бориб, хаста қизи, рафиқаси ва касалхонадаги онасининг аҳволидан хабар олиб турган.

Миртемир ҳибсга олинганидан сўнг оиласи Самарқандда тура олмади. Ҳалима опа қизи, онаси ва қайнсинглиси билан Тошкентга кучиб келиб, Шайхонтаҳур даҳасида яшай бошлади. Шу йилларда Миртемирнинг оғир хасталикка чалинган онаси шаҳар касалхоналаридан бирида даволанаётган, бошқа яқин қариндошлари ҳам Тошкентда истиқомат қилаётган эдилар.

Онасининг оғир хасталикка чалинганини эшитган Миртемир 1933 йил 9 июль куни лагерь бошлиқларининг рухсати билан Шайхонтаҳур даҳасидаги уйига борди. Ҳалимахон Тошкентга кўчиб келиши билан Фарғонадан онасини чақиртириб олган, у эса ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб, Миртемирнинг бутун кийим-бошларини сотиб юборган, китобларини йўқотган, унга тегишли асбоб-ускуналарнинг тагига сув қўйган эди. Бу, меҳр-муҳаббатдан йироқ хотиннинг айби билан 15 ойлик Кларанинг тарбияси бузилган, бунинг устига, у ёз кунидида қаттиқ шамоллаб, касал бўлиб ётарди.

Миртемир “Эсдаликлар”га шу кўнгилсиз воқеани қайд этгач: “Ҳалима бир оздан сўнг келди. Онамни кўролмадим ҳам, оғир хафа бўлиб қайтдим”, деб юрагидаги армон ва алам туйғулари оловланиб турувчи сўзларни ёзган. “Эсдаликлар”даги бу ва кейинги сўзларни ўқиган киши қамоқ шароитида яшаган шоирнинг ўз изтироблари озлик қилганидек, хотини ва қайнонасининг айби билан содир бўлаётган аянчли ҳоллардан қанчалик жигархун бўлганини кўз олдига келтириши мумкин.

Мана, “Эсдаликлар”дан олинган айрим лавҳалар:

“8. VIII. 33. Бу кун ҳибсга олинганимга роса бир йил тўлди. Кеча “уй”га бориб келдим (3-маротаба)... Кўрдим. Кечқурун кўчаларда юрдим. Ҳалима маҳсам кўришадир. Онам касал, Маҳфуза, Клара ориқ. Кампир хурсанд!

*16. VIII. 33. Эртага “уй”га бориш хаёли бор. Билмадим, бо-
раманми ё йўқ?*

12. да бордим, онамнинг аҳволи жуда оғир. Яна унинг бу аҳволини Ириснинг хафачилиги орттирадир.

Тагин папирус чека турган бўлиб қолдим. Ҳозир дарсда¹ ўтириб ёздим:

Қирқ, сочларингни ёй-да,
Гўзалим, боғла мени.
Узоқ-яқин ҳар жойда
Суйганинг чоғла мени.

28. IX. 33. Утган ҳафта онам олдига бордим. У қаттиқ касал.

Онам олдига, унинг қаршисида жуда уятлиман.

Мен она хизматини қилолмадим!

Бу кун ҳам уйга бордим: Клара касал, у мунгли ва аламли боқадир. Ҳалима Москвада. У хою-ҳавас қилиб кетди. Эҳ сен, шафқатсиз она, кимга ишондинг болани?

27. X. 33. Қандай бахтсиз туғилганман: онам оғир хаста, қасалхонада шундай оғир аҳволда ётадир. Оҳ, мен қандай чидайман!

Клара 2/X да ўлди.

Онаси йиғлаб..."

Миртемирнинг ГПУ ертўлалари ва меҳнат-тузатув лагерида кечган ҳаётида ғамли-аламли кунларнинг зиёд бўлгани шубҳасиз. Кунни кеча сочмалари "йиғинлару намоёишларда, митинглару байрамларда ва радиода" қайта-қайта ўқилган, саводхон юртдошлари ўртасида машҳур бўла бошлаган, ёшликдаги дўсти Ҳамид Олимжон билан республика раҳбарларидан бирининг Ўзбекистон бўйлаб сафарларига ҳамроҳ бўлиб, унинг маданият бобидаги ишларига ва матбуотдаги чиқишларига қарашган, меҳнаткаш халқ билан суҳбатлари, учрашувлари ҳақида очерклар ёзган, қаламкаш дўстлари билан Озарбайжонга бориб, қардош шоирлар билан адабий алоқаларни ўрнатаётган, қайнар булоқ янглиғ ижод қилаётган шоир учун бу ҳол оғир кўргулик, мусибатли ҳодиса, хўрлик ва хорлик эди. Ҳасадгўй рақибларнинг асл мақсадлари ҳам ана шу жўшқин булоқнинг кўзини ёпиш бўлган.

¹ Ирисбек Назаров (1906-1977) — шоирнинг амакиси, Халқ маорифи фахрийси.

² Уша пайтларда маҳбусларни қайта тарбиялаш мақсадида лагерларда турли дарс ва машғулотлар олиб борилган.

Миртемирнинг юраги ёш ва бардам бўлгани боис бу таҳқирларга чидади. Лекин ўша мушкул кунларда унинг бошига кетма-кет оғир синовлар тушди.

“Мен Москвада гастролда эдим, — деб ҳикоя қилган эди Ҳалима опа, — Миртемир Қўйлиқдаги турмада бўлиб, онда-сонда, рухсат берганларида бизни кўриб кетар эди. У келмаган пайтларда қизимиз Клара адасини йўқлаб, йиғлагани-йиғлаган эди. Аям куз кунларининг бирида Клара билан “передача” кўтариб, Қўйлиққа борган. Турма назоратчилари “передача”ни олганлару қизимнинг адаси билан учрашувига рухсат беришмаган. Шунда қизим ўзини тўхтатолмай, қон-қон йиғлаган экан. Аям қайтишда овунар деб Кларага музқаймоқ олиб берибди. Хум-хум йиғлаб, бутун ичи яллиғланиб турган қизалоқ шундан кейин қизилча касалига мубтало бўлиб, оламдан ўтди”.

Шу пайтда Ҳалима опа гастролда эди. Шунинг учун ҳам у Кларанинг ҳақиқатда қандай вафот этганини кўрмаган. Шоир қариндошларидан бирининг хотирлашига кўра, Миртемир қамалиши билан қайнона ёш, гўзал, эл-юрт оғзига тушган раққоса қизининг бахти қаро бўлмаслигини истаб, унинг бошқа, бахтли турмуш қуриши билан боғлиқ режаларни тузган экан. Шу орада эрининг кейинги тақдири даргумон бўлган раққоса ортидан ўлдим-куйдим деб елиб-югурувчи йигитлар ҳам оз бўлмаган. Шулардан бири Файзулла Хўжаевнинг ёрдамчиларидан бири — Абдулла Зокиров деган кимса эди. Унинг ҳукумат раҳбарларига яқинлиги қайнонага маъқул бўлган. У ҳар икки гапнинг бирида: “Эрингдан умидингни уз. У энди отилиб кетади”, дегани-деган, “ҳукуматнинг куёви” ҳам Ҳалима опанинг келажакда Миртемир билан бирга яшашга бўлган умидини сўндиришга астойдил ҳаракат қилгани-қилган эди. Ана шундай вазиятда бечора гўдакнинг хасталикка йўлиқиб, вафот этиши кимлар учундир айни муддао эди...

Хуллас, биринчи фарзандининг ўлими ёш ота қалбига санчилган иккинчи заҳарли найза бўлди.

Халқда “Офат кетидан офат келади”, деган гап бор. Чиндан ҳам, бало-қазолар ҳаётда қузғунлар сингари галалашиб юради. Ҳали Клара вафот этмасдан илгари, ўлим шарпаси Миртемир оиласи атрофида кезиб юрган эди. Унинг онаси очлик йилларида силласи қуригани туфайли оғир юқумли касалликка қарши курашиш учун ўзида куч-қувват тополмай, шамдек сўниб борди. Озодликдан маҳрум этилган шоир эса онанинг ҳолидан хабар

олиб туриш, унинг дардига малҳам бўлиш, унинг сўнги кунларида тўшаги қошида туриб ҳаттоки оғзига сув томизиб туриш бахтига ҳам муяссар бўлмади. У ана шу фарзандлик бурчини ўтай олмагани учун бутун умри мобайнида ўзини кечира олмай, ичини кемириб яшади.

“Менинг аям фарғоналик бўлгани учунми, қайноқ ва тез эди. Миртемирнинг онаси эса гоят камтар, камгап, камсуқум, меҳрибон, заҳматкаш бир аёл эди”, — деб эслаган Ҳалима опа.

1933 йил 5 октябрда Миртемирнинг онаси касалхонада оламдан ўтди. Моҳирўй хола юқумли касалликдан вафот этгани учун унинг жасадини оила аъзоларига беришмади. Бечора онанинг жасади қандай дафн этилгани ҳам номаълум. Миртемир кейинчалик бу даҳшатли воқеадан хабардор бўлган бўлса ажаб эмас. “Эсдаликлар”даги куйидаги сўзлар шундан далолат беради:

“5. X. 33. Бу кун Онам ўлган... Она.

7. XI. 33 Онам ўлганини Баҳром акам сўзлаб берди — уятсиз!”

Баҳром ака Миртемирни Тошкентга олиб келган амакиваччаси эди. У, чамаси, она ўлими ҳақидаги даҳшатли ҳақиқатни айтиб, шоирнинг жигар-бағрини хун қилиб юборган. Балки Баҳром ака шундай мусибатли бир пайтда қамоқда бўлгани учун аччиқ устида уни койиган, гуноҳкор қилган, “онанг сени деб куйиб ўлди!” дегандир. Балки бундан ҳам оғирроқ гапни айтгандир. Шунинг учун шоир уни “уятсиз”, деб атамоқда.

Орадан роса тўрт ой ўтгандан сўнг, 1934 йил 7 мартда, Миртемир илож топиб, синглисидан хабар олади. Бу ҳақда у ёзди:

«...Бу кун бориб Маҳфузани кўриб келдим, онамнинг ёдгори!”

Бу иборадаги сўнги икки сўздан шоирнинг кўз ёшлари шашқатор оқиб турибди.

Шоир қалбидаги Онанинг ўлими туфайли яллиғланган туйғулар алам ва армонга, зардоб ва ғашликка айланиб, узоқ йиллар мобайнида унинг шеъриятидан юзиб чиқмади. У соф лирика намуналарини яратиш билан бирга замонабоп некбин шеърлар, чақириқлар ҳам ёзди. Аммо орадан қарийб ўттиз йил ўтгач, 1960 йилда шоир кўнглида қонталаш бўлиб ётган туйғулар дафъатан оловли булоқ янглиғ отилиб, мусибат ти-

канлари хануз унинг юрагида санчилиб ётганини маълум қилди. Унинг шу йили ёзган “Онагинам” шеъри аслида шеър эмас, балки Она ва ўғил ҳақидаги ўзига хос шеърий фожиадир.

Мушгипар онанинг ўлими “синоглик йиллар”да шоир қалбига санчилган ва уни бир умр жароҳатлаган учинчи энг оғир найза бўлди.

Этап

Йигирманчи йиллар охири — ўттизинчи йилларнинг бошларида авж олган оғир иқтисодий танглик орқасида бир сиқим буғдой ўғирлаган ё кўрпаланган пахтани давлатга топширишдан бош тортган деҳқонлар, трактори бехос ишдан чиққан ишчилар ё қора мойни исроф қилган темирйўлчилар зараркунандачи сифатида “пачкалаб” ҳибсга олина бошланди. Қамоқхоналар ва меҳнат-тузатув лагерлари маҳбуслар билан тўлиб-тошиб кетди. Сталинча биринчи ва иккинчи беш йилликлардаги улкан қурилишлар учун текин ишчи кучи топилди.

1934 йилнинг июль ойида Ўрта Осиё меҳнат-тузатув лагеридаги бошқа маҳбуслар қатори Миртемир ҳам шундай оламшумул қурилишлардан бирига юборилди.

Шоирнинг “Эсдаликлар”ида шу ҳақда бундай сўзлар ёзилган:

“18. VII. 34. Қамоққа тушганимга 2 йил тўлиб келаётир. Бу кун этап бўлиб Москвага кетаётирман.

Хеч кимни кўрмадим. На ака, на ука, на ота, на она, на дўст, на ўртоқ?

Кимсасиз, якка кетдим.

Йўлдан Баҳром акам, Қумри¹ ва бошқаларга хат ёзарман”.

Миртемирнинг шу йилларда нобуд бўлган тўнғич фарзанди Кларанинг сурати тагга шоир қўли билан «Кимсасиз ўлган қиз Клара», деган сўзлар битилган. Шоир бу сўзларни ҳали этап қилинмасидан аввал ёзган эди. Мана, ҳозир унинг ўзи ҳам, ўлган қизи янглиғ, кимсасиз қолиб, поездда, бегона кишиларнинг бегона даврасида бормоқда...

*Қуёш ёниб, оловланиб сочадир
Поёни йўқ далаларга ўтини.*

¹. Қумри — шоир тоғасининг қизи.

*Тўхтов билмай, кўзга илмай учадир
Составимиз титратиб ер қатини.*

*Гармсел шамоллар кириб деразалардан,
Танни беҳол этиб, чиқиб қочадир.
Баъзан ёлғиз толлар — узоқ уфқлардан
Хуснига лол этиб майл очадир...*

*Қум... сариқ қум, поени-чегараси йўқ,
Фақат тўрғай чириллаб учар, куй тўқир.
Наҳотки, бу денгизнинг ўзга саси йўқ,
Наҳотки, бу шоир-қуш доим танҳо ўқир...*

*Поенсиз қумлюқларнинг ўрталарида
Кўринади Сир бўйлари — яган яйловлар.
Тўлқинсиз Сирдарёнинг наст жарларида
Кўринади қора уйлар, якка ўтовлар...*

Маҳбус шоирнинг бу сатрлари 19 июлда поезд Қизил Ўрда бекатига етиб борганда қоғозга тушган.

Поезд Оренбург ва Самара шаҳарларидан ўтиб, 27 июлда Сизранга яқинлашар экан, у "Учадир" деб номланган шеърига бундай янги сатрларни кўшади:

*Кўринади кенг, мўл, сахий — баракатли қирғоқлар...
Яшил дала лола тўла сийнасини очадир.
Кўринадир гуллаётган, қулоч отган тупроқлар...
Тақир-туқир тақа уриб бизнинг айғир учадир...*

Ниҳоят, 21 июль кунни темир айғир Москва остоналарига етиб борди:

*...Электр чироқларини нурларида фарқ бўлиб,
Самоларга бўй чўзиб, кўринур шаҳар...*

Маҳбус шоир юраги "қизил вагон"нинг кичик ойналаридан таниш ва қадрдон манзараларнинг ортда қолаётганини кўриб увушган бўлса, энди унинг кўз ўнгида Россия шаҳар ва қишлоқларининг ёт манзараси гавдаланди. Кўп ўтмай, "самоларга бўй чўзиб кўринган" шаҳар ҳам тумандек ғойиб бўлиб.

минглаб мардикорлар елиб-югуриб ишлаётган қурилиш участкалари унинг атроф-жонибини ўраб олди.

Шўрлик шоир 1934 йил 7 августда “Эсдаликлар”ига бундай сўзларни ёзди:

“Бу кун Масков келиб, v-г III участкасига тушдик. Бошимдан оғир кунлар кечаётир. Кўрмаганни кўриб, эшитмаганни эшитмаётирман».

Москва яқинидаги Дмитров шаҳридаги лагерга етиб келган Миртемир ҳам, бошқа ўзбекистонлик маҳбуслар ҳам “кўрмаганларини кўриб, эшитмаганларини эшитиб” хорлик ва хўрлик иқлимида яшай ва ишлай бошладилар. Қора тақдир уларни 30-йиллардаги СССР пойтахтининг энг азобли, энг даҳшатли, энг одамютар қурилишларидан бирига олиб келган эди.

Дмитлаг

Агар Беломор-Болтиқ канали биринчи беш йилликда ишга туширилган энг қатта қурилиш бўлган бўлса, иккинчи беш йилликдаги шундай улкан қурилиш Москва — Волга канали қурилиши эди. Совет давлати Беломор — Болтиқ канали қурилишида бўлганидек, бу оламшумул қурилишни ҳам текин ишчи кучига барпо этишни режалаштирган эди. Айтиб ўтганимиздек, мазкур қурилишларни амалга ошириш учун 30-йиллар аввалида юз минглаб бегуноҳ кишилар қамоққа олинди. 1932 йил 14 сентябрда ОГПУнинг 889/с-сонли буйруғи билан Москва вилоятида Дмитров меҳнат-тузатув лагери ташкил этилди. Дмитлаг бошлиғи А.Е. Сорокиннинг 1932 йил 9 октябрдаги 2-сонли буйруғи билан қуйидагилар лагерь ҳаётининг темир қоидалари этиб белгиланди:

- Эрталаб соат 5 дан 30 дақиқа ўтганда ўридан туриш;
- Соат 6-ю 30 дақиқадая соат 7 гача ишга чиқиш;
- Соат 7 дан соат 17 гача ишлаш;
- Соат 17 дан соат 19 гача овқатланиш;
- Соат 19 дан соат 22 гача маданий-тарбиявий ишлар билан машғул бўлиш;
- Соат 22 дан 5 дақиқа ўтганда баракларга кириб ётиш.

1933 йил 11 февралда Сорокин ўрнига Я.Д. Раппопорт лагерь бошлиғи этиб тайинланади. Шу йилнинг 22 августда эса С.Г.Фирин-Пупко лагерга янги бошлиқ этиб белгиланди.

Давлат хавфсизлиги майори С.Г. Фирин 1920-1930 йилларда Фарбий Европада разведкачи сифатида фаолият олиб борган шўро давлатининг энг ишончли кишиларидан эди. Хорижий разведка томонидан фoш этилиб, қamoққа олинганидан сўнг, у қamoқдан қочиб, ватанига келган ва 1931 йилдан бошлаб ОГПУнинг махсус бўлимида фаолиятини давом эттирган. Беломорканал ва Москва-Волга канали қурилишлари эса бево-сита ОГПУ ихтиёрида бўлган.

Совет давлати зараркунандалик, миллатчилик, террорчилик каби ҳаракатларда айбланган маҳбусларни жаҳон афкор оммасига “социалистик меҳнат кучоғи”да қайта тарбиялаётган қилиб кўрсатиш мақсадида шу йилларда “меҳнат-тузатув лагерлари” қошида маданий-тарбиявий бўлимларни ташкил этди. Фирин Дмитлагга бошлиқ этиб тайинланиши билан лагерда ўнлаб газета ва журналлар нашр этила бошлайди. Рус тилидаги 30 минг нусхада чиққан “Перековка”, “Москва – Волга” ва аёллар учун “Каналоармейка” газеталари ҳамда “На штурм трассы” журналидан ташқари, татар, турк, ўзбек ва қозoқ тилларида ҳам кам тиражли газеталар нашр қилинди. Лагерь бошлиғининг ташаббуси билан Марказий бадий устaxonа билан бирга турли тўғараклар ташкил этилди. 1934 йил охирида лагернинг 14 районидаги мусиқа ва хор тўғараклари сони 224 тага етди.

Фирин маҳбуслар орасидаги қобилиятли ёзувчи, журналист ва рассомларни шу журнал ва газеталарни нашр этиш ишига жалб этди. У СССР ГУЛАГи бошлиғининг ўринбосари бўлгани учун бошқа лагерлардаги истеъдодли маҳбусларни ҳам чақириб олиш ва уларнинг ижодий меҳнатидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эди.

Собиқ советлар мамлакатининг барча районларидан турли-туман сабаблар билан ГПУ қармоғига илинган маҳбуслар Дмитлагга 1932 йилнинг октябрь ойидан бошлаб oқиб кела бошлаганлар. 1933 йил 1 январда Дмитлагда 10 400 маҳбус бўлган бўлса, шу йилнинг 1 апрелида улар сони 39 328 тага, 1 июлида 53 116 тага, 1 октябрида 89 914 кишига етган. 1934 йил 1 январда эса лагердаги маҳбуслар сони 88 534 та бўлган. Расмий маълумотларга қараганда, Дмитлагда 1933 йилнинг ўзида 8 873 та, 1934 йилда эса 6 041 та маҳбус совуқдан ўлган.

Лагерь бошлиғи Фирин ОГПУ топшириқларини аъло даражада бажариб, маҳбуслардан жорий этилган тартибга қатъий риоя қилишни талаб этган ва бу тартибни бузганлар шафқатсиз равишда жазоланган бўлсалар-да, уларнинг маънавий соғлом ва истеълодли қисмига, шу жумладан, Миртемирга нисбатан ҳам озми-кўпми меҳр-шафқат кўрсатди. Аммо 1937 йил 29 мартда собиқ ОГПУ бошлиғи Г.Г.Ягода қамоққа олиниб, отиб ташланганидан сўнг навбат Дмитлаг бошлиғига ҳам келган. Фирин билан бирга у бошини силаган 218 нафар лагердаги ёзувчи ва рассомлар ҳам “сарой тўнтариши” қилишда айбланиб, отиб ташланган.

Мазкур лагерь Москва вилоятининг Дмитров шаҳрида жойлашган бўлиб, Москва – Волга қурилиши асосан шу лагерда сақланган маҳбусларнинг меҳнати билан амалга оширилган. Бундан ташқари, Шимолий канал ва Марказий аэродром қурилишларига, шунингдек, торф қазिश, ёғоч тайёрлаш ишларига ҳам XX асрнинг бу бахтсиз қуллари сафарбар этилган эди.

Канал қурилишида

Москва-Волга канали қурилиши 1932 йил охирида бошланиб, 1937 йил 15 июлда якунланган.

Ўзбекистондан Миртемир билан бирга “қизил вагонлар”да келган маҳбуслар 1934 йил августида қурилиш участкаларида ишлай бошлади. Шу вақтда Волгани Москва дарёси билан боғловчи сув йўлининг муайян қисми қазиб бўлинган эди. Шунга қарамай, бу ерда энг мураккаб ишларнинг ҳам рус қиши шароитида асосан қўл кучи билан бажарилиши иссиқ ўлкадан келган минглаб маҳбусларнинг совуқдан биринчи йилиёқ қирилиб кетишига сабаб бўлди.

Қурилишнинг асосий ишчи кучини маҳбуслар ташкил этишган эди. Шу сабабли улар ўртасида маданий-тарбиявий ишлар олиб борилиб, рус тилида “Перековка” газетаси ва “На штурм трассы” журнали, бундан ташқари, ўзбек тилида “ўттизбешчилар Перековкиси” ва “Канал зарбдори” деган иккита кўп нусхали газета чиқарилган. Бу нашрларда қатнашган маҳбус мухбирлар сони 5 мингга яқин бўлган. Бу ҳол қурилишда маҳбус ишчилар сони мухбирларга нисбатан камида 10-20 мартаба кўп бўлганидан шаҳодат беради.

“Канал зарбдори” газетасидан қирқиб олинган ва Миртемир архивида сақланиб қолган баъзи бир расм, шеър ва хабарлардан маълум бўлишича, қурилишга юборилган ўзбеклар орасида аёллар ҳам бўлган ва улар агитбригада таркибида иш олиб боришган. “Канал аскарлари” (маҳбуслар шундай деб аталган)дан бири Б.Ф. Страдовскийнинг “На штурм трассы” журнали ҳақида билдирган ва ҳозир Москвадаги Жаҳон адабиёти институти қошидаги М.Горький музейида сақланаётган “таассуротнома”сида бундай сўзларни ўқиш мумкин:

“Биз лагерларда қағтиқ меҳнат мактабини ўтмоқдамиз ва айни пайтда эрта тонгдан то тунга қадар радио овозлари, агитбригада постановкалари билан қўршалганмиз, тўғарақлар, курслар, қизил бурчаклар, клублар, кинолар, кутубхоналар ва бошқалар тизими билан ўралганмиз”.

Бу сўзлардан шу нарса аён бўладики, канал қурилиши, бир томондан, ҳаддан зиёд оғир ва машаққатли меҳнат майдони бўлган бўлса, иккинчи томондан, лагердаги “канал аскарлари” ўртасида маданий-тарбиявий ишларни олиб боришга ҳам эътибор берилган. Лагерь раҳбарияти мазкур нашрлар атрофида Миртемир, Ашурали Зоҳирӣй, А.Державин, В.Соловьев, И.Беляев, Н.Жигулин сингари ижод аҳлини тўплаб, уларни “канал аскарлари”нинг азоб-уқубатдан иборат ҳаёти ва меҳнатини куйлашга ундаган. “Канал зарбдори” газетасида Миртемирнинг ҳам қўйидаги сатрлардан иборат даъваткор шеърлари эълон қилинган:

*Қаҳрамон дўстларим, ударний отряд,
Ғайратлар тошадир, юрак ёнадир.
Темир қаторларда
Борамиз ряд-ряд,
Кенг объект бир зумда
Тўлқинланадир.*

(“Юрак ёнадир” шеърдан.)

* * *

*Қум тўла ғалтаклар, юринг тўхтаовсиз,
Мардлик қўшиқлари, янгра, садо бер!
Тарих варақларига чизиб олтин из,
Ударник, қаҳрамон, ишда кўкрак кер!..*

(“Янгра, товуш бер!” шеърдан.)

Миртемирнинг шоирлик иқтидори, меҳнаткашлиги ва му- сулмон ёшларига хос хуш одоб ва ахлоқидан хабар топган лагерь бошлиқлари унинг шоирлик-тарбиячилик қобилияти- дан фойдаланишни лозим, деб топдилар.

Миртемир “Эсдаликлар”ида шу ҳақда бундай сўзлар бор:

“10. 10. 34. Бу кун мени тарбиячилик вазифасига олиб, рай- кутубхона бошлиғи этиб тайинладилар.

КВО¹ бошлиғи Савицкий чақириб суҳбат қилди”.

Шоир қурилишга келган дастлабки кунлардан бошлаб шу вақтга қадар, бошқалар қатори, оғир ишларда ишлаб, кет- мон билан ер қазиди, қазиб олинган тупроқ ва тошларни замбилғалтакда ташиди, экскаваторчилар ҳақида шеър ёзмоқчи бўлиб, уларга қўмаклашди. Мана, ниҳоят, орадан уч ой ўтга- нидан сўнг, у тарбиячи бўлиб ишлай бошлади. Аммо ватан- дошлари қаерда, қайси жабҳада меҳнат қилишса, ўша ерда ҳозир бўлиб, улар билан бирга ишлаб, бирга яшаб, ўз шеър- лари билан улар руҳини кўтаришга, улар меҳнатини шараф- лашга уринди.

Яна “Эсдаликлар”дан сатрлар:

“1. 12. 34. Бу кун Савицкий ва яна 4 лаг(ерь) мухбирлари ила Дмитроф шаҳарига “Перековка”нинг 2 йиллик тўйига бордим. Унда ўртоқ Шераҳмедов Савдулла² ва улуғимиз Фирин билан танишдим”.

Миртемир бу сатрларни орадан бир кун ўтгандан сўнг ёзган. Негаки, “Перековка” газетасининг 2 йиллиги 1 декабрда эмас, балки 30 ноябрь куни Дмитров шаҳрида нишонланган ва бу тадбирда Миртемир билан бирга қўқонлик маърифатпарвар ва журналист Ашурали Зоҳирий ҳам иштирок этган.

“Канал аскарлари” орасида турли миллатларга мансуб қаламқашлар бўлган. Миртемир билан Ашурали Зоҳирий- дан ташқари. Маҳмудов деган ўзбек йигити ҳам ўз шеър- лари билан ватандошларининг зулмат қўйнидаги ҳаётлари-

¹ КВО — маданий тарбиявий бўлим.

² “Перековка” — Дмитлагда нашр этиладиган кўп нусхали газета.

³ Бу шахс ҳақида бирон маълумотга эга эмасмиз.

га нур бағишлашга интилган. Бу маҳбус шоирлар мустабид шўро тузумининг зуғуми билан Москва остоналарига бориб, Россиянинг аёзли қиши демай, серёгин баҳорию кузи демай, оғир шароитда меҳнат қилаётган юртдошларига неқбин руҳ билан тўйинган шеърларини ўқиб, уларнинг ҳар қандай кўргилик ва қийинчиликларга дош бериб, бу қийинчиликларни мардона енгиб ўтишларида куч ва мадад бағишлаганлар.

Биз Миртемирнинг Москва-Волга қурилишига бағишланган “Номус” достони, “Буюк сад устида”, “Менинг бригадам”, “Судланув”, “Ўн биринчи кеча”, “Истра бўйлаб” сингари шеърларини ўқир эканмиз, маҳбус шоирнинг шу шеърлари билан аввало ўзини ўзи овутиб-алдаб яшагани, шеърят ёрдамида маҳбуслик ва қуллик ҳандақларидан юксак-юксакларга кўтарилишга, шу ерда ҳукм сурган хўрлик ва зорлик салтанатини унутишга уринганини сезамиз.

(Бундан бир неча йил илгари Тошкентнинг “Шаҳидлар хотираси” майдонидаги “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи экспозициясини янгилаш ва бойитиш зарурати туғилган эди. Шу зарурат тақозоси билан хорижда нашр этилган журналлардан ГУЛАГ қурилишлари тасвирланган суратларни топдим. Суратларнинг бирида ўзбек маҳбуслари тасвирланган эди. Аммо раҳбарлардан бири бу суратни кўриши биланоқ уни чиқитга чиқарди: биз оғир шароитда ишлаган деганимиз маҳбуслар суратга кулиб тушган эдилар...

Мен шу суратга қараб, турли хаёлларга бордим. Балки маҳбуслар фотограф олаётган шу суратнинг бир кун бўлмаса, бир кун қариндош-уруғлари назарига тушишини ўйлаб, мамнун бўлгандирлар. Балки улар маҳбуслик ҳаётларининг энг оғир дамларида ҳам ҳазил-ҳузил билан, кулги билан азоб-уқубатлар тоғидан ошиб ўтгандирлар. Балки шундай пайтларда улар шеър ва мусиқа тинглаб ҳам бу бевафо дунё кулфатларини бир неча дақиқага унутгандирлар. Балки шундай дамларда Миртемир ҳам ўз шеърлари билан улар дилига илиқлик бағишлагандир...)

Шундай қилиб, Миртемир ҳалол меҳнати, шоирлик истеъдоди ва инсоний фазилатлари билан “канал аскарлари” ўртасида ҳурмат-эътибор қозониб борди.

Сўнгги найза

Маҳбус шоирнинг Дмитров лагерида ёзган шеърлари орасида лирик замзамалар ҳам оз эмас эди.

Қалбида муҳаббат гуллари чаман бўлиб очилган шоир зоти борки, бу ўлмас мавзу унинг ижоди оша олтин меҳвар бўлиб ўтади. Бу мавзуга на ҳарб майдонини ларзага келтирган танклар чек қўя олган, на темир қафаслар...

Бас, шундай экан, ҳали лабларидан бўса тотти кетмаган Миртемирнинг бу мавзуга лагерь шароитига қарамай мурожаат этиши табиий эди. У Тошкент – Москва йўлида “қизил вагон”да кетаётган чоғида ҳам севимли рафиқасини ёдлаб, унга бағишланган шеърлар ёзди. Кейин, лагердаги ҳаётнинг тунги сокин соатларида ҳам уни ўйлаб, талай қоғозларни қоралади. Балки у ишқий мактубларини Тошкентга, Ҳалимага юбориш чораларини кўргандир... Балки ундан жавоб ололмай, севги денгизининг асов мавжлари тинганини сезиб, ёзган ишқий шеърларини лагердалик пайтида ҳам, Тошкентга омон-эсон қайтиб келганидан кейин ҳам йиртиб-ёндириб ташлагандир...

Аmmo унинг 1936 йили чоп этилган “Пойтахт” тўпламида бир неча лирик шеърлар борки, уларнинг Ҳалимага бўлган муҳаббат туйғулари ила йўғрилганини сезиш қийин эмас. Шундай шеърлардан бири бундай сатрлар билан бошланган:

*Мактубингни ўқидим, ўртоғим, жоним,
Кўзларингни учқуни тегиб ўтди бир,
Тўлқинларинг қалбимни чертиб ўтди бир,
Қайнаб ўтди қоним, умид, армоним...*

*Тор жарангларида ёр саломлари
Қалбим – орзуларимга тегиб ўтдики,
Кўзларим учқунланиб-ёниб кетдики...
Уҳ, соғинув дамлари, суюя тонглари!*

*Ҳар сатринг тўлқин берур, ҳар созинг гавҳар,
Ҳар илиқ боқишларинг бир умр сенинг.
Шунинг учун, ки сурур ҳар тонг, ҳар наҳор
Қатра нурлардай томур қалбимга менинг...*

Бу жўшқин илҳом булоғидан юзиб-отилиб чиққан сатрларни ўқир экансиз, уларнинг шўро жаҳаннамларидан бирида ёзилганига ҳайрон қолмай иложингиз йўқ. Миртемир қалбида тирик ва тетик шоирона руҳнинг, бокира ва қайноқ туйғу ва кечинмаларнинг омон сақланиб қолишига фақат бир нарса имкон берган. Бу — шоирнинг муҳаббати!

Бу шеърни ўқир экансиз, яна бир нарса сизни лол қолдиради. Наҳотки, Ҳалима “Москва-Пушкино” деган манзилда яшаётган маҳбус ёрига хат ёзган бўлса?! Ҳалима опа билан суҳбатлашган пайтимда у менга шу ҳақда бирор сўз айтмаган эди-ку! Кларанинг гўдаклик чоғида нобуд бўлишига сабабчи бўлган онаси, наҳотки, унинг маҳбус эрига хат ёзишига имкон берган бўлса?! Қалбим бу саволга “йўқ”, деб жавоб беради. Шундай экан, Миртемирнинг гўё сезимли ёр мактубига жавоб шаклида ёзилган шу шеъри поэтик мистификациянинг мумтоз намуналаридан бири бўлса ажаб эмас.

Миртемирнинг 1934 йил 20 декабрда ёзилган мазкур шеъри бундай сатрлар билан тугаган:

*Пароходлар рақс этиб симоб сувларда,
Рекорд шеърим тамомлаб,
Қуйлаб радиоларда...
Мен сени суйгали
Борурман.
Мен сени кўргали
Борурман;
Кучоқ очиб, саломлаб!*

Бу сўнгги сатрлар шеърнинг шоир қалбидаги ширин орзулар ипи билан тўқилганидан далолат беради.

* * *

Ҳалима ўша йилларда эндигина санъат бўсағасига қадам қўйган ёш, истеъдодли, Фарғона сойларидек шўх раққоса эди. Миртемир уни чин дилдан севарди. У ҳали бўйдоқ кезларида Ҳалиманинг рақслари тугар-туғамас, унга даста-даста гуллар тутар, унга бағишлаб шеърлар ёзар эди. Рафиқасини шунлай ўтли туйғулар билан севган шоир 1935 йил январидан азоб-

уқубатлардан қутулиб, меҳрга зор бўлиб қайтганида, унинг бошқа бир кишига турмушга чиқиб кетганини кўради. У хотиндан бундай хиёнатни кутмаган эди. У Ҳалимани эридан чиқишга, у билан узилган турмуш ришталарини қайта, ипақдан ясаб, янги муҳаббат чаманзорини бунёд этишга чорлайди. Аммо Ҳалима бундай жасоратга қодир эмас эди.

“Мен Миртемирнинг кейинги тақдиридан беҳабар эдим. Менга: “Эринг огилиб кетди”, деб айтишди. Шундан кейин бошқа турмуш қуришга рози бўлдим. Миртемир қайтиб келгач, мен билан қайта турмуш қурмоқчи бўлди. Лекин бунинг иложи йўқ эди. Шундан кейин у “Мени сенинг эринг қаматган!” — деб менга таъна қилди”, деб эслаган эди Ҳалима опа.

Ким билади, балки шоирнинг таънаси ўринли бўлгандир...

Лекин таъна тошларини отиш билан ҳеч кимнинг чеккан изтироблари, ғам ва аламлари, бир умрга олган жароҳатлари малҳам топмаган. Бу сўнгги найзадан чавақланган қалб узоқ йиллар давомида фақат ижоднинг шифобахш чашмасидан даво ахтариб яшади.

Орадан қанча йиллар, қанча сувлар оқиб ўтмади. Шоир бошига қиров кўниб, умрнинг хазонрез палласи яқинлашди. Аммо дафъатан сарғайган қоғозлар, титилиб кетган китоблар орасидан ёш Ҳалиманинг сурати “пақ” этиб чиқиб қолди.

Қайдан чиқиб қолибди бу бало сурат...

Йигирма уч-йигирма тўрт илгари бўлиб ўтган воқеаларнинг совуқ шабадаси шоир хаёлини узоқ-узоқларга олиб қочди. У ўзи сезмаган ҳолда нималар деб пичирлади. Сўнгра стол устида турган қора қаламлардан бирини олиб, ёза бошлади:

*На олтин, на жавоҳир эдим...
Армонли бир ёш шоир эдим.
Зухро бўлмасанг ҳам чиройда,
Мен ишқингда нақ Тоҳир эдим.*

*Тошлон ўлди, деган ким ахир?
Гулдай сўлди, деган ким ахир?*

*Наҳот поймол қутлуғ ишқ аҳди,
Бол бўлурми шунчалар тахир?...*

*Гуноҳим на? - Жангда бўлганим,
Қон кечганим, юз бир ўлганим?..*

Эски яралар очилиб, улардан сачраган қон бугун Мир-темирнинг “Сурат” номли гўзал лирик қиссасининг ҳар бир ҳужайрасида яшамоқда. Бу қон томчисида машъум даврлар, синоғлик йиллар, худди шабнамдаги қуёшдек, тов-ланиб турибди.

Тўртинчи фасл

ОЛОВЛИ ЙЎЛЛАР

*Дилдан ювилажак теран аламлар...
Миртемир*

Қадаҳ

Жорий этилган тартибга кўра, суд ҳукми билан берилган жазо муддати маҳбус ҳибсга олинган кундан бошланади. Миртемир 1932 йил 7 августда ҳибсга олинганлиги туфайли унга берилган уч йиллик жазо муддати 1935 йил 7 августда тугаши лозим эди. Лекин у лагерь матбуотидаги ижодий меҳнати, “канал аскарлари” уртасида олиб борган маданий-тарбиявий ишлари билан нафақат лагердошларининг ҳурмати, балки лагерь раҳбариятининг, хусусан, С.Г.Фириннинг эътиборини ҳам қозонган эди. Фирин, бир томондан, маҳбуслар руҳиятини яхши билгани, Миртемирнинг шоир сифатидаги келажагига катта умид ва ишонч билан қарагани, иккинчи томондан эса, маҳбус шоирнинг қамалишга арзирли бирор айб қилмагани учун уни муддатидан олдин оқлаш чорасини кўрди. Ва Миртемир учун орзиқиб қутилган хушхабар 1935 йил 1 январда лагерга етиб келди.

“Эсдалиқлар”да шу ҳақда бундай сўзлар ёзилган:

“1. 1. 35. Бу кун бўшаш хабари келиб, кутубхонани топшира бошладим.

4. 1. 35. Совуқ - 40° га етди”.

Янги йил ҳамма учун – озодлиқ офтоби нурларини симириб яшаётган кишилар учун ҳам, қамоқхона ва лагерларнинг аччиқ тузини тотиб, қулдек меҳнат қилаётган маҳбуслар учун ҳам байрам бўлиб қолади. Айниқса, маҳбуслар, бошқалардан ҳам кўра, Янги йилга катта умид билан қарайдилар. Шу йили мамлакат ҳаётида ёки менинг тақдиримда катта ўзгариш юз беради, деган умид чечаклари улар қалбида гунчалайди. Хушхабар нашидаси билан яшаётган Миртемир учун эса Янги йилнинг биринчи куни, чиндан-да катта байрам эди. Шундай кўта-

ринки руҳ билан яшаётган шоир Янги йил оқшомида шеър ёзиб, уни “Қадаҳ” деб номлади. Ва шеърни умид учқунлари порлаб турган бундай сатрлар билан бошлади:

*Бу йўлларни мардона кечганим учун,
Бу сувларни ёна-ёна ичганим учун,
Фуссиларимга кафан бичганим учун
Ичаман гул сувлари тўлиқ бир қадаҳ.*

*Қадаҳки, шаффоф қатра каби товланар,
Қадаҳки, йигитлигим қонимда ёнар,
Қадаҳки, кўпикланар ва тўлқинланар,
Ичаману бўлмайман сарсари маддоҳ...*

Миртемирнинг озод этилишини лагердаги рус шоирлари самимий қарши олиб, унга бағишланган қалб сўзларини шеър-рий тил билан ифодаладилар. Уларнинг сўнгги шеърлари 13 январь куни “Эсдаликлар”га битилди. Тəхмин қилиш мумкинки, озодликка эришган шоир 13-14 январь кунлариёқ Москванинг Қозон вокзалига келиб, поездга ўтирган.

*Хайр, қўл бер, зўр иншоот, канал қирғоқлари,
Ёз кунлари ёд этганим ўрмон қучоқлари,
Юлдузларнинг рақсига саҳна бўлган дарёлар,
Юрагига меҳнатимиз раҳна солган қоялар...*

Қамоққа олиниб, Москва — Волга канали қурилишидек аждаҳо оғзидан омон чиқиб келган шоирнинг бирор ижодий муассасага ишга жойланиши осон эмас эди. Аммо, Миртемирнинг бахтига, лагерь бошлиғи яна мурувват кўрсатиб, уни Тошкентдаги Болаларни бадиий тарбиялаш Марказий уйига ишга жойлашлари учун йўлланма ёзиб берган эди.

1937 йилда тутила бошланган меҳнат дафтарчада ёзилишича, Миртемир 1935 йил 15 февралда Болаларни бадиий тарбиялаш Марказий уйига ишга йўлланган ва шу кунийёқ мазкур муассасанинг адабий бўлимига мудир этиб тайинланган. Озодликдаги ҳаёти кўнгилдагидек бошланган шоир шу кунларда С.Г.Фиринга миннатдорчилик билдириб хат ёзди ва ундан шоир номига қуйидаги телеграмма келди:

“СРОЧНАЯ

ТАШКЕНТ ГОГОЛЕВСКАЯ 12 ЦД ХВД

ТУРСУНОВУ МИР ТЕМИР

ПОЛУЧИЛ ВАШЕ ХОРОШЕЕ ПИСЬМО ТЧК БУДУ РАД
ВАМ ПОМОЧЬ ЧЕМ МОГУ ТЧК УВЕРЕН ЗПТ ЧТО БУДЕ-
ТЕ ОДНИМ ИЗ ЛУЧШИХ ПЕВЦОВ СОВЕТСКОГО УЗБЕ-
КИСТАНА ТЧК ЖЕЛАЮ ВАМ НА ЭТОМ ПРЕКРАСНОМ
ПУТИ УСПЕХА И РАДОСТИ ТЧК ФИРИН”.

Шундай қилиб, Миртемир ҳаётининг мудҳиш саҳифаси орқада — Москва — Волга канали бўйларида қолди ва у тақдирнинг бу сўқмоғини мардона босиб ўтди.

Бир гўзал

Бундан эллик уч йил муқаддам Олимлар уйининг ҳозирги Мовароуннаҳр кўчасидаги ҳашаматли биносида атоқли фольклоршунос олима ва шоира Музайяна Алавиянинг 50 йиллиги гўзал бир даврада нишонланган эди. Ўшанда Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтига ишга келган ёшлардан бири эдим. Шу туфайлими, институт директори Азиз Қаюмов кечанинг бадиий қисмига раислик қилишни менга топширган. Ўз санъатлари билан йиғилиш аҳлига хизмат қилиш учун келган машҳур хонанда ва раққосалар орасида Коммуна Исмоилова ҳам бор эди. Унинг бир жуфт ашуласи йиғилганлар томонидан самимият билан кутиб олинди. Анжуманга ташриф буюрган меҳмонлар орасида Миртемир ҳам бўлиб, у залдан туриб хонандадан “Бир гўзал” қўшиғини айтишни илтимос қилди. Лекин қарсақлардан ўзини йўқотиб қўйган хонанда шоирни танимадими ёки унинг сўзларини эшитмай қолдими, ҳар қалай, қайта саҳнага чиқмади.

Мен ўша пайтда “Бир гўзал”нинг ижодий тарихини билмас эдим. Кейинчалик Коммуна Исмоилова ва Ҳадия Юсупова ижросида тингловчилар меҳрини қозонган бу ашула шунчаки қўшиқ эмас, балки инсон руҳий ҳаётининг драмаси эканини билдим. Бу ашула оҳанги ва сўзларида Миртемир қалбининг шифо топмас жароҳатлари муҳрланганки, хаёлим ҳозир шу шеър дунёга келган 30-йиллар тўфонида учиб юргани учун, унинг мунгли-гўзал сўзларини қуйида сиз азизларнинг этиборингизга ҳавола этмоқчиман:

*Дейдиларким, шахримда бир гўзал бормиш,
Ҳар оқшом боққа кириб мени сўрармиш.
Изларимни тополмай оҳлар урармиш —
Гир-гир юрармиш,
Ҳайрон бўлармиш...*

*Ўлтириб япроқлар-ла суҳбат қурармиш...
Ишқ учун осмас кимса мени, деб, дорга —
Баъзан қўлин чўзармиш мунгли дуторга,
Соғлиқлар тилар эмиш олисда ёрга,
Асл хушторга,
Ҳажрида зорга...
Саломлар йўллар эмиш бу интизорга...*

Бу сўзлар Миртемир қалбидан қўшиқ бўлиб оққан. У мазкур шеър қоғозга тушган 1934 йил 24 июль кунидан то Тошкентга озод бўлиб келгунига қадар, ҳатто ундан кейин ҳам шу сатрларни куйлаб, замзама қилиб, биринчи муҳаббатини қозонган аёлни кўз олдига келтириб яшаган.

Аммо у маҳбуслик кишанларидан бўшаб, оиласи бағрига қайтганида, нафақат қизи ва онасидан, балки хотинидан ҳам жудо бўлганини кўради: Ҳалима бошқа бир кишига турмушга чиқиб кетган ва Миртемирни ўз ҳаёти дафтаридан бир умрга ўчириб юборган эди.

Бу дунёга келган инсон қадди-қоматини тиклаб олгунига қадар нималарни бошидан кечирмайди, дейсиз. Унинг ҳаётида рўй берган ҳар бир нохуш ҳодиса қалбига игна бўлиб санчиллади. Ўша йилларда Миртемир қалбига санчилган игналар шу қадар кўп бўлган эдики, шоирнинг бундай руҳий жароҳатларга қандай қилиб дош берганига баъзан ақлим бовар қилмай қолади.

* * *

Шундай кишилар борки, улар ишқ дардига мубтало бўлиб, “ўлдим, куйдим”, дея даста-даста шеърларни қоралашади. Ва бир маҳал кўзларини очиб қарасалар, туппа-тузук шоир бўлиб қолган бўладилар.

Миртемир туғма шоирлар зуваласидан эди. У кимгадир бўлган муҳаббати туфайли шоир бўлмаган. У том маънода шеърят

шайдоси эди. Унинг учун бу дунёда шеъриятдек бошқа илоҳий ҳодиса бўлмаган. Шунинг учун у сўнгги шеърларининг бирида шеъриятни Қазбага қиёс қилиб: “Қазбамсан, шеърият, эзгу эҳромим”, деб ёзган.

Шеъриятга шундай юксакликдан туриб ёндашган шоир учун ҳаёт бирдан-бир шеър манбаи эди. У қаламга олмаган бирор мавзу қолмаган, ҳаётдан олган ҳар бир мавзунини шеърият эҳромига олиб кириб, унга илоҳий қанот бағишлашга интилан.

Миртемирнинг 1935 йили Тошкентга қайтиб келганидан сўнг ёзган шеърлардан бири “Сулув” деб аталади. Бу шеърнинг дастлабки сатрлариёқ шоир дутори торлари узилмаганидан, аксинча, некбин оҳанглар олами билан ҳамоҳанг жаранглашда давом этаётганидан дарак берган эди:

*Хушбахт қўшиқлардан жаранлар осмон,
Ялла товушлари учади баланд.
Кўнгиш яйраб кетар, олам олар шон,
Гуллар манзараси севинчга пайванд.*

*Юрак тўлқинларим: ёз, дейди, баёт!
Қўшиқлар келади дилга бутун ёд.
Албон лавҳаларда ярқирар ҳаёт,
Шеър бўлув бунёд.*

Демак, ҳаёт дарёсининг оқиши, йил фаслларининг алма-шиниши, баҳор шабадаларининг атиргуллар уфорини олиб келиши билан шоир қалбидаги жароҳатлар бир оз бўлса-да малҳам топган ва унинг қўллари илҳом тулпори жиловини маҳкам ушлаб олган эди.

* * *

Шу ерда шоирнинг тўнғич ўғли Миржалолга сўз берсак. У отаси ҳақидаги хотираларида бундай ёзган эди:

“Қамалишдан олдин отам Самарқандга оналарини, ҳамма ука ва сингилларини чақириб олган, катта оилага бош бўлиб юрган эканлар. Онамнинг ҳикоя қилишларича, отам авахтадан қайтганларида сочлари бутунлай оқариб кетган экан. Отамга: “Сен ўлимга ҳукм этилдинг! Ҳукм яқин кунларда ижро этилади”, деб айтишган экан. Адабиётшунос олим профессор Озод

Шарафиддинов айтишларича, отам камерада ётган пайтида камерадош рус большевиклари: “Горькийга хат ёзинг”, деб маслаҳат беришган. Отам шундай қилганлар ҳам. Алексей Максимович Горькийнинг кўплаб ёзувчи ва санъаткорларни ўлимдан сақлаб қолгани ҳақида ҳозир газета ва журнал саҳифаларида тез-тез ёзилиб турибди. Нима бўлганда ҳам отам отилмай қолганлар...”

Миржалол Турсуновнинг бу хотираси, қатағон даври тўғрисидаги бошқа хотираларда бўлгани сингари, айрим чалкашликлардан холи эмас. Аввало шуни таъкидлаш лозимки, терговчилар 30-йилларда ҳибсга олинган маҳбусларни кўрқитиб, улардан тегишли маълумотни олиш учун уларнинг отилиб, беиз ва беқабр кетишлари муқаррарлигини айтишган. Аммо уларнинг бу дағдағаларини суд ҳукми сифатида қабул қилмаслик лозим. Иккинчидан, Миртемир Самарқанд ва Тошкентдаги камераларда бирорта рус большевикларига дуч келмаган. М.Горькийга хат ёзиб, ноҳақ қамалганини маълум қилишни эса Дмитров лагеридаги рус шоир ва ёзувчилари айтишган бўлиши мумкин. Мен шунга яқин гапни Озод Шарафиддиновдан эшитиб, Москвадаги М.Горький музейига борганимда, музей ходимлари М.Горькийга хат ёзган кишилар картотекасидан Турсунов Миртемирнинг исм-шарифини топа олмаганлар. Уларнинг айтишларига қараганда, агар Миртемир рус йўқсил адибига чиндан ҳам хат орқали мурожаат этганида, унинг хати музей фондида, исми эса картотекадан, албатта, топилган бўларди.

* * *

Миртемир Болаларни бадиий тарбиялаш уйида бир оз ишлаб, уч-тўрт сўм топганидан сўнг, ота-оналари ва қариндош-уруғларини кўриб келиш учун совға-салом олиб Ййқон қишлоғига борди. У бир-икки кун меҳмонма-меҳмон юриб, яқин қариндошларини зиёрат қилганидан кейин отаси уни ёнига чақириб, дилидаги орзу-армон дастурхонини очди:

- Ўғлим, мана, пешонангда бор экан, болшавойлар давлатининг қамоғию лагерларини ҳам кўриб келдинг. Сен кўрган азобларнинг бир қисмини кўриш менинг ҳам қисматимга ёзилган экан. Шояд бундан кейин омон-эсонлик ва хотиржамлик билан кун кечирсак. Аммо вояга етган, ҳатто бир бор оила кўрган одам учун хотиржамлик фақат янги

оила қургандан кейин келади. Шаҳар — шаҳар. Шаҳарлик қизлар қишлоқда ўсган сенга ўхшаган содда йигитларга хотинлик қилишмайди. Каллаи саҳарда туриб қудуқдан сув тортиб, самовар қайнатмаган, сигир соғиб, нонуштага икки коса сут пишириб келмаган, пичан ўриб, ўтин ёрмаган хотин хотин бўлармиди?! Шаҳарлик қизлар пардоз-андоздан бошқа нарсани билишмайди. Мана, биттасининг қанақалигини ўз кўзинг билан кўрдинг. На онангга қаради, на қизингга. Натижаси ўзингга маълум... Узун гапнинг қисқаси шулким, синглим Саҳронинг, яъниким аммангнинг қизи бор. Оймисан ойдек қиз. Кўргансан уни. Олдин кўрганингда анча ёш эди. Ҳозир бўйи етиб кўзга кўриниб қолган. Ҳалиманинг уялмай-нетмай бошқага тегиб кетганини эшитганимдан бери шуни ўйлайман. Хоҳласанг, унга уйланиб, у билан шу ерда, қишлоқда биз билан яша. Хоҳласанг, унга уйланиб, шаҳарга олиб кет. У қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам юзингни ерга сира қаратмайди... Ўйлаб кўр, ўғлим... Санқиб юраверсанг, онангнинг руҳи безовта бўлади...

Миртемир отасининг ора-чора йўталиб, тўхтаб-тўхтаб айтган бу сўзларини диққат билан тинглади. Унинг сўнгги сўзи эса юрагини беҳос тирнаб-қонатиб юборди. У қўлини қаншарига олиб борган киши бўлиб, тўкила бошлаган кўз ёшларини артди. Сўнгра “маъқул, ота, ўйлаб кўраман”, дегандек ишора билан ўрнидан турди-да, ташқарига отилиб чиқди.

Турсунмуҳаммад ўғлига бу сўзларни айтишдан аввал кўнглида тугиб юрган ниятини синглиси Биби Саҳрога билдирган ва унинг ҳам Миртемирга меҳри борлигини билган эди.

Хуллас, ота билан бола ўртасида бўлиб ўтган суҳбатдан сўнг Миртемир Биби Саҳронинг қизи Ёрқинойга ўзгача кўз билан қарай бошлади. Ёрқиной ҳам қозонга пиёз-гўшти ташланган ошнинг исини сезгандек, Миртемирни кўрганда яноқларига қизил ранг югурадиган бўлди.

Миртемир Тошкентга қайтиш учун ота-оналари, ука-сингиллари билан хайрлашар экан, Ёрқиной ўзи ёпган иссиқ нонларни тугунга солиб, кўча муюлишида кўзларини ерга қадаган ҳолда шоирга узатди.

Хайрлашдим муюшида кўчанинг:

— Хайр, раҳмат... Унутилмас яхшилик!

*Эшик очди... ёруғ қўйни кечанинг —
Барно қизнинг сочи янглиғ кўп силлиқ.*

*Хайрлашдим, ўндим, жаранглаб кулди,
Юлдузлар нур тўкди кетар йўлимга.
Қалбим бир севинчга парвона бўлди,
Севиб қолдим.
Балки бу қиз...
Она бўлур туғилажак ўғлимга.*

Орадан бирор ой ўтгач, 1935 йилнинг ёз кунларидан бирида Миртемир Ёркиной (Тўраш) Абдуқодир қизига уйланиб, уни Тошкентга олиб келди.

Шундай қилиб, театр сахналарида хиром айлайдиган гўзал ўрнига Миртемир ҳаётига наҳор пайти қудуқдан сув тортиб чой қайнатадиган, сигир соғиб, нонуштага икки коса қайноқ сутни олиб келадиган, пичан ўриб, ўтин ёра биладиган гўзал кириб келди. Аммо Тошкентдек азим шаҳарда унинг бундай юмушлар билан шуғулланишига эҳтиёж йўқ эди. Лекин у шоирга вафодор рафиқа, фарзандларига эса меҳрибон она бўлди. Шунинг ўзи эр кишининг бу дунёда эришадиган энг катта бахти эди.

Иккинчи она

Агар ёдингизда бўлса, Миртемир иккинчи онаси тўғрисида сўзлаб: “Ўз онам оламдан ўтгандан кейин қозоқ онам ўз боласидай менга меҳрибон бўлди”, деб ёзган эди. Агар шоирнинг ўзга онадан туғилган сингилларидан бири Малика онанинг маълумоти тўғри бўлса, бу онанинг исми Ибодат бўлган ва ундан Майса, Баҳри, Хайринисо, Бобош, Мамнуна ва Хурсандой деган беш қиз билан бир ўғил дунёга келган. Афсуслар бўлсинки, Ибодат аянинг қачон ва неча ёшида ёруғ дунёни тарк этгани бизга қоронғи. Бизга фақат шу нарса маълумки, у ҳам узоқ умр кўрмаган. Миртемир ҳаётини 70-йиллар аввалида ўрганишга киришган, шоирдан кўпгина саволларига жавоб олган ва шу имконият билангина кифояланибгина қолмай, у билан бирга Ийқонга бориб, унинг яқин қариндош-уруғлари билан танишган шоир Отаёрнинг устозига бағишланган китобида Ибодат ая ҳақида фақат бундай сўзларги-

на ёзилган: “Миртемир иккинчи онасини ҳам жуда яхши кўрарди. Ундан доим рози ўтди. Камтар, камсуқум бу аёл ҳаётдан хасталик билан кетди. Шоир уни кўп эслайдиган бўлди. Тушларида кўрди...”

Отаёрнинг ёзишича, Ибодат ая қилтомоқ хасталигидан вафот этган. Миртемирнинг қўлёзма ҳолида қолган ва Отаёрнинг “Миртемир” китобида илк ва сўнгги бор эълон қилинган “Қилтомоқ” деган шеъри унинг порлоқ хотирасига бағишланган.

Мана, ўша шеър:

*...Қилтомоқдан кетди иккинчи онам,
Ўз онамдай эди — онамдан кейин.
Не оғир кунларда мунис ҳамхонам,
Меҳри олов эди, ўлчамоқ қийин.*

*Қилтомоқдан кетди, қолди жўжасалар,
Барчасига жондан оға бўлдим мен.
Йўлларда машъала — меҳнат ва хунар,
Нурга етакладим, дарға бўлдим мен.*

*Онда-сонда тушда кўраман аниқ,
Ўз онам ёнида рўмоллари оқ.
Она қалби, сўзсиз, ҳамиша ёниқ,
Жилмайиб қўяди иковлон, бироқ.*

*Эҳтимол, бу жиндак маломат бўлса,
Кошки розиликдан аломат бўлса...*

Ўз фарзандлари қаторида Миртемирнинг олтин бошини ҳам меҳр-муҳаббат билан силаган, унинг ўксик қалбига малҳам қўйишга уринган бу олижаноб Аёлнинг охираги обод бўлсин. Миртемирнинг Онага бағишланган кўплаб шеърларидан унинг ҳам чеҳраси жилмайиб туради.

Шоир иккинчи онаси Ибодат аядан ва бошқа оналаридан дунёга келган барча ука ва сингилларини оёққа турғизиб, уларнинг яхши ва ёмон кунларида акалик меҳри ва мадади билан қатнашиб, бу оналар руҳи олдидаги қарзини узишга интилди.

Миртемирнинг маҳбуслик йилларида бўлиб ўтган энг катта адабий воқеа собиқ СССР ёзувчиларининг I қурултойи эди. Дмитлагга эндигина етиб келган маҳбус 17 август куни Москвада очилган бу улкан анжуманга нафақат қардош республикалар, балки дунёнинг бошқа мамлакатларидан ҳам талайгина машҳур шоир ва ёзувчиларнинг ташриф буюргани ва улар иштирокида бадиий ижод масалалари, адабиётнинг кечаги, бугунги ва эртанги кунларига оид масалалар муҳокама қилинаётганини эшитиб, тақдирнинг унга ўғай кўз билан қараганидан қора хаёлларга бориб, бу дунёга келганига юз бор пушаймон бўлган. Лекин лагернинг тарбиявий ишлар бўйича раҳбарлари Миртемир сингари қаламкашларга: “Ҳадеб куюна берманглар. Лагерь матбуотида чоп этилган ватанпарварлик руҳидаги асарларингиз билан “канал аскарлари”ни зарбдор меҳнатга қанчалик илҳомлантира оلسангиз, совет адабиётига ҳам шунчалик ҳисса қўшган бўласиз. Қурултойда худди шунга ўхшаган масалалар муҳокама қилинмоқда”, деб уларга таскин берган.

Миртемир ҳаётининг маҳбуслик даврида бу тарихий воқеадан ташқари, яна бир қанча хушнуд воқеалар ҳам рўй берди: Ўзбекистонда Миртемир сингари ёшларга таъна тошларини отган “Қурилиш” журнали ўрнига “Ўзбекистон шўро адабиёти”, “Ўрта Осиё халқларининг шўро адабиёти” (рус тилида) журналлари, “Ўрта Осиё адабиёти” (бу ҳам рус тилида) газетаси чиқа бошлади; янги асарлар яратилди; Йўқсил ёзувчилар уюшмалари тэрқатилиб, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси тузилди; Инжиқободда Ўзбекистон ёзувчиларининг 30 кишилик дам олиш уйи очилди; Тошпўлат Саъдий, Фолиб (Комилжон Иброҳим), Абдулла Авлоний сингари ёзувчилар оламдан ўтдилар... Бу яхши ва ёмон воқеалар силсиласида яна бир муҳим тарихий воқеа содир этилиб, ягона ижодий методи ишлаб чиқилган шўро адабиёти пештоқиға синфийлик ва партиявийлик байроқлари илинди. Лекин бу сўнгги воқеа лагерда маҳбуслик қаламини тебрата бошлаган Миртемир учун янгилик эмас эди.

Шоир, юқорида айтиб ўтганимиздек, 1935 йил 15 февралдан бошлаб Тошкентдаги Болаларни бадиий тарбиялаш марказий уйида адабий бўлим мудирлари лавозимида хизмат қила бошлади. У шу йилларда илк бор болаларга бағишланган “Ўғил”,

“Уҳла, қўзим” сингари шеърлар, “Жилға бўйида”, “Ёз (туристлар ашуласи)” сингари қўшиқларни ёзди...

...Ўтган асрнинг 40-йилларида Янги шаҳардаги Романовлар уйида жойлашган кашшофлар саройининг ўнг томонида, ҳозирги Буюк Турон кўчасига туташган кичкинагина бинода Болаларни бадиий тарбиялаш марказий уйи жойлашган эди. Аммо шу йилларда на кашшофлар саройидаги, на марказий уйдаги тўғарақларда бирорта ўзбек боласи бўлмаган. Шунинг учун кимнингдир даъвати билан биз, юқори синф ўқувчилари, шу ердаги тўғарақларга таклиф этилганмиз. Кашшофлар саройи доим ёшлар билан гавжум, марказий уйда эса, улар сони оз, айниқса, ўзбек болалар анқонинг уруғи эди. Шунинг учун ҳам бундан 13-14 йил илгари, 1935-1936 йилларда шу ерда болаларни бадиий тарбиялаш борасида жиддий ишлар олиб борилганига ишонини қийин. Тахмин қилиш мумкинки, кунни кеча маҳбуслик либосини ечиб келган шоир мажбурият орқасида шу ерда бир неча йил хизмат қилган. Балки у шу вақтда ўзбек мактабларига бориб, ўқувчиларни марказий уйга олиб келишга уринган, ёзги таътил кунларида эса лагерларга бориб, ўзбек тилида ашула айтишлари учун уларга шеърлар ёзиб берган. Балки турли-туман адабий кечаларнинг сценарийларини ҳам ёзиб бергандир. Лекин шоир марказий уйда эгаллаб турган лавозимидан бўшаганми ёки шу муассасадаги бошқа бир лавозимга ўтказилганми — бу бизга қоронғи. Ҳар ҳолда у 1936 йил 1 апрелдан бошлаб қаердадир адабий ходим ва таржимон лавозимида фаолиятини лавом эттиради. 1936 йил 11 августда эса хизмат қилаётган жойидан ўз ихтиёри билан кетади.

Миртемирнинг “Меҳнат дафтарчаси” дан олинган кўчирмада унинг 1936 йил 11 августда “Янги ҳаёт” газетасига адабий ходим этиб ишга олингани айтилган. Ўзбекистон Китоб палатаси нашрларида 30-50-йилларда шундай ном билан чиққан бир неча туман газеталари қайд этилгани ҳолда мазкур газета умуман тилга олинмаган ва у ҳақда бирор манбада маълумот учрамайди. Бироқ таниқли журналист Аъзам Аюбнинг ақаси Азим Аюбнинг қатағон қилинишига оид ҳужжатлардан маълум бўлишича, “Янги ҳаёт” газетаси Маориф халқ комиссарлиги ҳузуридаги “Ўқитувчилар газетаси” нашриётида чоп этилган. Азим Аюбовни 1938 йили газета муҳаррири Х.Азимжонов ишга олган. Шу вақтда “Янги ҳаёт” газетаси таҳририятида А.Аюбовдан ташқари, Муҳаббат Қосимова деган аёл ҳам хизмат қилган. Аммо бу ходимларнинг бири 1937 йилда “халқ

душмани” сифатида қамалган Аъзам Аюбнинг акаси, иккинчиси эса 1930 йилда қамоққа олинган Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси Саъдулла Қосимовнинг синглиси бўлганликлари боис аксилинқилобий фаолиятда айбланиб, жамиятдан “четлаштирилган”. Республикадаги барча газеталар 1938 йилда Алишер Навоий туғилган куннинг 498 йиллигини муносиб нишонлагани ҳолда, “Янги ҳаёт” газетаси бу тарихий санани четлаб ўтган ва бунга ўша “халқ душманлари” айбдор бўлган эмишлар.

Шу хунук воқеадан аввал, 1937 йил 23 октябрда, 1937 йил бўрони ҳамон гурлаб турган пайтда Миртемир миллатчиликда айбланиб, ишдан олинади. Аммо Маориф халқ комиссарлиги Миртемирнинг ноҳақ ишдан олинганлиги ҳақидаги аризасини кўриб, 1937 йил 6 июлда мазкур қарорни бекор қилади.

Миртемирнинг бизга етиб келмаган, аммо кўчирмаси хужжатҳоҳларда сақланаётган “Меҳнат дафтарчаси”даги энг сунгги маълумот шу ҳақдадир.

* * *

...Миртемир Агро-колхоз институтида ўқиб ёки ишлаб юрган кезлар эди. У қандайдир юмуш билан Абрам бульвари оша ўтар экан, ёшлигининг қайноқ даври кечган, таниқли олимлар ва ёзувчилар билан учрашган, адабий мавзулардаги баҳс ва маърузалар билан билим хазинасини бойитган, ижодига қанот бағишлаган педакадемияга оёғи тортиб қолди. У педакадемия зинасидан кўтарилиб, ҳар доимдагидек очиқ эшикдан хуш кайфият билан кирди-да, таниш қоровул билан сўрашиб, нима учундир унинг ёнида турган хонтахтага кўз қирини ташлади. Бошқа шаҳарлик талабаларга келган хатлар одатда шу хонтахта устида ёйилиб-сочишиб ётарди. У қоровулнинг: “Анчадан бери сизга хат-хабар келмаяпти”; деган сўзларини эшигмадим, ҳар қалай, хонтахта устида ёйилиб, баъзилари кўпдан бери қўлланқўлга ўтганлиги сабабли очилиб қолган хатлардан бир-иккисини олиб, ўзига келмаганига амин бўлди. Аммо шу пайт бир тўда хатлар тағида “яшириниб ётган” кўк пакетга кўзи тушди. Пакет устига “Ҳамид Олимжонга” деган сўзлар бигилган эди. У дўстини суюнтирмоқчи бўлиб, кўк пакетни олди-да, қоровул билан хайрлашиб, педакадемиядан чиқиб кетди.

Миртемир ўша кунидеъ Ҳамид Олимжонни топиб, унга “кўк пакет”ни берди.

Миртемир пакетнинг қаердан ва кимдан келганига мутлақо эътибор бермади: унда ўзгага келган хат ёки пакетнинг кимдан, қаердан келгани билан қизиқиш одати йўқ эди. Лекин Ҳамид Олимжон пакетни очиб қараса, унинг ичидаги нарса бирор қаламкаш дўстининг яни и китоби эмас, балки “Ёш Туркистон” журналининг бир сони экан. Ўша йилларда Туркистон Мухторият ҳукуматининг собиқ раиси Мустафо Чўқоев шўро давлатининг ашаддий душмани деб эълон қилинган, бинобарин, Парижда у нашр этаётган журналнинг бирор ватандошимиз томонидан олиб ўқилиши кагта сиёсий айб ҳисобланар эди. Шўро давлатига садоқат руҳида тарбияланган Ҳамид Олимжон ўша кезларда бу журнални олгач, уни ё йиртиб-куйдириб ташлаган, ёки тегишли идорага топширган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Аммо орадан бир неча йил ўтиб, 1937 йил кузғунлари учиб келганида, рақиблардан бири шу воқеани эслаб, шоир боши узра учиб юрган кузғунларга “гўшт ташлайди”. Ҳамид Олимжон мажлисларда: “Мен бу аксилшўровий журналга ҳеч қачон ёзилмаганман. Менда уни бировдан олиб ўқиш нияти ҳам ҳеч қачон бўлмаган. Бу менга чоҳ қазимоқчи бўлган душманларнинг иши! Улар журнални атайин менга юборишган”, деб ўзини ҳимоя қилишга уринади. Рақиблар чўнтақларини кавлаб, Ҳамид Олимжонни гўё бадном қилувчи яна нималарнидир топиб, қора дастурхон устига ташладилар. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ташкилий комитетининг 1937 йил 2 ноябрда бўлиб ўтган йиғилишида Ҳамид Олимжон уюшма аъзолигидан ўчирилди. Лекин у бахтли тасодиф туфайли 37-йил тегирмонидан омон чиқди.

Ҳамид Олимжон бошига тушган кулфатга қайсидир даражада сабабчи бўлгани учун Миртемир дўсти олдида ўзини ҳижолатдор, айбдор деб эзилиб юрди. У дўсти бошига тушган савдони бартараф этишга имкони қадар уринди. Буни кўрган рақиблар энди Ҳамид Олимжон билан бирга Миртемирнинг ҳам “Қизил қалам” жамиятидаги фаолиятдан сиёсий хатолар ахтаришга киришдилар. Энди Миртемир бошида ҳам қора кузғунлар ўйини бошланди...

“Бир кун и айланиб юрсам, — деб эслаган эди Миртемир адабиётшунос Турғунбой Халилов билан суҳбати чоғида, — Ҳамид учраб қолди. Менга қилинаётган муомалани эшитиб, ҳаддан зиёд ранжиганини айтди, ҳеч тортинмай уйига кириб туришимни тайинлади. Бунақа пайтда бир оғиз сўз ҳам одам-

нинг кўнглини тоғдай кўтариб юборади. Унинг дардкашлигидан, таклифидан бошим осмонга етгудай бўлди. Бир-икки кун ўтгандан сўнг Ҳамиднинг уйига кирдим. Ҳамлардлик билдиргач: “Костюминг жуда эскириб қолибди-ку, нечанчи киясан?” — деб сўради. Мен, албатта: “Ҳожати йўқ, раҳмат”, деган бўлдим. Анча кундан кейин яна кирсам, костюм олиб қўйган экан, кийдириб юборди.

Кейинчалик Ҳамиднинг яхшилигини юз фоиз қайтарганман. Аммо унинг тантилиги, келиб чиқиши мумкин бўлган кўнгилсиз оқибатдан чўчимай, бошига синоғлик кўнлар тушган сафдошининг қўлтиғига кириши, ҳам маънавий, ҳам моддий мадад бериши ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Айниқса, ўша вақтдаги мураккаб вазиятда, ўргимчак уясидек чигал адабий жараёнда Ҳамиддек ўқтам, имони бутун бўлиш жуда мушкул эди. Аммо у табиатан шунақа, “ўзим бўлай” дейдиганлардан эмас эди. Ҳатто кейинроқ эшитишимча, Ҳамид узоқ сафардалик пайтимда ҳам менинг китобимни чоп эттиришга ҳаракат қилган. Бунинг учун мажлисларда неча бор “Халқ душманининг китобини чиқармоқчи”, “ҳимоячиси” деган аччиқ таъналарни эшитган”...

Бу ўттиз еттинчи йилнинг оддий кунлари эди.

Адабиёт байрамлари

1937 йил рус халқи ва маданиятининг мусибатли саналаридан бири эди. Бундан 100 йил аввал, 1837 йил 10 февралда, Петербургдаги Қорадарё бўйида Дантес ўқидан оғир жароҳат олган А.С. Пушкин шу куни ҳаётдан кўз юмган эди. Инсоният тарихида янги тартиб ва қоидаларни жорий қилган шўро давлати шу мусибатли санани рус адабиётининг улкан байрамига айлантирмоқчи бўлди. Буюк шоир вафотининг 100 йиллигини юксак даражада нишонлаш мақсадида 1936 йилнинг ёз ойларида ҳукумат қарори чиқди ва барча шўро республикалари шу қарор асосида ўз ҳудудларида амалга оширилажак юбилей режаларини ишлаб чиқдилар. Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети қабул қилган қарорга кўра, А.С. Пушкиннинг барча асосий асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, 1937 йилнинг юбилей (февраль) кунларига қадар нашр этилиши лозим эди. Шу қарорни тўла амалга ошириш мақсадида Тошкент вилоятининг хушманзара масканларидан бири

– Чимёнда таржимон шоир ва ёзувчилар учун етти ўтов тикиб берилди. 1937 йилнинг эрта баҳорида Ойбек, Ҳамид Олимжон, Элбек, Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Усмон Носир ва Темур Фаттоҳдан иборат етти ижодкор буюк рус шоири асарларини таржима қилиш учун Чимёнга чиқиб кетдилар. Ойбек “Евгений Онегин” шеърӣ романини, Ҳамид Олимжон “Сув париси” ва “Кавказ асири”ни, Усмон Носир “Боғчасарой фонтани”ни, Абдулла Қаҳҳор “Капитан қизи”ни, Темир Фаттоҳ “Лўлилар” асарларини, Шайхзода билан Миртемир эса Пушкиннинг лирик дурдоналарини ўзбек наволарида жаранглатиб беришлари лозим эди. Миртемир ўз зиммасига юклатилган шарафли вазифани Тошкентда қолиб, уй шароитида бажаришга киришди.

Ҳар бир миллий тилнинг бойлиги ёки камбағаллиги бошқа тиллардан қилинажак таржима жараёнида яққол намоён бўлади. 30-йилларга қадар рус ёзувчиларининг, жумладан, Пушкиннинг бир неча асарлари ўзбек тилига таржима қилинган бўлса-да, ҳали ўзбек тилининг лисоний ва бадиий имкониятлари тўла кашф қилинмаган эди. Хусусан, французча сўз ва атамалар зиёда бўлган “Евгений Онегин” шеърӣ романини таржима қилиш учун таржимон (Ойбек)дан бир қатор ижодий муаммоларни ҳал қилиш талаб этилди. Шундай қийинчилик ва муаммолар Миртемир олдида ҳам оз бўлмаган. Бу ҳар иккала шоир олдида турган муаммолардан бири Пушкиннинг 9 ёки 11 ҳижолик шеърларининг шакл хусусиятларини сақлай билишда, унинг ҳар бир мисрасида мужассамланган поэтик фикрни шундай ўлчовли шеърларда барча бадиий гўзаллиги ва латофати билан ифодалашда эди. Рус комсомол шоирларининг жўн шеърларидан кейин Пушкиннинг лирик дурдоналарини ўзбек тилига таржима қилиш Миртемирга осон бўлмаган. Аммо у азбаройи тиришқоқлиги ва ўзбек адабий тилининггина эмас, айни пайтда Туркистон шаҳрида яшовчи элатларнинг шеваларини ҳам яхши билганлиги туфайли рус тилидаги сўзларнинг ўзбекча нусхаларини топниш ва, энг муҳими, Пушкин шеърларидаги бадиий гўзалликни ёрқин ифодалашга муваффақ бўлди.

Миртемирнинг 1936 йилда Пушкиндан қилган таржималаридан бири “Истак” шеъридир. У рус шоирининг 1816 йилда, яъни 80 йил аввал ёзилган шеърини бундай таржима қилган:

*Кунларим оҳиста судралиб ўтар;
Мунглуғ кўнелим учун ҳар зум беомон.
Бевақт севги дардин орттириб кетар,
Тентак хаёлларим қўзғар ҳаяжон.*

*Аммо суккутдаман; чиқмас фиғоним;
Йиғлайман; кўз ёшим менга овунчоқ,
Қайғу панжасида қолган бу жоним
Шундан аччиқ нашъа топади ҳар чоқ.*

*Ҳаёт дақиқаси! Уча бер, майли,
Беҳуда хаёллар, йўқ бўл зулматда!
Азиздир ишқимнинг азобли йўли,
Майли ўлсам ўлай шу муҳаббатда.*

Бу шеърни таржима қилганида Миртемир эндигина йигирма олти ёшга қадам кўйган эди. Аммо 1936 йилдаги 26 ёшли шоирни эллик-олтмиш йил кейин туғилган ва ҳозир 26 ёшга тўлган шоирлар билан қиёслаш мутлақо ноўрин. Зеро, 1936 йилда янги ўзбек шеърятини эндигина гулга кириб, гўзал чаманга айлана бошлаган, янги ўзбек адабий тили Чўлпон ва Қодирийлар, Ойбек ва Фуломлар туфайли эндигина Пушкин ва Лермонтовни, Шекспир ва Сервантесни таржима қилиш мумкин бўлган бой ва гўзал адабий тил даражасига кўтарила бошлаган эди.

Миртемир Пушкин шеърларини билим юртидаёқ кашф этгани ва 1936 йилда уларни тўла тушуниб, таржима қила бошлаганига қарамай, ўзида муайян маънавий мададга эҳтиёж сизди. У буюк шоирга бағишланган “Даҳо” сарлавҳали мақоласида “Пушкин шеърларини таржима қилишга мароқлантирган ва ундаган” Раҳмат Мажидий номини устоз сифатида тилга олган. Хоразмлик Раҳмат Мажидий турли масъул лавозимларда ишлаб, муайян доираларда эътибор қозонгач, 1934 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига биринчи раис этиб сайланган. Аммо у 1935 йилнинг иккинчи ярмида, номаълум сабабларга кўра, Москвага, Қизил профессорлар институтига ўқишга юборилади. Бинобарин, у Пушкин асарлари таржима қилинган 1936-1937 йилларда Тошкентда яшамайди. Миртемир, чамаси, Раҳмат Мажидий билан 1935 йилнинг биринчи ярмида учрашган ва уюшма раиси Миртемирнинг ижодий ўсиши учун

Пушкин асарларини ўқиш ва, иложи бўлса, ўзбек тилига таржима қилиш ҳақида маслаҳат берган бўлиши мумкин. Шу сабабли Миртемир Пушкиндан қилган таржималарини Москвага, Раҳмат Мажидийга пешма-пеш юбориб, унинг фикр ва мулоҳазаларини олган ва шу фикрлар асосида таржималарини таҳрир қилиб, уларга сайқал берган. Миртемир шу тарзда улуғ рус шоирининг ўндан зиёд лирик шеърларининг, кейинчалик эса “Балиқчи ва балиқ ҳақида эртақ”, “Шоҳ Султон ҳақида эртақ” ҳамда “Руслан ва Людмила” дostonларини катта меҳр ва маҳорат билан таржима қилди, унинг ифодаси билан айтсак, бу буюк асарларнинг “ўзбекча оҳанглари яратди”.

“Мен Пушкин оламида яшаб юрган ўша кезларим, — деган эди Миртемир “Тошкент оқшоми” газетаси муҳбири билан қилган суҳбаги чоғида, — ҳатто бир кунда 500 сатр таржима қилган пайтларим ҳам бўлган. Эсимда, улуғ шоирнинг “Руслан ва Людмила” дostonини ўзбекчалаштираётиб, таржиманинг мароқли тарзда юришиб бораётганидан ҳайрон қолганман. Эҳтимол бунга ўша давр тарихий воқеаларини, Пушкин билан боғлиқ тафсилотларни чуқур билганим ҳолда улуғ шоир даҳосига эҳтиромим, иқтидорим ҳам сабаб бўлгандир”.

* * *

*Эмиш: қадим чоқда — ўтган замонда,
Инсон кўждан ўраз кутган замонда,
Куюқ қоронғида ётган бир давр,
Гафлат гирдобига ботган бир давр —
Дарёнинг нарида, чўлдан нарида,
Юксак қора тошнинг қия бағрида —
Мавжсида ярқираб қуёш сирғаси,
Оқаркан кўк булоқ — ҳаёт жилғаси...*

Агар янглишмасам, бу сатрлар қоғозга тушгунга қадар Миртемир тарихий ўтмиш мавзуйига қўл урмаган, тарихий ўтмиш ҳақидаги халқ эртаклари асосида ҳам бирор асарни қораламаган эди. Шунинг учун эндигина Москва-Волга қурилишидан қайтиб келган ва “қалб қалами” (Туроб Тўла ифодаси)ни эҳтиёткорлик билан тебратаётган шоирнинг 1935 йилда эртаксимон ўтмиш ҳақида дoston ёзиши, ҳар ҳолда, мен учун кутилмаган ҳол. Кутилмаганлигининг яна бир боиси шундаки, ўзбек шоирлари, асосан, 1937 йилдан — Пушкин эртаклари билан

танишганлари ва шу эртақлар ўзбек тилига таржима қилин-
гандан сўнггина шеърин эртақ жанрида ижод қила бошла-
ганлар.

Миртемирнинг “Аждар” достони юқоридаги сатрлар билан
бошланади. Кейин шоир чинор тагидаги қора тош бағридан
отилиб чиққан булоқни жўшиб тасвирлайди. У булоқнинг чор
атрофга — одамзодга ҳам, ўсимлигу ҳайвонот дунёсига ҳам
ҳаёт нафасини уфураётган илоҳий неъмат сифатидаги образи-
ни кўз олдимизда яққол гавдалантиради. Аммо...

*Аммо... офат тушмиш чашма бўйига:
Қайнаган қумларда дунёга келмиш,
Пушти оғулардан - заққумдан бўлмиш —
Бир бало, бир офат, бадсурат, хунук —
Оғзидан очилган қора бир туйнук —
Кўзлари оловли, тишлари ханжар,
Баҳайбат, жез бадан, улкан бир аждар...*

пайдо бўлиши билан қушлар чинор шоҳларини тарк этади,
подалар авлоқдан қочиб кетади, одамлар булоқдан оёқларини
узадилар. Аммо бу... ҳали ҳолва эди.

*Аждар оғусидан қораймиш кўк сув,
Сувни заҳарламиш келган фалокат,
Эл учун юз бермиш шундай ҳалокат...
Кўк яланг айланган эмиш бир даштга,
Баҳайбат бу бало боқмай ҳаш-пашга —
Кечаси келармиш кишилар сари,
Оналар қочармиш йиғлаб сарсари;
Оталар зарбига тоб беролмасдан,
Аждар қаршисида тик туролмасдан,
Яроқларин ташлаб кетармиш нари,
Чангалзор ёқларнинг мудҳиш аждари —
Ҳар кеча бир гўдак қонига ташна,
Ҳар кеча бир одам жонига ташна...*

Достон адолат тантанаси билан тугайди. Чўпон темирчи
берган мўъжизакор ханжарни аждарнинг оч биқинига санчиб
ўлдиради. Булоқ яна қайнаб-жўшиб, эл-юртга, барча мавжу-
дотларга хизмат қилишда давом этади.

Балки “оғзи куйган” шоир бу асар “елка” сига катта гоёвий юкни кўймагандир. Аммо агар биз 30-йиллар аввалидаги Москва — Волга қурилиши сингари гигант иншоотлар, шу аждар сингари, минглаб бегуноҳ маҳбусларни гажиб-ютиб юборганини эсласак, дostonда бошқа, яширин маъно қатламининг ҳам борлиги сезилади. Ва биз аждар образида 30-йиллардан бошлаб минглаб ватандошларимизни юмлаб ютган Шахсни кўз олдимизга келтирамиз.

Миртемир “Пушкин эртаклари ҳақида”ги мақоласида эртак жанрининг табиати ва бадий хусусиятлари тўғрисида мулоҳаза юритиб: “Маълумки, халқ эртаклари ва дostonларида халқнинг орзулари, умидлари, ишончлари, қаҳрамонона жанглари, аждарлар, девлар устидан ғалабалари куйланиб, оғиздан-оғизга кўчиб юради...”, — деб ёзган эди. У Пушкин эртаклари мағзини чақишда давом этиб, В.Г. Белинскийнинг куйидаги фикрини келтирган: “Юксак қобилият фақат ўз камолоти нуқтасидагина ҳатто эртакда (ҳам) шунчалик умумбашарий, чинакам ҳаётий, реал тасвир бера олиши мумкин. Уни ўқиганда эртак эмас, юксак фожиа ўқигандай ҳис қиласан киши!..”

Биз “Аждар”ни ўқиганимизда, шундай ҳолатга тушамиз: унда эртак эмас, балки юксак фожиа — шўро даврининг “юксак фожиа”си тасвирлангандек кўринади.

Кези келганда айтиш жоизки, Миртемир мазкур асарни эндигина ёзиб тугатган кунларда Абдулла Қодирий билан учрашиш ва ундан маслаҳат олиш истагида Усмон Носир билан бирга унинг Эшонгузардаги боғига борган. Усмон Носир ҳам, Миртемир ҳам улуг адибга ўз асарларини ўқиб берганлар. Абдулла Қодирий “Аждар”ни тинглаб, ёш шоирга қандайдир маслаҳатлар берган. Шоир “Шингил эсдатиклар”ида шу учрашув ҳақида фақат шу сўзларнигина қайд этган, холос: “Мен “Аждар”ни ҳали ҳам (тўрт гал тугатдим) Абдулла Қодирий айтган даражага кўтардимми, йўқми — гумоним бор”. Атоқли адиб “Аждар”ни тинглаб, ёш шоирга қандай маслаҳат берганикин? 30-йилларда бошланган фожиали воқеаларнинг шу асарда мажозий шаклда акс этганини сезганмикин ё йўқ?.. Афсуски, бу бизга қоронги...

Аммо Миртемир орадан икки йил ўтгач, 1937 йилда Қора денгиз бўйларида истироҳат қилиш ва ижод нашидасини тотиш учун Ялтага борганида, яна эртакларнинг сеҳрли оламига

кириб, “Дилкушо” ва “Сув қизи” дostonларини ёзади. Бу дostonларнинг бирига Бухоро амири учун денгиз бўйида бунёд этилган “Дилкушо” саройи ва шу ерда бўлиб ўтган айш-ишрат кечалари ҳақидаги хотиралар хамиртуриш бўлиб хизмат қилган. Иккинчиси эса, Пушкиннинг “Русалка” (“Сув париси”) драмасига ҳамоҳанг ва айни пайтда ундан бир мунча фарқ қиладиган дostonдир. Шоир шу ҳар иккала дostonида паридек гўзал ва ифбатли қизларнинг бу дунёнинг зўравонлари томонидан таҳқирланишини, уларнинг бир оила маликаси бўлишдек бахтига чанг солиб, бало ва офат гирдобига ташланишини инсон зоти қилиши мумкин бўлган энг даҳшатли фожиалардан бири сифатида талқин этади.

Шу икки асарни ўқиган китобхон бу дунёнинг ҳурларига бўлган ҳақоратли муносабатдан шоир дилининг вайрон бўлганини сезмаслиги мумкин эмас.

* * *

1937 йил февралда Пушкин ҳалок бўлган куннинг 100 йиллиги нишонлангани, май ойида эса Москвада ўзбек санъати ўн кунлиги тантаналари ўтганидан кейин кўп ўтмай, тарихга Катта қирғин номи билан кирган даҳшатли воқеалар содир этилди. Шу йилнинг июль, август, сентябрь ойларида ўзбек адабиётининг қарийб барча кўзга кўринган вакиллари қатағон қилинди. Халқ ва мамлакат ҳалокат ёқасига келди. Шўро давлати раҳбарлари вазиятни бир оз юмшатиш ва аросатда яшаётган халқни чалғитиш мақсадида, октябрь ойида, грузин адабиётининг дурдонаси — “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” дostonи муаллифи Шота Руставелининг 750 йиллигини нишонлаш ҳақида қарор қабул қилди. 16 октябрь куни Ўзбекистон ёзувчилари ташкилот комитетининг биринчи йиғилиши ўтказилди ва бу йиғилишда юбилей тадбирлари ишлаб чиқилди. Йиғилиш Миртемир ва Амин Умарийга “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” улкан дostonининг мухтасар нусхасини ўзбек тилига таржима қилиш вазифасини топширди.

Афсуски, грузин шоирининг қачон дунёга келгани ва ёруғ дунёни қачон тарк этгани ҳақида аниқ маълумот йўқ. Грузин адабиётшунослари Руставелини XII асрнинг 60-йиллари ёки 70-йилларнинг бошларида туғилган, деб гумон қиладилар. Уларнинг бундай гумон-фикрга келишларига сабаб “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон”нинг грузин маликаси Тамарага ба-

ғишланганидир. Руставели мазкур асар муқаддимасида малика Тамара ва унинг турмуш ўртоғи Давид Сосланига нисбатан ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиб, ўз асарини маликани шарафлаш ниятида ёзганини айтган. Агар грузин маликасининг 1184-1213 йилларда салтанатни бошқарганини инобатга олсак, асарнинг тахминан шу даврда ёзилгани равшан бўлади. Маълум бўлишича, “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” Руставелининг ягона асари эмас. Грузин адабиётшунослари шоирнинг малика Тамарани куйлашда давом этаётгани ҳақидаги сўзларига асосланиб, уни бошқа асарларни ҳам ёзган, деб ҳисоблайдилар.

Достон муқаддимасида муаллиф номи икки марта Руставели шаклида зикр қилинган. Бу ном “Рустави қасрининг соҳиби” ёки “Руставидан чиққан”, “руставилик” деган маъноларни англатади. Шоирнинг Шота исми эса XIII ва кейинги асрларга оид санамий (иконографик) ва адабий ёдгорликларда учрайди. Сўнгги маълумотларга қараганда, Руставели малика Тамара саройида хазиначи бўлиб хизмат қилган. 1960 йилда эса унчг Иерусалимдаги грузинларнинг ибодатхонасидаги расмларни таъмирлагани ва безагани маълум бўлган. Мазкур ибодатхона устунларида Руставелининг сарой ходими қиёфасидаги ажойиб портрети сақланиб қолган экан.

Шота Руставели ҳақидаги бу янги маълумотлар унинг 1938 йил январь-февраль ойларида ўтказилган юбилей тантаналаридан анча кейин юзага чиқди. Лекин “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” асарининг ўзиёқ грузин адабиёти асосчисининг жаҳон миқёсидаги буюк шоирлар қаҳқашонига мансуб бўлганидан дарак беради.

Миртемир бу асар билан танишиб, уни Амин Умарий билан ҳамкорликда таржима қилиш жараёнида грузин адабиётининг бу буюк ёдгорлигига алоҳида эътиқод қўйди. Асарнинг биринчи саҳифасидан сўнгги саҳифасига қадар “қизил ип” янглиғ ўтиб турган муҳаббат ва дўстликни улуғлаш ғояси Миртемирга ғоят яқин эди. Асардаги марказий қаҳрамонлардан бири Автандилнинг араб, Таризэлнинг ҳинд, Фаридуннинг эса Мулки Сангсор ҳукмдори бўлганлиги ва уларнинг “ўрталаридан қил ўтмайдиган”, “киши қойил қоладиган ва қўшиқ бўлишга чинакам арзийдиган” дўстлиги, “бир-биридан на жонини, на давлатини аямайдиган” оғи-ини бўлганлиги Миртемирга асарни завқ-шавқ билан таржима қилишига имкон берди.

“Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” поэмаси, — деб ёзган эди Миртемир, — аввало, севги ҳамда вафо қасидаси, қолаверса, мардлик ва дўстлик симфонияси, инсон закосини чўққиларга кўтаргувчи жарангдор кўшиқдир.

Малика Тамара ҳукмдорлик қилган давр Грузия тарихида маърифат ва маданият анча юксак, тараққийпарварлик ҳаракати анча устун давр саналади. Шота Руставели поэмасининг замирида ҳам замон идеали, яъни мамлакатни тарқоқ ҳолда эмас, балки ягона ва бдил бир ҳукмдор қўлида кўриш идеали ётибди. Руставели мамлакатни бўлак-бўлак, чакана ҳокимлар қўлида қолишига жон-жаҳди билан норози.

Инсонлар ўртасида дўстлик, инсонлик барқарор экан, инсониятга ёвузлик ёндашолмас! Мана, буюк шоирнинг ўлмас таронаси. Шота Руставели бу ёрқин доҳиёна фикрини Таризел, Автандил ва Фаридун дўстлигида чизиб беролган. Бу уч қаҳрамоннинг ажойиб ва эсда қолгулик дўстлиги энг оғир кунларда, энг даҳшатли жангларда, энг олис ва кўрқинч сафарларда тобланганлиги бежиз эмас”.

*Уч мамлакат тепасида уч баҳодир ҳукмрон,
Бир-биридан хабар олур, бир-бирига меҳрибон.
Ёв юртида кўзичоқлар сут эмишга зор бўлди,
Баҳодирлар ўласида бўри қўйга ёр бўлди.*

“Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” достонидаги бу сатрлар Миртемирнинг юқорида баён қилган сўзларининг бадий ифодасидир.

Достондаги таржимонни ҳам, китобхонларни ҳам ҳайратга соладиган иккинчи асосий тарона — севги тароналари.

“Таризел ва Нестон-Дарижон севгиси, — деб ёзади Миртемир, — чинакам улуғ қалбларга хос севгидир, сабр ва бардош, фидойилик сўнгида насиб бўлгучи ишонгулик севгидир. Дарижоннинг вафодорлиги ҳам юксак вафодорлик нуқтасига кўтарилгандир. Бу вафо шу билан бирга Ватанга, юртга бўлган вафодир. Юрт тақдири, юрт эрки, юрт мустақиллиги тўғрисидаги ўйлар билан чамбарчас боғлиқ вафо бу!”

Ҳамид Олимжон “Алпомиш” достонига бағишланган мақоласида ўзбек халқининг буюк эпосини Шота Руставели достони билан ўзаро муқояса қилиб, Нестон-Дарижоннинг Таризелга ёзган биринчи мактубидан қуйидаги тўртликни келтирган:

*Наҳотки, муҳаббатда ёлғиз ўлим, алам бор,
Севганингга иш кўрсат, ўзингни қилмагни хор.
Оқ йўл бўлсин, жангга бор, душманни тўғра тошда,
Шараф ва шон билан қайт, ҳудрат бордир қуёшда.*

“Кўриниб турибдики, — деб ёзган эди Ҳамид Олимжон, — Нестон-Дарижон ўз севгилисини қаҳрамонлик ва Ватан учун фидокорликка, одамнинг қисматини баланд тутишга, инсон хурриятини ерга урмасликка чақираётир”.

Айтиш мумкинки, юқорида порлоқ номлари айтилган уч баҳодир ҳам, Нестон-Дарижон ҳам дoston воқеаларида иштирок этувчи шунчаки қаҳрамонлар эмас, балки дўстлик ва муҳаббатнинг, эрк ва хуррият идеалларига садоқатнинг юксак тимсолларидир.

1938 йилнинг 25 январида Тошкентда ва республиканинг бошқа шаҳарларида Шота Руставелининг юбилей тантаналари бошланди. 10 февралга қадар бўлган вақтда Тошкентдаги Санъат музейида. Ҳамза (ҳозирги Ўзбекистон Миллий академик драма театри) ва Свердлов номидаги театрларда кўргазмалар ва адабий кечалар, республиканинг ўша йиллардаги илмий маркази — Фан комитетида эса грузин шоири ижодига бағишланган ўн кунлик илмий семинар бўлиб ўтди. Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитети республика олий ўқув юртлари талабалари учун Шота Руставели номида ўнта стипендияни таъсис этиш ҳақида қарор қабул қилди ҳамла Тошкент шаҳар советининг Дачная (Боғкўча) номи билан аталиб келган кўчага Шота Руставели номини бериш тўғрисидаги қарорини тасдиқлади.

Миртемир қаламкаш дўсти Амин Умарий билан ҳамкорликда бу гоят юксак даражада ўтган адабиёт байрамига буюк грузик эпосини ўзбек оҳангларида жаранглатиб, ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди.

* * *

Тўраш ая тўнғич фарзандига ҳомиладор бўлиб юрганида Миртемир “Йўлбарс терини ёпинган паҳлавон” асарини таржима қилиш машаққати ва гашти билан банд эди. У асар қаҳрамонларини шу қадар севиб қолган эдики, агар тўнғич фарзанди ўғил бўлиб туғилса, уни Тарилэл, агар қиз бўлса, Нестон-Дарижон деб аташ орзусида эди. Унинг бу орзуси Та-

риэлнинг маъшуқасига ёзган мактубини таржима қилиш чоғида яна оловланади. Бу мактабдан эса олий муҳаббатнинг бундай порлоқ шуълалари товланиб турарди:

*Соҳибжамол, гўзаллигинг шамъига мен нарвона,
Мадорим йўқ, дилда севги, ақлу ҳушим бегона.
Мажнун бўлдим, латофатинг қаршисида девона,
Ижозат бер, қулинг бўлай, хизмат қилай мардона.
Эсингдами, аҳду паймон этган эдинг бир замон,
Бахтиёрман, хотиримдан чиқмас асло ўша он.
Билакузук юборибсан менга улуғ армуғон,
Суюнчимни нечук айтай, эй қуёш қиз — Даражон.
Сен сўратган у ниқобни юбордим мен, гулрухсор,
Нимчани ҳам сенга атаб келтиргандим, азиз ёр.
Мажнунингман, куч бағишла, фироқингда қўйма эср,
Бу жаҳонда сендан азиз, сендан яқин кимим бор?..*

1938 йил 19 январь куни, “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” достони китоб бўлиб чиқиши арафасида, Миртемир қиз кўрди. У шодланиб-шодланиб, тўнғич қизига Доражан деган исм берди. Унинг хонадонида Руставелининг севимли қаҳрамонларидан бири секин-аста улғая бошлади.

Адабиёт байрамлари Миртемир оиласи байрами билан шу тарзда туташиб кетди.

Гўзал Фаргона

Бўронли ва момагулдиракли воқеалар бўлиши ва бу воқеалар бўз дарёлар янглиғ минглаб одамларни ўз қаърига тортиб кетишига қарамай, ҳаёт ўз маромида давом этади.

1937 йил кўкламининг сўнгги кунларида ҳайқира бошлаган қатагон дарёси 1938 йил баҳорига қадар қанчадан-қанча давлат ва жамоат арбобларини, олимлар, ёзувчилар ва санъаткорларни ўз домига тортди. Шунга қарамай, бу мудҳиш воқеалар худди тушда кечганидек, адабиёт байрамлари давом этди. 1938 йилнинг май ойида республикамизда машҳур қозоқ оқини Жамбул Жабоев туғилган куннинг 75 йиллиги шарафланди. Ўзбекистон буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг 1941 йилда нишонланажак 500 йиллигига қизгин тайёргарлик кўра бошлади. 1939 йилнинг 23-27 апрель кунларида эса Ўзбекистон ёзувчиларининг 2-қурултойи бўлиб ўтди.

Жорий этилган тартибга кўра, ёзувчиларнинг бу анжуманида ўзбек адабиётининг ўша йиллардаги аҳволи ва ёзувчилар олдида турган долзарб вазифалар тўғрисида қанчалик жиддий маърузалар ўқилган бўлмасин, анжуман худди байрамдек ўтиши лозим эди. Шу мақсадда анжуманга Москвадан Лев Пеньковский ва Пётр Павленко, Киевдан Иван Ле сингари ёзувчилар таклиф этилган эдилар. Ўзбек ёзувчилари ва адабиётшуносларининг маърузалари, меҳмонларнинг габрик нутқларидан сўнг сўз Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котибига берилди.

Саркотиб анжуман қатнашчиларини самимий табриклагач, Ўзбекистон аҳолиси олдида турган муҳим вазифалар ва уларни бажариш йўллари ҳақида жўшиб сўзлади; пахта ҳосилини ошириш масаласини ўртага ташлади. “Бунинг учун нима қилиш керак?” — деб сўради саркотиб ва ўзи жавоб берди: “...Бизга фақат бир нарса етишмай турипти. Биз сувга муҳтожмиз, мана, масала қаерда. Тагин Лоғон каналини осонлик билан қурилган, деб ўйламанг. Ахборот бераман: кеча Пскентдаги канал ишлари тугади. Бухородаги канал қурилиши якунланди, яқинда Киров ва Избоскан туманларидаги ирригация ишлари ҳам ниҳояланади, бунга қадар Поп туманидаги ишлар битган бўлсада, баъзи бир ўргоқлар бундан ҳатто хабардор ҳам эмаслар. Бу муқаддима эди. Эндиликда янги, катта канал ҳақидаги масала кўндаланг турибди...”

Республика ҳукумати пахтадан мўл ҳосил олиш учун сувли, экинзор ерларни кўпайтириш лозимлиги тўғрисида Москвадан тегишли кўрсатмаларни олган эди. Ирригаторлар шу масала билан ёзувчилар анжумани очилмасидан анча олдиноқ машғул бўла бошлаган эдилар.

Саркотиб масалани тушунтиришда давом этди: “Бизда Сирдарё бор, ундан 20 млрд. куб метр сув оқиб, Орол денгизига бориб қуюлади ва ўша ерда ғойиб бўлиб кетади. Сув бутун Фарғона бўйлаб оқиб ўтади, аммо биз унинг етишмаётганидан, Орол денгизига бориб қуюлаётганидан азоб чекмоқдамиз. Биз кам сувсизлик, сувсизлик туфайли яхши ҳосил ололмаямиз. Нима, бундан кейин ҳам ёнимиздан ўтиб кетаётган сувга қараб, унинг бизга фойда бермаётганига ачиниб, ҳеч бир чоратдбир кўрмасдан ўтира берамизми? Йўқ!”

Бу сўзлар ёзувчилар анжуманида янграганидан сўнг, кўп ўтмай, Катта Фарғона канали қурилиши бошланиб кетди. Республика раҳбарларининг халқ ўртасида катта обрў-этибор

қозонганлиги, халқни бу мислсиз даражада катта қурилишга жалб эта олганлиги — зарур техник воситалар йўқлигига қарамай — қурилишни асосан қўл кучи билан қисқа муддатда туғаллаш имконини берди. Бу ўзбек халқи тарихининг юлдузли соатлари эди.

Ҳозир айрим тарихчи, археолог ва сиёсатшунос олимларнинг мазкур қурилишга бўлган муносабатлари кескин ўзгарган. Улар канал қурилиши туфайли юзлаб маданий-меъморий аҳамиятга молик обидаларнинг шикастлангани ёки йўқ бўлиб кетганини айтганлар.

Аммо қурилишнинг бундай манфий томонлари бўлганига қарамай, Катта Фарғона канали водийнинг сув билан тўла таъминланишига, қишлоқ хўжалигининг ривожланишига имкон берди. Гарчанд водийда етиштирилган ҳосил даромадининг катта қисми марказ киссасига бориб тушган бўлса-да, водий аҳолиси ҳам канал берган имтиёزلардан бебаҳра қолмади.

Канал қурилиши водий аҳолисининг бир тан ва бир жон бўлишига, бир мақсад асосида бирлашишига сабаб бўлди. Қурилишдаги халқнинг меҳнат жасоратини куйлаш, уларни янги-янги меҳнат зафарларига ундаш учун водийга адабиёт ва санъат намояндалари ҳам сафарбар этилган эдилар. Шулардан бири Ойбек бўлиб, у “Ҳаёт дарёси” деган публицистик мақоласида халқда рўй берган руҳий кўтарилишни бундай тасвирлаган эди:

“Бу йил Фарғонада афсонадан ҳам гўзалроқ бир ҳодиса бўлиб ўтди. Фарғонанинг колхозчилари ўз ичларидан бир юз олтмиш минг кишини сайлаб, Катта Фарғона каналини қазилга чиқардилар. Бу сайланган бир юз олтмиш минг киши, энг аввало, яхши ва онгли одамлар эдилар. Уларнинг орасида донғи кетган орденлилар, турган-битгани ҳикмат бўлган чоллар, меҳнат қилиб овоза чиқарган баҳодирлар, тракторчилар, чавандозлар, аёллар бор эди. Улар уй-жойлари, от-аравалари, кетмон-тешалари билан бўлажак зўр каналнинг бўйларига, чўлга кўчиб чиқдилар. Улар араваларга қоп-қоп гурунларни, зўр-зўр тўй қозонларини ортиб, семиз моллар, бўрдоқи қўйларни ҳайдаб чиқдилар... Араваларда карнай, сурнай, чилдирмалар, ўйинчи ва қўшиқчилар ҳам бор эди...”

Ҳар бир халқ тарихида бундай кўтарилишлар оз бўлади. Халқ руҳини бундай кўтариш учун улуг ғоя, улуг мақсад, улуг идеал лозим. Халқ Катта Фарғона каналининг қурилиши Норин дарёсининг жиловланиб, янги изга тушишига, боғ-

роғларнинг кўпайишига, чанқоқ ерларнинг сероб бўлишига, Ёзёвон чўлларига жон қиришига, минг-минг гектар ерларда ҳосил унишига, гурунч-буғдой кўпайишига, водий аҳолисининг дастурхони файзли бўлишига умид билан қурилиш майдонига отилди. Унинг шундай кўтарилишида адабиёт ва санъат аҳлининг ҳам хизмати оз бўлмади.

...Ёз кунларининг бирида Ҳамид Олимжон Ёзувчилар уюшмасининг масъул котиби сифатида Миртемирни уюшмага чақирган эди. Миртемир келишилган вақтда уюшмага борса, Ҳамид Олимжон йўқ, қаергадир кетган экан. У қаламкаш биродарининг бир сўзли инсонлар зотидан эканлигини билгани учун уни кутди. Кўп ўтмай, қабулхонага терлаб-пишган Ҳамид Олимжон шаҳдам одимлар билан кириб келди.

— Озроқ кечикдимми, дейман, Мир, — деди у узр сўраган киши бўлиб.

Ҳамид Олимжон Миртемирни ёшлик чоғларидан билгани ва у билан бир майизни бўлиб еган вақтлари бўлганлиги учун уни “Мир” деб атади.

— Марказкомга йўқлатиб қолишди. — девам этди у. — Бормай илож йўқ. Ишлар зўр, оғайни! Катта Фарғона канали қуриладиган бўлди! Ажойиб, хайрли иш! Ҳаммани сафарбарликка ундашимиз, ўзимиз ҳам ижодда фидойилик кўрсатишимиз керак...

Уюшма раҳбарининг шу сўзларидан кейин кўп ўтмай Ойбек, Фафур Фулом, Собир Абдулла, Ҳабибий сингари шоир ва ёзувчилар унинг бошчилигида канал қурилишига чиқиб кетдилар. Улар орасида Миртемир ҳам бор эди.

1966 йилда Миртемир устози, таниқли мунаққид Сотти Ҳусайннинг эллик йиллиги муносабати билан устозига бағишланган хотира кечасида иштирок этиш учун Қўқон шаҳрига борган. У машинада кетар экан, бундан 66 йил аввал рўй берган воқеаларни эслаб, суҳбатдоши Отаёрга бундай деган эди:

“Бу ерларда қирқ беш кун деганда Катта Фарғона каналини жаҳон харитасига кирита олган халқ жасорати кунларида ҳам чироқлар мана шундай тонггача ўчмаган. Бироқ у маҳаллар сонсаноксиз оддий фонус ва машғаллар ёнар эди. Ўшанда ҳам нонвой, ошпаз, бичиқчи, этикдўз, чойхоначи... қўйингки, қайси касб эгаси бўлмасин, қўли-қўлига тегмаган. Сартарошга навбат олганлар гали келгунча ишдан бош кўтаргиси келмасди.

Бир жойда бошини дастрўмол билан тез-тез артаётган Усмон Юсупов оташин нутқ сўзлайди. Бошқа бир жойда атоқли халқ дostonчиси Ислom шоир дўмбира жўрлигида қаҳрамонлик термаларидан сел бўлиб айтаётир. Яна бошқа жойда тахтадан саҳна қилинган. Юк машиналарга ўрнатилган прожектор нурлари шу қўлбола саҳнада тўкнашиб, санъаткорларнинг истеъдод қирраларини кўз-кўзлайди: Ҳалимаҳоним ёки Қори Ёқубов хониши, Тамараҳоним ёки Мукаррамаҳоним хиромлари, Аброр Ҳидоятлов ё Лutfиҳоним ижроси қурувчиларни қаҳрамонликка чорлайди. Саҳардан шомгача, шомдан тонггача иш давом этади...

Олисроқдан қаралса, машъала ёғдусида кўтарилаётган чанг-тўзондан ҳеч нарсани англаб бўлмайди. Атоқли кинорежиссёр Эйзенштейн бу халқ жасоратини тепадан — самолётдан суратга ола туриб, уни Темур юришларига қиёслаб ифодалашни хаёл қилгани бежиз эмас-да...

Ўшанда канал қазиганлар бир куннинг ўзида йигирма куб метргача тупроқ қазиб чиқарган паҳлавонлар шахсий манфаатни, ўз шон-шухратини ўйлаган эмас. Булар ўша Лоғон, Жанубий Фарғона сингари йирик халқ қурилишлари билан теварак атрофга бемақсад ёйилиб кетувчи тоғ сувларини излаб олганларнинг, жаҳон аҳлини лол қолдирганларнинг аждодлари-да!..

Катта Фарғонага сув очишдек катта тантана Ҳалимаҳоним, Мукаррамаҳонимларнинг карнай-сурнай садолари остида азондан ашула айтиб, рақс тушиши билан бошланган эди. Сув улар изидан — куй-қўшиқ изидан, қаҳрамон халқнинг ардоқли вакиллари изидан эргашиб, кейин шитоб билан ўзига илҳақ ва ташна дала-ларга йўл олган..."

Ўша тарихий кунларда Миртемирнинг ўзи ҳам қаламқаш биродарлари билан биргаликда, худди Ҳалимаҳоним ва Қори Ёқубов, Тамараҳоним ва Мукаррамаҳоним сингари канал қазувчиларнинг кучига куч, завқига завқ бағишловчи ижод намуналарини яратди.

“Кунларнинг бирида, — деб ҳикоя қилган Миртемир камини билан суҳбати чоғида, — Усмон Юсупов бизларни йиғиб, канал ҳақида қўшиқлар ёзишни буюрди: “Халқнинг ўзи канал ҳақида қўшиқ ва термалар тўқимоқда. Сизлар ҳам халқ жондили билан куйлайдиган, унинг қалбига етиб борадиган, унинг қулфи-дилини очиб юборадиган ўлмас қўшиқлар яратинг. Хо-

нандалар ҳам, канал қурувчилар ҳам ота-боболаридан қолган ашулаларни айтишдан нарига ўтолмаяптилар. Ахир бу азамат қахрамонлар ҳақида ҳам жонон қўшиқлар яратиш мумкин-ку! Бундай қўшиқлар уларга бошқача таъсир кўрсатмайдими?!”

Биз жумҳурият саркотибининг ана шу нақазидан сўнг қўшиқ ёзишга бел боғладик. Биринчи бўлиб Ҳабибий домла канал ҳақида қўшиқ ёзди. Кейин бу хайрли ишга Собир Абдулла, Амин Умарий ва Ҳасан Пўлат ҳам бош қўшдилар. Мен ҳам канал мавзусида қўшиқ ёзиш учун шакл ахтаришга киришдим...”

Шакл, биз, адабиётшуносларнинг назаримизда, иккинчи даражали масала. Лекин шоирнинг ғоявий ва бадиий ниятига бирдан-бир мос ва ҳамоҳанг шаклни топиш нафақат қўшиқ, балки санъатнинг бошқа барча турлари учун ҳам ғоят муҳимдир. Миртемир: “Шакл ахтаришга киришдим”, деганида икки нарсани назарда тутган. Биринчидан, унинг ижодий ниятига кўра, қўшиқ яккахон учун эмас, кўпчилик учун, канал қурилишида жонбозлик кўрсатаётган халқ оммасининг куйлаши учун ёзилиши, иккинчидан эса, шу халқнинг асрлар давомида куйлаб келган қўшиқларига ўз шакли, оҳанги ва усули билан яқин бўлиши зарур эди. Шу ниятда у ёшлик йилларида севиб тинглаган халқ қўшиқларини бирма-бир назардан ўтказди. Иттифоқо унинг хотирасига ҳар бир банди “яли-яли” радиолари билан яқинланган халқ қўшиқлари келади. Шубҳасиз, шўҳ, қувноқ ва дилрабо яллалар мумтоз шоирлар бисотида ҳам оз эмас эди.

Мана, Миртемирга илҳом берган ялла сатрлари:

*Бир неча гул барги қабо, яли-яли,
Айлағали бизни адо, яли-яли,
Тузмоқ учун савти садо, яли-яли,
Жам бўлунг, моҳлиқо, яли-яли,
Бўлди қизиқ базм аро, яли-яли.*

Мухаммаснинг сўнгги банди бундай жилолар билан товланади:

*Кеча очиб орази тобонини,
Равшан этуб ғайр шабистонини,
Рашиқ ёқиб Юсуфни жонини,
Ҳаста Навоийни тўқуб қонини,
Қўлларига қўйди хино, яли-яли.*

Халқ ўртасида машҳур бўлган бу сатрларни Навоий ва Сарёмий қаламига нисбат бериб келадилар. Лекин ушбу мухаммаснинг сўнгги мисралари “Хаста Навоийни тўқуб қонини, Қўлларига қўйди хино, яли-яли” байти билан тугалланган ва бу байтда муаллиф имзоси аниқ ёзилган бўлишига қарамай, Алишер Навоийнинг бизга маълум девонлари орасида бундай байт билан якунланган ғазал ҳанузга қадар топилмай келади. Шунинг учун ҳам мутахассисларнинг бир қисмида мазкур мухаммасга асос бўлган ғазал Навоий тахаллуси билан ижод қилган бошқа шоирга мансуб бўлиши мумкин, деган тахмин йўқ эмас. Лекин бу мухаммасга асос бўлган ғазал сатрларининг мазмунан бой ва гўзал, шаклан эса гоёт жозибадор бўлганлиги уларнинг Навоий қаламига мансуб эканлигига заррача шубҳа уйғотмайди. Лекин шунга қарамай, бу ғазалнинг бизга Юсуф Сарёмий мухаммаси орқали етиб келганлиги учун сарёмлик шоирдан мпннатдор бўлишимиз лозим.

“Биз қўлга қалам олган пайтимизда, — деган эди Миртемир ўша суҳбат чоғида, — на Навоий асарларининг нашрлари бор эди, на бошқа классикларимизнинг девонлари! Булар кимларнингдир токчаларида ётарди”. Аммо Миртемирнинг мазкур мухаммас билан танишлиги ўзига ҳамюрт бўлган шоир меросидан яхши хабардор эканлигидан шаҳодат беради. Ҳар ҳолда у худди шу мухаммаснинг мусиқий асосидан айнан истифода этган ҳолда ўзининг машҳур “Яли-яли” кўшиғини ижод этди.

Биз юқорида Миртемирни Юсуф Сарёмийга ҳамюрт деб атадик. Бунинг боиси шундаки, Миртемир туғилган Йиқон қишлоғи ҳам, Сайрам ҳам Чимкент вилоятига қарайди. “Чимкент шаҳридан шимолга қараб 12 чақирим юрсангиз, боболаримизнинг қадим масканларидан бири Сайрам устидан чиқасиз”, деган гап бор халқда.

Модомики, баҳсимиз Сайрам ва Сарёмийга бориб тақалган экан, адабиётшунос Бегали Қосимов билан унинг шогирди Муқаддас Тожибоевнинг бу икки хилқат ҳақидаги сўзларини қўйида келтирсак, балки, ўринли бўлар:

“...Сайрам сарҳадидаги гўзал Машат қишлоғининг тоғ бағрига кирган ўнгирларидан бирида “Йиғлоқтош” деган манзил бор. Баҳайбат қоятош ён атрофидан оқиб чиқиб, пасдаги сойга қўшиладиган булоқлар устида ўйчан эгилган. Пешонасида шамол ўйнайди. Кўксидан анвойи гиёҳлар барқ уради. Сон-са-ноқсиз “кўз”ларидан бир маромда ёш қуйилади.

Бу ердан зиёратчилар оёғи узилмайдн. Табиатнинг ўз бағрида вужудга келиб, унинг мумтоз бир бўлагига айланган ва эъзозга сазовор бўлган, барча умидли кишиларни кўнглига имдод ва тасалли бергувчи бу ҳарсангтош беихтиёр улуғ мутафаккир ва мутасаввиף Аҳмад Яссавий тақдирини эсга туширади.

У шу ерларда таваллуд топган эди. Сайрамдаги Қирмозорга борсангиз, шу ерлик ҳар бир киши унинг отаси шайх Иброҳим қабрини адашмай кўрсатиб бера олади. Бобоси Ҳасан бобонинг, волидаи мукаррамаси Ойша хотуннинг хоклари ҳам шу ерда бўлиши керак. Тақдирнинг тақозоси билан “шайх ул-машойих” (Яссавий)нинг иқоматгоҳи Туркистон бўлади. Ундан саккиз аср кейин дунёга келган халафи Юсуф Сарёмий XIX асрнинг иккинчи ярмидаги кўркам шоирларимиздан бўлиб тарихга кирди. Кўҳна Сайрам – Сарёмийнинг унутилаёзган номини яқин-йироқларга ёйганлардан бўлди”.

Юсуф Сарёмий Аҳмад Яссавийнинг адабий-маърифий мактабига мансуб шоирлардан бўлганлиги туфайли “Яли-яли” ёзилган пайтда унинг номини тилга олиш имкони йўқ эди. Шунинг учун Миртемир Навоийнинг ўзига илҳом берган ғазалини Сарёмий девонидаги “Муҳаммаси бар ғазали Амир Навоий” шеъри асосида тиклаганини айтиб келган. Тахмин қилиш мумкинки, у Сарёмий ва унинг мазкур муҳаммаси билан Сайрамга бориб, у ердаги зиёратгоҳларни зиёрат қилган чоғларида танишган.

“Бу шеърдаги гўзал шакл, жўшқин оҳанг, дилрабо садолар тантанасини, — деб давом эттирган эди Миртемир шеър тарихи ҳақидаги ҳикоясини, — мени ўз домига тортган эди. Бу шўҳ вазн замона руҳига ҳам, гўзал Фарғона водийсида рўй бераётган улкан воқеага ҳам, канал қурувчиларининг азму шижоатига, кўтаринки ҳолатига ҳам жуда мос эди. Шунда мен арузнинг бизнинг давримиз учун ҳам керак эканлигига ишонч ҳосил қилдим. Навоий ғазалларини ўқиб, улардаги бадийий жозиба сирларини билишга уриндим.

Мана, қаранг, устоз шоир бир ғазалида ёзади:

*Кўргали хуснингни зору мубтало бўлдим сенга,
Не балолик кун эдиким, ошно бўлдим сенга...*

Қаранг, иккинчи сатр биринчи мисрадаги фикрни, бундоқ қараганда, рад этаяпти. Аммо моҳият эътибори билан аввалги

тезисни уч чандон кўтариб бераёпти. Бу ғазалнинг қайси бир байтини, қайси бир сатрини олманг, унда янги бир картина жамол очиб туради.

Юсуф Сарёмий Навоий ғазалига бежиз мухаммас боғламаган. Бу ғазалдаги фақат жўшқин вазн ва оҳангина эмас, балки бой ва ранг-баранг картиналар ҳам унинг илҳомини қитиқлаган кўринади”.

Хуллас, Миртемир Катта Фарғона канали ва унинг азамат қурувчиларини шарафлашга бағишланган кўшиғи учун шу вазн ва оҳангни танлади. 1939 йил август ойининг ўрталарида кўшиқ сўзлари шоир қалбидан шалола ўлароқ оқиб, қоғоз саҳифаларига қуйилди. Шеър 21 август куни қурилишнинг кўп нусхали газетасида эълон қилинди. Бастакор Имомжон Икромов кўшиқ сўзларига куй басталаб улгурмай, у оғиздан-оғизга кўчиб, бутун канал бўйлаб оққуш янглиғ парвоз қилди. Халқнинг мислсиз ҳаракати ўзининг жўшқин ва сарафроз мадҳиясига эга бўлган эди:

*Даряси кўп дардга даво, яли-яли,
Лим-лим оқар, бўлмас адо, яли-яли,
Ҳовлиқиши телбанамо, яли-яли,
Боқмай ўтар асти қиё, яли-яли,
Шоҳқинидан тўлди ҳаво, яли-яли.*

*Қирғоғида қирғоғи йўқ, дашт ётар,
Телба оқим қанча теран, шўх ўтар,
Ташнасига қанча сув берса нетар?
Қатра тугул, заррасига зор этар,
Мағрур ўтар шому сабо, яли-яли,*

Миртемир, бир қарашда, Сарёмий мухаммасидан айнан фойдалангандек кўринади. Агар шундай назар билан ёндашсак, Ҳамзанинг “Ўзбек хотин-қизларига” шеъри ҳам Фузулий ғазалининг айнан ўзгинаси. Лекин ҳар иккала шоир Шарқ мумтоз шеърлятида мавжуд бўлган татаббу санъатидан ижодий фойдаланиб, мавжуд шаклни янги мундарижа билан бойитганлар. Миртемир беш банддан иборат мухаммас-кўшиғида Катта Фарғона канали, аниқроғи, Норин дарёсининг кечаги, бугунги ва эртанги тақдирини шундай сарбаланд ифодаларда гавдалантирганки, у, ўз навбатида, халқнинг кучи ва иродаси ни-

маларга қодир эканлигини ифодаловчи шеъррий обидага — ҳайкалга айлангандек туюлади.

Куни кеча Москва — Волга канали қурилишидаги тарғибот ва ташвиқот таъсирида қурилишни ва зарбдор “канал асқарлари”ни шарафлаб шеърлар ёзган Миртемир Катта Фарғона канали қурилишининг халқ ва мамлакат манфаатига хизмат қилажаги, водийнинг камсув ва сувсиз ерларида боғ-роғлар яратилажаги, янги пахта далалари очилажаги ва водийда истиқомат қилаётган аҳоли хонадонига қут-барака киражагига амин бўлган. Шу ишонч уни “Яли-яли” кўшигинигина эмас, балки кейинчалик “Фарғона” деб номланган лирик достонининг яратилишига ҳам туртки берган.

Канал қурилишининг лирик кундалигини эслатувчи мазкур достон куйидаги сатрлар билан бошланади:

*Она водий, олтин тупроқ Фарғона!
Юртимизнинг Эрам боғи — беғубор.
Чиройингга кундуз қуёш парвона,
Кечалари юлдуз хумор, ой хумор...*

Ўтган асрнинг 30-йиллари охирида мамлакатимизда бошланган канал қурилиши 40-йилларнинг бошларида ҳам давом этди. Бошқа шоирлар қатори Миртемир ҳам шу қурилишларда бунёдкор халқ билан бирга ётиб, бирга туриб, унинг меҳнатини шарафлашга, илҳомбахш сўзи билан унинг оғир юкини енгил қилишга интилди.

Мамлакат улкан қурилишлар ҳавзасига тушиб қолгандек эди.

Бешинчи фасл

МАРДЛАР МАЙДОНИ

*Майдон аро кишнар тулнор,
Учиб келар мисли игунқор,
Назранги торт, ўтини ёр,
Зафар олинг шон ичинда.*

Миртемир

Зафар келар қон ичинда

1941 йилнинг июнь оyi эди. Миртемир уyiда нима биландир машғул бўлиб турганида, эшик тақиллаб қолди. Шоир бориб, эшикни очиши билан Ёзувчилар уюшмасининг ходимларидан бири:

— Сизни Ҳамид ака чақиряпти, — деди ҳаяжонланган ва шошаётган кишининг титроқ овози билан. Сўнг қўшиб қўйди: — Хабарингиз йўқдир ҳали. Уруш бошланибди!

Ходим Миртемирнинг бу сўзларни эшитган ё эшитмаганини, тушунган ё тушунмаганини ўйлаб ўтирмай, шошиб кетиб қолди. Чамаси, у шу куни яна бир қанча ёзувчиларнинг уйларига бориб, уларга Ҳамид Олимжоннинг чақираётганини айтиши лозим эди.

Миртемир бу қутилмаган шум хабардан эсанкираб қолди. У ҳали уруш бошланганини ҳам, Латвия ёзувчиларининг қурултойига таклиф этилган ва куни кеча Ригага кетган Ҳамид Олимжоннинг тезда Тошкентга қайтиб келганини ҳам эшитмаган эди. Унинг хаёлига дастлаб куни кеча туғилган қизи келди. “Агар мени ҳарбий хизматга чақириб қолишса, қизимнинг, оиламнинг ҳоли не кечади? Дорижон ҳам Кларага ўхшаб...” деган даҳшатли хаёл бошидан ўтди. Кейин ўзига келиб, енгил кийинди-да, уюшма томон йўл олди.

Ҳамид Олимжон уюшмадаги хос хонасида у ёқдан-бу ёққа асабий бир ҳолатда тўхтовсиз юраётган экан. Миртемирни кўриши билан:

— Уруш, огайни! — деди. — Кўргилик экан.

Яна у ёқдан-бу ёққа юришда давом этиб:

— Ҳали кўрсатиб қўямиз... босқинчиларга! — деди.

Сўнгра қаҳр-ғазабини бир оз босиб олиб, Миртемирга юзланди:

— Ҳамма ҳарбий хизматга сафарбар қилинди. Мамлакат ич-карисида санокли одамларгина қолади. Сиз ҳам қолаяпсиз. Аммо сиз билан бизга осон бўлмайди. Фронтга кетганларнинг ўрнига ҳам ишлашимиз керак. Одамларнинг кўнглини кўтариш, уларни ғалаба қозонишимизга ишонтириш ҳам бизнинг бўйнимизда...

* * *

Шу воқеадан икки йил аввал Ҳамид Олимжон Миртемирни чақириб, Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлиб кириш учун ариза беришни таклиф этган ва Миртемир, ўша даврдаги удумга кўра рус тилида қуйидаги аризани ёзган эди:

*“ЎзССР Совет ёзувчилари уюшмасига
шоир Миртемир Турсуновдан*

АРИЗА

1928 йилдан бошлаб шеърлар, дostonлар ёзиб, таржима билан шуғулланиб келаман. Нашр этилган асарларим ва таржималарим таржимаи ҳолим билан анкетамда кўрсатилган. Ҳозирги вақтда “Шеърлар” тўпламини, “Фарғона” ва “Бухоро” дostonларини нашрга тайёрлаганман. Лермонтовнинг “Исмоилбей” ва Гейненинг “Германия”си таржимаси устида ишламоқдаман.

Мени Совет ёзувчилари уюшмасиги қабул қилишингизни сўрайман.

Ушбуга таржимаи ҳол, анкета ва фотокарточкаларни илова қиламан.

*Миртемир Турсунов.
26. Ҳ. 39 й.”*

Ёзувчилар уюшмаси раҳбарияти Миртемирни уюшмага қабул қилиш учун унинг ижоди ҳақида фикр-мулоҳазаларини ёзиб беришни Амин Умарийга топширди. Ўша йилларда пешқадам шоирлардан ҳисобланган Амин Умарий Миртемир ижодлини мукаммал ўрганиб, унинг замонавий мавзуларда яхши шеър ва дostonлар яратгани, Ўзбекистон давлат филармонияси билан ҳамкорликда бир қанча кўшиқ матнларини ёзгани ҳамда рус ва қардош шоирларнинг машҳур кўшиқларини ўзбек тилига тар-

жима қилиб, қизгин ижодий фаолият билан шуғулланаётганини айтиб, тавсияномани бундай сўзлар билан яқунлаган:

“Миртемир ҳозирги вақтда ўз устида тинимсиз ва виждонан ишлаётган ҳамда ўз лирик шеърлари билан лирикамизни бойитаётган истеъдодли лирик шоирлардан бири ҳисобланади.

Миртемирни ЎзСЁУга аъзо қилиб олинishi, ёзувчилар жамоаси сафига жалб этилиши унинг ижоди учун, тўғри ва соғлом руҳда ўсиши учун катта имкониятлар яратади”.

Амин Умарийнинг шу тавсияномасидан маълум бўлишича, Миртемир шу вақтда тарихий ўтмиш мавзуидаги “Бухоро”, Катта Фарғона канали қурилишига бағишланган “Фарғона”, шунингдек, қорақалпоқ халқи ҳаётидан олинган “Ойсанам” дostonлари ва лирик шеърлардан иборат тўпламни нашрга тайёрлаган экан. Афсуски, бу шеърлар тўплами 1939 йилда ҳам, кейин ҳам нашр этилмаган. Миртемирнинг Ёзувчилар уюшмасига қабул қилиниши ҳам кечиктирилган. Тахмин қилиш мумкинки, уюшма ҳайъатининг айрим аъзолари шоирнинг 20-йиллар охири – 30-йилларнинг бошларида Чўлпон таъсирида бўлгани, “халқ душмани” Боту ва Олтойлар билан ҳамкорлик қилгани, Москва – Волга канали қурилишидан қайтиб келганидан сўнг ўзини совет ёзувчиси сифатида етарли даражада кўрсата олмаган, деб уни уюшмага қабул қилмаганлар. Масаланинг бундай сиёсий тус олганини кўрган Ҳамид Олимжон, тахминимизга кўра, унга замонавий мавзуларда янги шеър ва дostonлар ёзиш, замонавий ва мумтоз жаҳон (шу жумладан, рус) адабиёти намуналарини таржима қилишни тавсия қилган.

Ҳайъат аъзоларининг бундай муносабати жўшиб-қайнаб ижод қилаётган шоирга берилган офир зарба эди. У қалбининг узилган, шикастланган торларини май билан даволамоқчи бўлди. Бир оз вақт ўтганидан сўнг шеърлар ёзишда, таржималар қилишда давом этди. У, чамаси, Сотти Ҳусайннинг маслаҳати билан нашрга тайёрланаётган “Жаҳон адабиёти хрестоматияси” учун Еврипиднинг “Электра” трагедиясини таржима қилишга киришди. “Гулистон” журналининг 1940 йилдаги 4-сонида шу таржиманинг дастлабки парчалари эълон қилинди.

Парча таржимоннинг қуйидаги изоҳи билан бошланган: “Бу трагедияда худди шу сюжетда Орестнинг ўз онасини ўлдириш ҳақида трагедиялари бўлган Эсхил ва Софокл асарларига нисбатан Еврипид ижодининг юқорилиги кўзга жуда равшан чақилади. Ҳаммасидан шуниси характерликим, Еврипидда Оре-

ст(нинг) синглиси Электра эрга теккан тарзда олинади. Унинг онаси Клитемистра қизидан қутулиш ниятида уни оддий бир қўшчига узатади. Бу, Еврипидга тирикчилик саҳнасини кенг очиб кўрсатишга ва ўзи севган қўшчи образини бутун атоқли наслар ва давлатлилардан баланд қўйиб таъриф-тавсиф қилишга имкон бергандир”.

Шундай изоҳдан сўнг трагедиянинг “Пролог”и (муқаддима) ва “Биринчи воқеа”си журналхонлар эътиборига ҳавола қилинган.

(Афсуски, Миртемир ва бошқа шоирларнинг шу йилларда жаҳон адабиётидан қилган таржималари 1941 йилда мажмуа масъул муҳаррири Сотти Ҳусайннинг қатағон қилиниши муносабати билан йўқ қилиб юборилган.)

Орадан бир йил ўтгач, Миртемир 1940 йилда Ёзувчилар уюшмасига аъзо этиб олинди.

* * *

Дастлабки қўшиқлари билан эл-юрт эътиборини қозонган Миртемир 1938 йил 25 апрель кuni Ўзбекистон давлат филармониясига адабий ходим ва таржимон этиб ишга қабул қилинган эди. У филармония ходими сифатида 1938-1939 йилларда рус шоир ва композиторлари яратган қўшиқ матнларини ўзбек тилига ўтирган ва ўзи ҳам бир неча қўшиқлар ижод қилган. Аммо 1940 йил 1 декабрда у, номаълум сабабларга кўра, ўз хоҳиши билан филармониядан кетди. Шоир 1941 йил 18 мартда яна Болаларни бадиий тарбиялаш марказий уйига инспектор-методист бўлиб ишга кирди. У шу муассасада хизмат қилар экан, раҳбар идораларнинг топшириғи билан “Агар эртага уруш бўлса”, “Танкистлар марши”, “Уч танкист”, “Тачанка”, “Винтовка”, “Партизан ашуласи”, шунингдек, “Биз денгиз давлати бўлиб қолдик”, “Жонажон шаҳар”, “Учрашув ашуласи”, “Ватан ашуласи”, “Ёш ўғлон” сингари йигирмага яқин рус оммавий қўшиқларини ўзбек тилига таржима қилди. Бу қўшиқлар рус ва ўзбек тилларида жажжи буклетлар шаклида (нотаси билан) нашр этилди. Бу қўшиқларнинг ўзбек йигит ва қизлари томонидан ўзбек тилида ижро этилиши, совет давлати назарида, уларнинг яқинлашиб келаётган уруш арафасида ватанпарварлик руҳида, совет давлатига садоқат руҳида тарбияланишига хизмат қилиши мумкин эди.

Совет давлати раҳбарлари ҳам, халқнинг пепцқадам фарзандлари ҳам урушнинг кун сайин яқинлашиб келаётганини сезаётган

эдилар. Аммо улар дилида уруш хавфининг даф бўлишига озгина умид бўлган бўлса керакки, 1941 йил 22 июндан 23 июнга ўтар кечаси немис қўшинларининг чегаралардаги ҳарбий истеҳкомларни вайрон қилиб, мамлакат ичкарасига кириб кела бошлаши давлат раҳбарларини ҳам, халқ оммасини ҳам довдиратиб қўйди...

Миртемир бояги одамдан Ёзувчилар уюшмасига зудлик билан бориш ҳақидаги чақириқни эшитибок бир зумда кийиндида, уюшма сари йўл олди. Уюшма раиси тўпланганларга Германия қўшинларининг 22 июнь кечаси СССР чегараларини ёриб ўтгани ва инсоният тарихидаги қонли урушлардан бири бошланганини айтди. Урушнинг дастлабки кунлариданоқ юзлаб кишилар фронтга кўнгиллилар қаторида кетиш тўғрисида ариза берганларини маълум қилди. Ёзувчиларнинг урушдан четда туришлари мумкин эмаслигини алоҳида таъкидлаб, улар олдида турган вазифаларни бирма-бир санаб берди. Шу вазифалардан бири урушга кетганлар учун ҳам ишлаш, армия ва халқда ғалабага ишонч руҳини уйғотувчи, душманга нисбатан ғазаб ва нафрат туйғуларини алангалатиб юборувчи шеърлар ва публицистик мақолалар ёзиш эди. Унинг айтишича, яқин кунларда раҳбар идоралардан янги кўрсатма ва топшириқлар келиши кутилади. Шунинг учун ҳар бир ёзувчи шу топшириқларни бажаришга шай бўлиб туриши лозим эди.

Урушнинг дастлабки кунларида Фафур Фулом, Ойбек, Шайхзода, Уйғун, Иззат Султон ва Ҳасан Пўлатнинг “Совет тупроғи дахлсиз ва муқаддасдир” деган очиқ хати эълон қилинди. Ойбек, Собир Абдулла, Амин Умарий, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода ва бошқа шоирларнинг ватанпарварлик ғояси билан йўғрилган шеърлари газеталарда кетма-кет босилди. 20 июль куни Миртемирнинг “Отлиқ аскар” шеъри матбуот юзини кўрди.

Иккинчи жаҳон уруши арафасида совет армиясининг барча машҳур саркардалари қатағон қилинган, қизил армия замонавий ҳарбий қурол-яроғлар билан таъминланмаган, Ўзбекистондаги ҳарбий қисмларнинг энг жанговар отряди эса отлиқ дивизиялар эди. Уруш бошланиши билан азамат ўзбек йигитларидан иборат янги отлиқ дивизияни тузишга киришилди. Миртемирнинг юқорида тилга олинган шеъри шу дивизия жангчиларини шарафлаш, уларни ҳарбий малакани эгаллаш ва душманни она-Ватан сарҳадларидан тезроқ қувиб чиқариш ғояси билан йўғрилган эди. Унинг шу йилларда ёзган “Бу менинг Ватаним”, “Зеби”, “Камол Пўлатов”, “Тўйчи Эрайигит ўғли”, “Олег ва

унинг ўртоқлари” шеърлари уруш даври ўзбек шеърятининг энг яхши намуналари қаторидан жой олди. Миртемир ўзбек шоирларининг шеърӣй хат ёзиш анъаналарини давом эттириб, “Сталинград ҳимоячиларига Тошкент интеллигенциясидан саломнома” деган 182 сатрли шеърӣй хат ёзди. Бу шеърӣй хат 1942 йили ўзбек ва рус тилларида китобча шаклида 10 минг нусхада нашр этилиб, Сталинград frontiда қаттол душман билан қаҳрамонона курашаётган жангчиларга юборилди.

У ўзининг шеърӣй овози билан жанг ва меҳнат майдонларида ғалаба қиличини қуяётган халқ ва армиянинг курашчан руҳига руҳ қўшишга уринди.

Биринчи топшириқ

Душманнинг қирувчи ва бомба ташловчи самолётлари урушнинг дастлабки кунларидаёқ чегара яқинида жойлашган аэропортлар, ҳарбий гарнизонлар ва заводлар устига ўқ ва бомбалар ёғдириб, уларни ер билан яксон қилиб ташлади. Халқ майдонларида, кўча-кўйларда ўрнатилган радиокарнайлар олдида тўпшаниб, урушнинг бориши ҳақидаги янгиликлардан хабар топар, бу янгиликлар эса кишиларга тасалли берадиган хабарлар эмас эди. Армия ҳар куни “оғир жанглар”дан сўнг аҳоли яшайдиган пунктлар, қишлоқ ва шаҳарларни бирма-бир ташлаб чиқа бошлади.

Мамлакат ичкарасида эса, ҳарбий комиссариатлар кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлаб, 18 ёшдан 50, ҳатто 60 ёшгача бўлган эркак зотини йиғиб-териб, уларга на ҳарбий билим, на қурол-яроғ бермай, машиналарга ортиб, тўппа-тўғри фронтга жўнатарди. Улар тушган поездлар ақалли фронт чизигига етиб бормай, душман самолётлари ташлаган бомбалардан портлаб, на вагонлардан, на бу вагонларда кетаётган аскарлардан асар қолмас эди.

Шундай мусибатли кунларнинг бирида уюшма раиси Миртемирни чақириб, унга махсус топшириқ борлигини ва бу топшириқ Тошкент вилояти партия комитетининг топшириғи эканлигини айтди.

Миртемир вилоят партия комитети котиби Тўхтабоев билан урушдан аввал бир-икки бор учрашгани учун уни яхши биларди. Лекин топшириқнинг нимадан иборат эканлигини билмаганлиги сабабли қўнгилида бир оз ҳадик билан вилоят партия комитетига бориб, котибнинг ҳузурига кирди.

Урушининг эндигина учинчи ойи ўтаётган эди. Шунга қарамай, кўча-кўйларда юрган кишиларнинг ҳам, идораларда хизмат қилаётган раҳбару ходимларнинг ҳам чеҳраларидаги ним табассум ва самимийлик аллақачон жиддийлик ва кескинлик аломатлари билан алмашган эди. Обком котиби ҳам Миртемирни ўрнидан туриб кутиб олгани ва қўл бериб кўришганига қарамай, илгаригидек ҳол-аҳвол сўрашмай, масаланинг пўсткалласига ўтди-қўйди.

“Унинг бутун қиёфаси, ҳаракатидаги шиддат, оғзидан чиқаётган сўзларнинг қисқа ва аниқлиги суҳбатимиз мухтасар бўлишидан дарак бериб турарди, — деб ҳикоя қилган эди Миртемир яқин қариндоши, генерал-майор Ислон Сатторовга ўша унутилмас йилларни эслаб.

— Биласизми, Фарғона педагогика институтида ўқитувчи йўқ, — обком котиби бир оз паст овоз билан, изтиробли оҳангда, негадир бу ерда ҳозир бўлмаган кимсага қаратиб айтаётгандек, сўзида давом этди. — Ҳатто кекса адабиётшунос олимимиз Саидолим Шарафиддинов ҳам қаердадир ҳарбий қисмларда юрипти. Ҳолбуки, у шу ерда ҳам зарур эди. Уруш даврида ҳам ёшларни ўқитишимиз керак, уларга билим беришимиз керак!

Кейин у менга мурожаат қилиб, сўради:

— Олимимиз қаерда хизмат қилаётганини суриштириб, билиб бера оласизми? Ахир, сиз у кишида ўқигансиз. У киши сизнинг устозингиз бўлади.

— Ҳа, у киши менинг устозим бўладилар, — дедим.

— Жуда соз, — давом этди у. — Шарафиддиновнинг қаердалигини билиш, адресини аниқлаш керак. Сизга бериладиган топшириқ шу.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Саидолим Шарафиддиновнинг қаердалигини билиб, зудлик билан хабар қилишга ваъда бердим-да, обком котиби билан хайрлашдим. Устознинг уй адресини топиш қийин бўлмади. Олимнинг ўғли бизга отасининг командирлар тайёрлаш курсида таълим олаётганини айтиб, шу курс жойлашган “почта қутиси”¹

¹ Уруш ва урушдан кейинги йилларда стратегик аҳамиятга эга муассасалар манзиллари “почта қутиси” деб аталиб, “п.қ” раҳами билан фарқланган.

рақамини берди. Эртасига эрталаб билганларимни бориб обком котибига гапириб бердим. У банд бўлишига қарамай, мени қабул қилди-да, ҳамма нарсани қизиқиб сўради ва Туркистон ҳарбий округи қизил аскар Шарафиддиновни армиядан чақириб олиб, ўқитувчилик ишига юборилишига қарши эмаслигини маълум қилди.

— Уни қидириб топиш, институлга қайтиши лозимлигини айтиш ва бунга ишонтириш керак, — деб менга кўрсатма берди котиб.

Мен бу вазифани ўзимга билдирилган катта ишонч, деб билдим. Обком котиби берган вазифани эса жанговар топшириқ сифатида қабул қилдим.

Эртаси куни эрталаб озгина озиқ-овқат, мева-чева, қовун олиб, йўл-йўлакай машиналарда ўнқир-чўнқир йўллар билан қоқ пешинда ҳарбий шаҳарчага етиб бордим. Округ штабидан берилган рухсатномани соқчига кўрсатиб, командир кераклигини айтдим. Камгап соқчи замбуруғ остидаги тугмани босди. Шу заҳоти яқин орадаги чодирдан чап қўлига қизил боғич боғлаган хушқомат, чаққон аскар чиқиб келди. У мени диққат билан тинглади, рухсатномани гувоҳномамга солиштириб, роса синчиклаб текширди. Кейин ён дафгарига менинг фамилиямни, ёнига эса: “Саидолим Шарафиддинов” деган сўзларни ёзиб қўйди. Кутиб туришимни айтиб, чодирларнинг бирита кириб кетди.

Навбатчини кутаётиб ранги жазирамада жизгинаги чиққан тупроқдан фарқ қилмайдиган, кулранг, пастак чодирларга назар ташладим. Чодирларнинг қуббасимон тепасидан чиқиб турган тўқ яшил ёғоч ва чодирларнинг тўрт бурчакларидаги қозиклар қуёшда ярқираб кўринарди. Чодирлар орасидан четларига оҳаддан чизик тортилган, текис йўлкалар ўтган эди. Шаҳарча четдаги шарқираб оқаятган анҳор ва ундабунда ўсган бақатераклар бу ҳазин манзарага ўзгача ҳусн бағишлаётгандек эди.

Гоҳо-гоҳо чодирлар аро аста юриб бораётган қизил аскарлар кўзга чалиниб қоларди. Шаҳарча қуёшнинг жазирама тигидан ҳориб мудраётгандек эди. Кун сукунатини “Максим”нинг давомли отилиши ва тўпларнинг бўғиқ гумбурлаши бузиб турарди. Булар ҳаммаси ўзаро бирлашиб, фронтдан минглаб чақирим нарида — Тошкент атрофидаги шаҳарчалардан бирида уруш нафасини эслатиб турарди.

Навбатчи қайтиб келиб, қизил аскар Шарафиддинов ҳарбий машғулотда банд бўлганлиги, бўлинмаси билан бирга шаҳарчага 18.00 дан олдин етиб келмаслигини маълум қилди. Навбатчига раҳмат айтишдан бошқа иложим йўқ эди. 18.00 гача уни кутиш керак энди. Малол келса ҳам кутишдан бошқа чора йўқ эди.

Қуёш уфққа яқинлашган сари ҳарорат пасайиб борди. Ҳарбий шаҳарчага олиб борувчи йўл дафъатан жонланиб қолди. Шаҳар томондан озиқ-овқат ортган ҳарбий автомашиналар, яқиндагина пулемёт ўқлари ва артиллерия снарядларининг овози эшитилиб турган дашт ва тоғ тарафдан — машқ майдонидан эса бўлинмалар қайтиб кела бошлади.

Шаҳарчага яқинлашган сари колонналар жанговар қўшиқ бошлашар, аввалига кимдир секин, кейин ҳамма жўр бўлиб, баланд овозда қўшиқ айтиб келишарди.

Жангчилар сафида Саидолим Шарафиддиновни кўриш илинжида чанг кўнган чехраларга диққат билан тикилдим. Лекин уларни бир-биридан фарқ қилиш қийин эди. Офтобда оқариб кетган, бадандан чиққан оқиш туз доғлари кўриниб турган, тердан жиққа ҳўл бўлган гимнастёркалар машаққатли ҳарбий хизматдан дарак бериб турарди.

Бирдан кимдир мени чақириб қолди. Овоз келган томонга қарадим. Шаҳарчага кираверишда, соқчи ёнида Саидолим ака — устозим турарди. Кўзларида беихтиёр пайдо бўлган севинч ёшлари шу дамдаги ҳолатимизнинг белгиси эди. Ёнимиздан ўтиб бораётган қизил аскарлар бу кутилмаган учрашувда ҳайратланиб, жилмайиб кетишарди. Бирдан:

— Қизил аскар Шарафиддинов, ҳузуримга! — деган кескин буйруқ эшитилди.

Иккимиз овоз келган томонга қарадик.

— Бу менинг взвод командирим, — деди Саидолим ака ва буйруқ берган киши томонга югуриб кетди. Кейин олдимга келиб, ўзи билан суҳбатлашим учун командир номига рухсат сўраб, ариза ёзишим кераклигини уқтирди. — Бу зарур расмийлик, — деди у командирининг расмийчилиги учун узр сўрагандек бўлиб.

Рухсат олгач, четроққа ўтиб, анҳор ёқасига чўкдик-да, озгина тамадди қилиб олдик. Биз учун ажратилган вақт оз эди. Биз кўп нарса тўғрисида гаплашиб олишимиз кераклигини сезиб турардик.

Саидолим ака шаҳардаги ишлар, одамларнинг кайфияти, бола-чақаси, ёр-дўстлари ҳақида кўпроқ билишни истаб, тинимсиз савол берарди.

У офтобда қорайиб, бир оз ориқлаб қолган, бироқ аввалгидан ҳам тетиклашиб кетгандек кўринди. Гап навбати фронтдаги вазият ҳақида борганда, Саидолим ака қизишиб:

— Биз ниманидир тўла бажаришга улгурмадик. Сиз ҳам, мен ҳам — ҳаммамиз, — деди. Кейин ўзи билан ўзи гаплашаётгандек, ерга қараб давом этди. — Бу ўткинчи муваффақиятсизлик. Биз фашизм устидан, албатта, ғалаба қозонамиз.

Унинг овозида айтаётган сўзларига қатъий ишонч бор эди.

Мен унинг сиҳат-саломатлиги, ҳарбий шароитдаги аҳволи билан қизиққанамда, Саидолим ака:

— Ўзимни чинакам баҳодирлардек ҳис қилаяпман. Ҳозироқ фронтга кетишга тайёрман, — деб жавоб берди.

Энди келишдан мақсад-муддаом нимада эканини айтишим керак эди. Обком котиби Тўхтабоев билан бўлган суҳбат мазмунини, ёш ўқитувчилар фронтга кетишганини, институтларда ёшларга таълим берадиган одамларнинг қолмаганини, унга педагогика институтига қайтиш таклиф этилганини, унинг армия сафидан қайтиши масаласи Туркистон ҳарбий округи штаби ва сиёсий бошқармасида ҳал этилганини гапириб бердим.

Саидолим ака бирдан тундлашиб, узоқ вақт жим бўлиб қолди. Шундай ғазабланиб кетдики, офтобдан қорайган юзларини қандайдир совуқ, қаҳрли белтилар қоплаб олди. Анчадан кейин ҳар бир сўзини чертиб-чертиб, кескин равишда деди:

— Мени унутишмагани учун раҳмат! Аммо начораки, бугун менинг жойим мана шу ерда. Эртага эса фронтда. Менга уч ойдан бери ҳарбий таълим беришяпти. Милтиқ ушлашни, нишонни аниқ мўлжалга олиб отишни ўргатишди. У ерда ҳар бир жангчи керак, — деди у кўрсаткич бармоғи билан узоқларни кўрсатиб.

Орага изтиробли сукунат пардаси тушди. Бунга асло чидаб бўлмас, мен ҳатто йиғлаб юборишга ҳам тайёр эдим. Менинг қандай аҳволга тушганимни кўриб, Саидолим ака менга бир оз тасалли бериш учун ҳозирги дақиқадаги ҳолатига сира ярашмаган майинлик билан сўз қотди:

— Миртемир, — деди у, — мени тушунинг ахир. Биз ғалаба қозонамиз ва мен кафедрамга, албатта, қайтиб бораман.

Сўнг аввалгидек самимий табассум билан жилмайиб, ҳазил-мутойиба қилишга ўтди.

— Ахир сиз менинг афанди ҳолига тушиб қолишимни хоҳламайсиз-ку, тўғрими?

Мен ёшларга таълим бериш фронтга бориб, фашистларга ўқ отишдан аҳамияти кам бўлмаган ишлигига уни яна бир марта ишонтиришга ҳаракат қилдим. Лекин у кўнмади”.

Шундай қилиб, Миртемир ҳукумат томонидан ўзига юкланган биринчи топшириқни бажара олмади. Бунга устози Саидолим Шарафиддиновнинг ўта қайсар кишилардан бўлганлиги сабаб бўлди.

Она ва ўғил

Урушнинг дастлабки йилида республика ҳукумати ва партия ташкилоти раҳбарлари ижодий зиёлиларни марказкомга тез-тез таклиф этиб турарди. Саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги ва маданиятни зудлик билан ҳарбий изга тушириш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам шундай йиғилишларда республика олдида турган оғир ва мураккаб масалалар ўртага ташланар, фронт янгиликлари билан таништирилар, шунингдек, ҳар бир ижодий уюшма ва муассаса олдига янги-янги вазифалар қўйиларди. Баъзан йиғилишларга уруш йилларида Москва ва Ленинграддан эвакуацияга келган ижодкорлар ҳам таклиф этиларди.

Шундай йиғилишларнинг бирида ҳукумат раҳбари Абдужаббор Абдураҳмонов ҳаммани ларзага солган бир воқеани сўзлаб берди. Унинг ҳикоя қилишича, яқин кунларда бир она шаҳардаги ҳарбий комиссариатларнинг бирига ўғлини етаклаб келган. Онанинг айтишича, ўғли, чамаси, бир мунча вақт аввал ҳарбий хизматга олинган ва фронтга жўнатилиши олдида, бир томони, ёшлигига бориб, иккинчи томони, нақд ўлимдан кўрқиб қочган ва қаерлардадир икки-уч кун яшириниб юрган экан. Она қочоқ ўғли уйига келиши билан бу шармандали воқеадан хабар топиб, уни ўз қўли билан ҳарбий комиссариатга олиб борган ва тезроқ фронтга — ватандошлари жон олиб, жон бераётган жабҳага юборишларини сўраган.

Йиғилишда иштирок этаётган машҳур рус ёзувчиси А. Толстой ҳукумат раисининг сўзларини дастлаб бир оз лоқайд ҳолатда тинглаб ўтирган экан, воқеанинг бундай кутилмаган давомини

эшитиши билан нотик сари яқинлашиб борди ва ундан шу воқеанинг тафсилотларини суриштириб кетди. Бошқа иштирокчилар ҳам бу фавқуллодда ҳодисани эшитиб, қаттиқ ҳаяжонга тушадилар. Йиғилишни олиб бораётган Усмон Юсупов қатнашчиларга қараб: “Мана, қанақа ажойиб оналаримиз бор! Бизнинг оналаримиз Алишер Навоий, Улуғбек, Жалолиддин сингари шоиру олиму саркардаларни тукқан. Бизнинг оналар: “Ўғлим урушга борса, улиги келади”, деб йиғлаб, фарзандини бағрига босиб ўтирадиган оналардан эмас. Ҳозирги оналар халқ ва мамлакат тақдири хавф остида турганини яхши билишади. Ҳозир: “Ё улим, ё мамол!” деб, фронтга отиладиган пайт! Бизнинг оналаримиз шуни яхши тушунишади. Сиз, ҳурматли ёзувчилар, шундай оналар тўғрисида шеърлар, мақолалар, дostonлар, борингки, сахна асарларини ёзишингиз керак! Керак бўлса, кейин романлар ҳам ёзасиз. Аммо ҳозир шу буюк онанинг ватанпарварлик ҳаракати мисолида халқимизни ғалаба йўлида зарбдор меҳнат қилишга, курашга илҳомлантирадиган зўр асарлар ёзишингиз керак!” – дейди.

Бу сўзлардан сўнг кенг-мўлгина хонада катта жонланиш рўй берди. Йиғилганлар бир-бирлари билан пичирлаша бошладилар. Ҳамид Олимжон даст ўрнидан туриб, шу куниёқ бу фаройиб воқеа ҳақида очерк ёзишини, йиғилишда ҳозир бўлган бошқа қаламкаш дўстларининг ҳам, албатта, халққа манзур бўладиган асарлар ёзажagini айтди. А.Толстой Уйғунга қараб “бирга бирор асар ёзамизми?” дегандек имо қилган эдики, у ҳам рози эканлигини дарҳол маълум қилди. Шундан кейин граф ўрнидан туриб: “Усмон Юсупович, мен Уйғун билан бирга шу мавзуда пьеса ёзиб беришга аҳд қилдим”, дейди.

Йиғилишда қатнашаётган Миртемир ҳам ўзбек онасининг бу жасоратидан қаттиқ ҳайратга тушган эди...

* * *

Урушнинг дастлабки кунларида таниқли олимлар, ёзувчилар ва санъаткорларни халқ ва мамлакатнинг, ҳозирги атама билан айтсак, интеллектуал бойлик сифатида фронтдан, ҳарбий хизматдан олиб қолишни ҳеч ким ўйламаган эди. Шу боис Саидолим Шарафиддинов, Султон Жўра, Қобил қори Сиддиқов сингари илм-фан, адабиёт ва санъат намояндalари армияга олиниб, урушнинг дастлабки кунларидаёқ ҳалок бўлиб кетдилар. Орадан бир мунча вақт ўтгач, давлат раҳбарлари бун-

дай кишиларнинг урушдан кейин ҳам кераклигини ўйлаб, “бронь” деган нарсани жорий қилдилар. Юқорида тилга олинган тоифага мансуб кишилар армияга олинишдан озод қилинди. Миртемир шундай кишилар жумласидан эди.

Беш йиллик уруш даврида Ўзбекистондан бир миллиондан ортиқ киши армияга олинган. Айниқса, урушнинг дастлабки йилларида минглаб ватандошларимиз фронтга кетганлиги боис саноат ва қишлоқ хўжалиги ҳувуллаб қолган. Маданий муассасаларда ҳам аҳвол яхши бўлган эмас. Бир томондан, шундай вазият тақозоси билан, иккинчи томондан, оловли йиллардаги театрлар ҳам шоир ва ёзувчиларнинг ижодий меҳнатига муҳтож бўлганлиги учун Миртемир 1941 йил 20 июлда ўзбек давлат опера ва балет театрига адабий эмакдош эгиб тайинланди. Бу лавозимнинг ўзига яраша иш ва ташвишлари етарли бўлгани учун у шу йилнинг 28 августида Болаларни бадиий тарбиялаш марказий уйдаги хизмат вазифасидан бўшади.

Миртемир мазкур театрнинг қарийб барча артистлари билан Катта Фарғона канали қурилишида танишган, уларнинг айримлари билан илгаридан дўстона алоқада бўлган эса-да, опера ва балет театри унинг учун мутлақо янги олам эди. Айниқса, уруш театрдан фақат сахнада туриб эмас, балки ишлаб чиқариш корхоналарига, Тошкентга кўчириб келтирилган госпиталларга, ҳатто ўзбек жангчилари жон олиб жон бераётган жанг майдонларига бориб бадиий хизмат қилишни талаб қилди. Даврнинг шу талаби билан 1941 йил август ойининг сўнгги — сентябрь ойининг дастлабки кунларида Ҳалима Носирова Мукаррама Турғунбоева, Исмоилов, Ҳасанов, Комилов ва бошқа артистлар билан бирга Тбилиси, Кисловодск, Боку, Краснодарь, Ленинкакан, Ереван сингари шаҳарларга бориб, уч ой мобайнида ҳарбий қисмларда концерт берди. Ҳалима Носирова яна 1942 йил июнида Мукаррама Турғунбоева, Шаҳодат Раҳимова, Т.Жалилова, Карим Зокиров ва бошқа артистлар билан бирга Эронга бориб, шу ерда хизмат бурчини ўтаётган ўзбек жангчиларига бадиий хизмат қилиб қайтди. Айрим бадиий бригадалар эса бевосита фронтга бориб, бомба ва снарядларнинг портлаётган овози шундоққина янграб турган жойларда ўз санъатларини намоён қилдилар. Шундай бадиий бригадалар репертуарини тузиш, уларни рус ва ўзбек тилларидаги жанговар кўшиқ ва рақслар билан бойитишда Миртемир адабий эмакдош сифатида иштирок эта бошлади.

1941 йил 4 октябрда театрда “Даврон ота” (Яшин, Собир Абдулла ва Чустий либреттоси, Т.Содиқов ва А. Козловский мусиқаси), 1942 йил 15 январда “Шерали” (Ҳамид Фулом ва Б.Халилов либреттоси, М.Ашрафий ва С.Василенко мусиқаси), 29 апрелда “Ўзбекистон қиличи” (Н.Погодин, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Собир Абдулла либреттоси, Т.Содиқов, М. Бурҳонов, С.Вайнберг, Т.Жалилов, Н.Ҳасанов, А. Клумов мусиқаси) мусиқали драмалари, 1944 йил 24 декабрда “Маҳмуд Торобий” (Ойбек либреттоси, О.Чишко мусиқаси) операсининг премьералари бўлиб ўтади. Миртемир бу асарларнинг саҳна юзини кўриши, либреттоларга айрим таҳрирлар киритилиши, артистларнинг ария ва речитатив матнларидаги сўзларни тушуниб ва тўғри талаффуз қилишларига ёрдам берди.

Опера ва балет театри шу йилларда томошабинлар қалбига ватанпарварлик туйғуларини пайванд қилишга ёрдам берувчи шу саҳна асарларидан ташқари, яна иккита опера спектаклини ҳам томошабинлар ҳукмига ҳавола этади. Бу спектакллардан бири ўзбекистонлик композитор А.Козловскийнинг “Улуғбек”, иккинчиси эса буюк француз композитори Ж.Бизенинг машҳур “Кармен” опералари эди. Шу йилларда қабул қилинган қоидага кўра, бу асарлар ўзбек ва рус тилларида саҳна юзини кўрди. Миртемир бу ҳар икки опера либреттолариини ўзбек тилига ўгириб, уларнинг Алишер Навоий ва Абдулла Қодирий тилларида жаранглашига ўз ҳиссасини қўшди.

* * *

Республика раҳбарлари ҳузурида бўлиб ўтган ўша йиғилишда, айтиб ўтганимиздек, опера ва балет театрининг адабий эмакдоши Миртемир ҳам иштирок этган эди. У шу вақтга қадар шеърининг лирик шеър ва дoston жанрларида ижод қилган ҳамда шу жанрларга оид асарлари билан шуҳрат қозонган бўлсада, бояги ватанпарвар Она образини опера саҳнасига олиб чиқишни дилига тугди. Қолаверса, ҳозирги лавозим ундан шундай долзарб ижодий режаларни рўёбга чиқаришни тақозо қиларди. У қисқа муддатда “Она” деб номланган опера либреттосини ёзди. Бу асар ўтган асрнинг 40-йилларида “Жанговар саҳна” деган тўпламда нашр ҳам этилди. Лекин, афсуски, унинг театр саҳнасида бадий мужассамланганини кўриш Миртемирга насиб этмади.

Шоир умрининг сўнги йилларида уч жилдлик “Асарлар”-ини нашрга тайёрлаш жараёнида мазкур либреттони шу нашрнинг 3-жилдига драматик дoston сифатида киритишни лозим топди. Биз бу асар билан танишар эканмиз, Миртемирнинг қисқа вақт мобайнида опера спектаклининг ўзига хос томонлари ва либреттонинг жанр хусусиятларини мукамал эгаллаб олганидан ҳайратга тушамиз. Меҳр ва илҳом билан ёзилган асарнинг “Ўз аҳли муҳокамаси”дан (Миртемир ифодаси) ўтганига қарамай, композитор Толибжон Содиқовнинг оғир касалликка чалингани ва бевақт вафот этгани сабабли сахна юзини кўрмаганига ачинамиз.

Либреттога асос бўлган ҳаётий воқеа гарчанд Тошкент шаҳрида рўй берган бўлса-да, Миртемир воқеа манзилини Фарғона водийсидаги қорли тоғлар этагида жойлашган қишлоққа кўчирган. Асарда ҳожар буви (она) билан Бектош (ўғли) дан ташқари, унинг қайлиғи Сарви, қишлоқ оқсоқоли Усмон ота, Мугал, Иванов сингари қизил аскарлар, Ҳожар буви асраб олган россиялик етим Назар ва бошқалар иштирок этганлар. Тўрт пардали асарда тасвир этилган воқеалар, ҳозирги адабий-маданий юксакликдан туриб қараганда, жиддий бадиий қусур - схематизмдан холи эмас. Лекин биз Миртемир либреттосига опера жанрининг, айниқса, уруш даври операларининг гоаявий-бадиий даражасидан келиб чиқиб ёндашсак, ҳатто айрим сахналарнинг, ария, дуэт ва триоларнинг маҳорат билан ёзилгани ойдек равшан бўлади.

Асардаги воқеалар оқимига жўшқинлик бағишлаган ва онани улуглаган ҳоллардан бири шундаки, у, яъни Ҳожар ая ўғли Бектош армияга олинган кунларида Ўзбекистонга Россиядан келтирилган ота-онасиз болалардан бири — Назарни асраб олган бўлади.

...Мана, Ҳожар ая уйида нима биландир андармон бўлиб турибди. Шу пайт ўғли кўрқа-писа кириб келади. Ҳожар ая ёлғиз ўғлининг келганини кўриб, уни армиядан бир неча кунга рухсат олиб келган, деб ўйлайди ва беҳад қувонади.

“Ҳ о ж а р

Кўрпача солади. Сарви ўчоқ бошида банд. Бектош ўлтирар.

Ўтир, болагинам, ўтир, даминг ол.

Неча кунга жавоб?

Бектош

Бу нима савол?

(Пауза)

Қандай жавоб берсам экан... билмайман.

(Ўрнидан туради. Ҳожарга.)

Беш-олти кун ўйнаб, кейин кетгайман.

Ичкаридан Назар кўзини уқалаб чиқади.

Ҳожар

Сенга янги ука, менга — кенжатой.

(Хурсанд. Оналик меҳри тағин жўш уради.)

Сарви

Оти Назар экан.

Бектош

Салом, Назарбой.

(Қўлига олади.)

Назар

Дядя солдат, ты не видел моих? Они убили мою мамашу и отца. Брат мой на войне, убей гадов, дядя...

А...а!..

(Қалтирар, ўиланиб қолади. Деворда осиглиқ камар ва шапкасига боқади, қўли титраб ололмас. Ранги ўзгаради. Бир томонда она ва Сарви ҳайрон.)

Бундай саҳналардаги драматизм, усталик билан ёзилган дуэт ва триолар муаллифга қаҳрамонларнинг руҳий оламини очиш ва асар гоёсини ёрқин ифодалаш имконини берган. Агар уруш йилларида мазкур асар асосида опера спектакли яратилганида,

катта бадий акс-садо берган ва, балки уруш даврининг яхши операларидан бири бўлиб қолган бўлармиди?..

* * *

Мазкур йиғилишда қатнашган Алексей Толстой гарчанд Уйғун билан ҳамкорликда сахна асарини ёзиш ваъдасини берган бўлса-да, ўзбек шоири билан бирга бўлажак пьесанинг композициясини ишлаб чиқиш билангина кифояланди ва Уйғун “Она” драмасини ёзиб, ҳозирги Миллий театр сахнасида намойиш этилишига муваффақ бўлди. Ҳамид Олимжон эса “Онанинг номуси” очеркидан ташқари, “Жангчи Турсун” деб номланган машҳур балладасини яратди.

Адабиётшунос Раффор Мўминов шоир билан қилган суҳбатларининг бирида мазкур асар мазмунининг “Жангчи Турсун” балладасига яқинлигига эътибор қаратиб, ундан “Она” драмасининг ёзилиш тарихини сўзлаб беришни сўраган эди.

Миртемир олимнинг бу илтимосига жавобан Ўзбекистон раҳбарлари билан бўлиб ўтган ўша тарихий гурунгни эслаб, бундай деган эди:

“...Ана шундай суҳбатларнинг бирида А.Толстой, Я.Колас, Н.Погодин, И.Уткин, Я.Ян, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Уйғун, Шайхзода, Иззат Султонлар билан бирга мен ҳам иштирок этдим. Шунда Усмон ота фронтдаги аҳвол ҳақида, бизнинг, албатта, енгажагимиз, ҳар қанча оғирликка қарамай, эртанги кунни ўйлашимиз кераклиги ҳақида, кейин Бекобод металлургия комбинати, Фарҳод ГЭС, каналлар, ҳашарчилик, умуман фронт орқасидаги меҳнат ҳақида, ватанпарварлик ҳақида узоқ сўзлади. Суҳбат орасида Халқ Комиссарлари Совети раиси Абдужаббор ака Абдураҳмонов: “Яқинда Эски шаҳарда бир аёл фронтдан қочиб юрган ўғлини военкоматга олиб келибди”, - деб қолди. Шу пайт говур-ғувур бир зумда тўхтади. Кенг хонада чуқур ўйчанлик ҳукм сураб, бу гап ҳаммани ўзига тортиб олганди. Эсимда, Алексей Толстой дарҳол Абдужаббор аканинг ёнига ўтиб, яна нималарнидир сўрай бошлади. Хуллас, у ҳам ҳайратда эди. Ўша йили бир гуруҳ ёзувчиларимиз “Ўзбекистон қиличи” асарини ёзишгаётган эди. Шайхзода “Жалолиддин” билан банд эди. Мен ҳам ҳаяжонли бу воқеани қаламга олишга бел боғладим. Шу мавзуда опера учун либретто ёздим. Жуда ҳам тез ёздим. Санъат бошқармасидаги муҳока-

Миртемир

Шоирнинг онаси Моҳирўя.
Номаълум рассом чизган

Шоирнинг болалиги
Номаълум рассом чизган

Миртемирнинг “Шуълалар кўйнида”
илк шеърлари тўплами, 1926 йил.

Миртемирнинг “Бонг” (1930), “Қайнашлар” (1931)
ва “Коммуна” (1932) тўпламлари.

Миртемир рафиқаси Ҳалима Раҳимова билан.
1932 й.

Шоирнинг тўнғич қизи Клара. 1932 й.

1. ...
 2. ...
 3. ...
 4. ...
 5. ...
 6. ...
 7. ...
 8. ...
 9. ...
 10. ...

1932 йили 7 апрел. ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

Миртемирнинг қамқўхонада ёзилган “Эсдаликлар” идан саҳифа

Миртемирнинг қамоқхонада олинган сурати. 1932 йил.

Миртемир Москва-Волга канали қурилишида.
1932-1934 йиллар.

Миртемир ва Амин Умарий “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” асарининг таржимаси устида.
1939 йил.

Миртемир. *50-йиллар*

Миртемир фарзандлари Доражон, Миржалол,
Юлдуз ва жияни Онажон билан. 60-йиллар.

Миртемир Мақсуд Шайхзода билан. 1961 йил.

Миртемир рафиқаси Ёркиной ва фарзандлари
Миржалол ҳамда Мирза билан. 60-йиллар.

Миртемир Комил Яшин ва Ҳаким Назир билан
60-йиллар.

Шоирнинг рафиқаси Ёрқиной ая.
80-йиллар.

Миртемир дўстлари Зулфия ва Иззат Султон билан.
70-йиллар.

Миртемир. 1971 йил.

*Миртемир ва Собир Абдулла шогирдлари
Р.Бобожон, Мирмуҳсин ва А.Мухтор даврасида.
60-йиллар.*

Миртемир Абдулла Орипов ва
Тўлапберген Қаипберенов билан

Миртемир қизи Гулнора билан

мада К.Яшин, Уйғун, Ҳамид Олимжон ва бошқа талай йирик ёзувчилар, бастакорлар бўлди. Асарни маъқуллашиб, тезда саҳнага чиқариш зарурлигини қайд этишгани эсимда. Муҳокамада иштирок этган Толибжон Содиқов музика ёзмоқчи бўлди. Лекин бастакор бошқа ишлар билан машғул бўлиб кетди. Устига устак, у киши оғир касал эди. Мен ҳам бошқа ишлар билан банд бўлиб, ташлаб қўйдим...”

Миртемир бу сўзларидан кейин суҳбатдошининг савол тарзидаги фикр-мулоҳазасига жавобан яна бундай деган: “...Шу бир онанинг иродаси, азми орқали ўзбек онасининг қўйма, умумлашган образини яратиш зарур эди. Бунга қай даражада эришганман, билмадим. Ўзи шу даражада тез ёзилдики, икки марта кўчиришнинг ўзида ярқираб кетгандек бўлди. Аслида мен жуда кўп кўчираман. Бир сўз ё бир ибора ўз ўрнига тушмагунча қоғоздан-қоғозга кўчиравераман...”

Шоир ўзининг бу сўнгги сўзлари билан бизни ижодий лабораториясига таклиф этгандек бўлади. Агар биз шу имкониётдан фойдаланиб, унинг ижодий лабораториясига назар ташласак, яна бир нарса ошкор бўлади. Бу, Миртемирнинг асосий қаҳрамон образининг тип даражасига, Бектошнинг онасини ватанпарвар, халқпарвар, адолатпарвар ўзбек оналарининг умумлашма образи даражасига кўтаришга интилишидир.

Шоир шундай ижодий ниятидан келиб чиқиб, асар бошларидаёқ Онани, оналарни бундай шарафлайди:

Алишерга алла айтиб ухлатган

Сен — она.

Оғушида Бобур камолга етган

Сен — она.

Торобийни оғир жангга жўнатган

Сен — она.

Оламни нурида мунаввар этган

Сен — она.

Кулгуси саодат парвариш этган

Сен — она.

Доҳийлар бешигин бедор тебратган

Сен — она.

Меҳри баҳорида элни яшнатган

Сен — она.

Онани шундай илоҳийлаштириш — Миртемир шеърятининг муҳим ва гўзал хусусиятларидан бири. Биз бу фикрнинг одиллигини вақти-вақти билан исботлаб борамиз.

Фронт сафари

Одатда, шеърят шоир ҳаётининг автобиографияси дейилади. Миртемирнинг шеърлари ҳам, шу маънода, истисно эмас. Уларни ўқиб, шоирнинг гулзор ва тиканзорлар оша ўтган машаққатли ҳаёти тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш қийин эмас. Аммо мураккаб тарихий даврда яшаган ва турмуш деб аталмиш тегирмон тошлари орасидан омон чиққан Миртемир сингари шоирларнинг ҳаёт йўлини аниқ тасаввур этиш учун бунинг ўзи кифоя қилмайди. Аммо минг афсуслар бўлсинки, аксар қаламқаш замондошлари сингари, Миртемир ҳам на кундалик тутган, на ҳаётида рўй берган муҳим воқеалар ҳақида бирор мақола ёки бирор очерк, жилла курса, шеърларига бирор изоҳ ёзиб қолдирган. Шу туфайли биз шоир ҳаёти саҳифаларини варақлашда — қанчалик чин ё ночин бўлишидан қатъи назар — шоир ҳақидаги хотиралардан фойдаланмай иложимиз қанча.

Юқоридаги фаслларнинг бирида Миртемир ҳақидаги хотираси келтирилган генерал Ислом Сатторов айни пайтда журналист ва рассом бўлган. У гарчанд Миртемир портретини ёки у яшаган ҳовли кўринишини турфа бўёқлар ёрдамида тасвир этмаган бўлса-да, шоир билан қилган суҳбатларини қоғозга туширишни ўзининг виждоний бурчи, деб ҳисоблаган. Ва “Унутилмас хотиралар” деб номланган каттагина ёдномга ёзиб, Миртемир ҳаёти айрим саҳифаларининг авлодлар хотирасида қолишини истаган. Генерал мазкур хотираларнинг “Фронт бригадаси” деб номланган қисмида ўтган асрнинг 40-йилларидаги мураккаб шароитни кўз олдимизда гавдалантириб, бундай сўзларни ёзган:

“...Мамлакат улкан пулат пружина каби гаранглашиб борарди. Душман бу пружина узилиши билан совет давлати парча-парча бўлиб кетади, деб ўйлар ва ғалаба ҳақида айюҳаннос солар эди. Лекин фақат душман шундай деб ўйларди. Бу орада қирқ иккинчи йилнинг шафқатсиз қиши бошланиб, охирига-ча гаранглашган пружина ишлаб кетди. Фельдмаршал Паулюснинг қарийб ярим миллионли армияси таслим бўлиб, асир-

ликка тушди. Сталинградни озод қилиш учун бўлган жангларда тарих ҳукмининг дастлабки сатрлари ёзилди.

Лекин миллионлаб кишилар ғалабага қадар минглаб чақирим йўлни пиёда босиши кераклигини, кўплаб қурбонлар берилаётганини, аёллар эркаклари ва ўғилларидан, фарзандлар оталари ва акаларидан жудо бўлишларини ҳали билмас эдилар. Ғалабани яқинлаштириш учун ҳали жуда кўп иш қилиш керак эди...”

Генерал бундай муқаддимадан сўнг муддаога кўчиб, ёзади:

“Ўша машаққатли кунларда ўзбек маданиятининг таниқли арбоблари - ёзувчи ва драматург Комил Яшин, халқ шоири Ҳамид Олимжон, шоира Зулфия, СССР халқ артистлари Ҳалима Носирова, Мукаррама Турғунбоева, композитор Мухтор Ашрафий, республика халқ артисти, севимли хонанда Карим Зокиров ва бошқалардан иборат фронт бригадаси тузилди. Миртемир ҳам шу бригада таркибида бор эди”.

Бу воқеа генерал ёзганидек, 1942 йили эмас, балки 1943 йилнинг чирсиллама қиш кунларида, аниқроғи, декабрь ойининг ўрталарида рўй берган. СССР Ёзувчилар уюшмаси ва Қизил Армия Бош сиёсий бошқармаси билан келишувга кўра, 1943 йил декабрида Москвада ўзбек адабиёти кечалари ўтказилган.

Совет давлати тақдири ҳал бўлаётган даврда ўзбек адабиёти кунларини ўтказишдан мақсад фронт чизигидан олисда жойлашган Ўзбекистонда ҳам ғалаба қиличи қуюлаётганини москваликлар онгига синдириш, уруш қадами етган жойлардаги ота-онасиз қолган болаларнинг ўзбек оилаларида, Ўзбекистондаги болалар уйларида омон-эсон ўсиб-улғаяётгани хабарини уларнинг фронтдаги жангчи оталари ва акаларига етказиш, шу билан бирга Москва остоналаридаги ҳарбий қисмларда ўзбек адабиёти ва санъати усталарининг ижодий учрашувларини ўтказиш, ҳарб майдонларида жонини жабборга бераётган жангчилар руҳини ўзбек халқининг рақс ва қўшиқлари, ўзбек шоирларининг шеърлари билан кўтариш эди. Ана шу мақсадда ҳарбий Москвага нафақат таниқли шоир ва ёзувчилар, балки номлари юқорида тилга олинган атоқли санъат усталаридан иборат “Фронт бригадаси” опера ва балет театрининг адабий эмакдоши Миртемир ҳам бор эди.

“Фронт бригадаси”га киритилганим ҳақидаги хабарни гоят ҳаяжон билан кутиб олдим, - деб ҳикоя қилган эди

Миртемир генерал Ислом Сатторовга. — Бу мен учун катта шараф эди. Мен ўша ёққа — фронтга, бевосита жангчилар билан учрашиш, уларнинг душманга ўқ отаётган қўларини кафтimgа босиш учун кетаётган эдим.

Москва, 1943 йил... Ҳамма ёқда уруш излари. Томлар душманни чалғитиш учун бўяб ташланган. Оқшомлари деразаларга қора парда тугилади. Машиналар нурсиз чироғини ёқиб, пайпаслаб юргандек ҳаракат қилади. Ҳарбий соқчилар... ҳаво хавфидан хабар берувчи чинқироқ овозлар ва сиреналар қичқириғи... Проекторларнинг қўкни кузатувчи узун қўзлари... Пойтахтдан узоқда фашист самолётлари ташлаган фугас бомбаларнинг аҳён-аҳёнда портлаши...

Ёзувчилар уюшмаси ва Қизил Армия Бош сиёсий бошқармасининг вакиллари бизни қиладиган ишларимиз билан таништиришди. Келган кунимизнинг эртасигаёқ Қизил Армия Бош сиёсий бошқармасининг ходими Тўлқин Рустамов (Миртемирнинг ёшликдаги дўсти, фронт газеталаридан бирининг муҳаррири — Н.К.) бизни ўзбек тилида чиқадиган фронт газеталарининг муҳаррирлари билан таништирди. Улар йигирма кпшидан кўпроқ эди. Муҳаррирлар ўзбек жангчиларининг шонли ишлари ҳақида гапириб беришди. Ўзбек диёрининг вакиллари Ленинград остоналарида баҳодирона жанг қилишгани, Украина ерларининг ҳар бир қаричини ҳимоя қилишгани, рус ларёси Волга бўйларида жон бериб-жон олишгани ҳақидаги ҳикояларни тинглар эканмиз, қалбларимиз Ватан учун ифтихор ҳистуйғуларига тўлиб-тошди. “Она шаҳар” шеърининг сатрлари ўша кунларда тугилди...”

Ленинград шаҳрига бағишланган ва ҳарбий қисмларда шоир оғзидан жаранглаб чиққан шу шеър бундай ёниқ сатрлардан иборат эди:

*...Сенда олам-олам ҳусн, қудрат бор,
Ҳатто ҳар нарча тош қадим ёдгор,
Қамалга олди ёв — аблаҳ, бадқирдор,
Майли, мажжақлансин бошлари такрор:
Эй чексиз давлатда дурдона шаҳар...*

*...Сен деб дилда тўлқин, ишқимиз жўшқин;
Узоқ эмас! Келар ўшал шаддод кун,
Жавоб берар ҳатто қатра қон учун,*

*Синиқ гишт учун ҳам тўлар талай хун,
Уч бўлар беомон, жорона шаҳар!..*

Ўша йилларнинг оғир шароитида, портлаётган бомбаларнинг даҳшатли садолари остида, Москванинг баданга найза бўлиб санчиладиган қаҳратон қишида бундай некбин руҳ билан сугорилган, жўшқин ва оловли сатрларни ёзиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмасди. Миртемир чинакам шоир бўлганлиги учун шундай шароитда гўзал шеър ёзибгина қолмай, урушдан кейинги ўчнинг беомон бўлишини, ҳатто синиқ гишт учун ҳам талай хун тўланишини башорат қилган.

Бу лирик чекинишдан кейин яна генерал билан бирга шоир хотираларини тинглашда давом этсак:

“...Фронтчиларга бериладиган кундалик радиоёшиттиришларда биз республикамиз меҳнаткашлари ҳаёти ҳақида гапириб, шеърларимиздан, ҳикояларимиздан ўқиб берар эдик. Москва радиоси “Фронт учун концерт” махсус дастурини мунтазам равишда эшиттириб борарди. Ҳалима Носирова, Карим Зокиров, Мухтор Ашрафий каби ажойиб артистлар ижросида ўзбек кўшиқлари, куйлари эфирда янграр эди.

Ўша кунларда биз катта кўтаринкилик билан берилиб ишладик. Янги шеърлар ёзилар, шеърини сатрларга кўчган янги-янги воқеалар навбатдаги эшиттиришда эфир орқали жарангларди. Талантли шоир Ҳамид Олимжон бригадамизнинг жони эди. У тиним билмас, ажойиб шеърлар ёзишга, уларни радио орқали ўқишга улгурар, жангчилар билан учрашувларни, фронтнинг олдинги чизиқларига сафарларни уюштирар эди. Ҳамид Олимжоннинг айни куч-қувватга, оптимизмга тўлиб-тошган вақти эди ўшанда. Ундаги эҳтирос ҳаммамизни руҳлантириб юборган эди...”

Бригада аъзолари кундуз кунлари фронтнинг олдинги чизигига кетаётган жангчилар ҳузурига бориб, шеър ўқиб, ашула айтиб, рақс тушиб, концерт беришарди. Лекин ўзбек диёридан келган Ҳалима Носирова, Мукаррама Турғунбоева каби афсонавор артистлар ва шоирлар билан, боринги, ҳозиргина жўшиб шеър ўқиган, жангчиларнинг ўзлари сингари содда ва камгарин Миртемир билан ҳам хайрлашиш жангчилар учун оғир эди. Улар шу санъаткорлар сиймосида ота-оналари билан, она-Ватанлари билан энди бир умрга кўришмайдиган кишилардек йиғлаб қолар-

дилар. Қайтишда бригада аъзолари ҳазин кайфиятта тушганлари учун йўл олислашгандек туйилиб, ҳамманинг кайфияти тушган, камгап бўлиб қолган эди.

“Ҳамма, — деб давом этади Миртемир, — ўз хаёли билан банд, бизни янги учрашувларга кузатган қора кўзлар тўғрисида ўйларди. Командирлар бизга қанчалик меҳрибонлик кўрсатганларига қарамай, биз ўзимизни ғоят толиққандек ҳис қилардик. Юк машинаси Москванинг қоронғи кўчалари бўйлаб кетаётганда, қалдир-қулдирга қарамай, кузовдаги кўпчилик мудраб борарди.

Шундай кунларнинг бирида меҳмонхонада бизга қутилмаган бир учрашув тайёрлаб қўйишган экан. Бир пайт меҳмонхонанинг салқин, ним қоронғи кенг-мўл даҳлизидида икки ҳарбий киши ёнимиздан ўтиб кета бошлади. Биз уларга эътибор бермай бепарво ўтирган эдик. Лекин ҳар доим шўх ва хушчақчақ ҳолатда бўладиган Фафур Фулом кўзларини катта-катта очиб қаради-да, ҳалиги ҳарбийларни кўрсатиб, бирдан ҳаяжон билан хитоб қилиб қолди:

— Анови ўзимизнинг Собир-ку, қаранглар!

Фафур аканинг овозини эшитиб, ҳарбийлар ўгирилиб, бизга қарашди. Қалди-қомати келишган, барваста бири жилмайганча югуриб келиб, Фафур ака билан кучоқлашиб кўриша кетди. Бу ўзбек халқининг донгдор ўғлони Собир Раҳимов эканлигини энди биз ҳам пайқаган эдик. Унинг ёнидаги ҳарбий эса фронт газетаси муҳаррири Рустам Абдураҳмонов бўлиб, жилмайиб турарди.

Бу қутилмаган учрашувни Рустам Абдураҳмоновнинг ўзи атайлаб уюштирганини кейинчалик билдик. У ҳарбий академияга ўқишга келган генерални излаб топибди-да, бизнинг олдимизга бошлаб келибди.

Шу кеча Ҳамид Олимжоннинг хонасида ҳаммамиз жам бўлдик. Биров чойга, биров ғарибгина ҳарбийлар дастурхонини тузашга киришиб кетди. Генералнинг ризқ-рўзи — бир банка димлаб пиширилган аъло сифатли гўшт, қотирилган патир нон, қуритилган балиқ ва бир буханка нон дастурхонни яшнатиб юборди. Қаердандир топиб келтирилган, урушгача бугдойдан тайёрланган бир шиша шароб байрам дастурхонининг кўрки бўлди.

Дўстона суҳбат, дилкаш ҳампортимиз билан учрашув чарчоғимизни бутунлай тарқатиб юборгани учун вақт ярим тун-

дан оққанини ҳам сезмай қолдик. Урушнинг дастлабки кунларисидаги қақшатғич жангларда душманга қарши қақшатғич жангларда ҳалок бўлганлар, ёқиб юборилган қишлоқлар, фашистларнинг ёвузликлари тўғрисида Собир Раҳимов алам ва изтироб билан гапириб берди...”

Калейдоскопдаги рангли шиша парчаларининг айланиши билан янги-янги кутилмаган манзаралар майдонга келади. Ҳаёт ҳам калейдоскопдек гап. Бугун совуқ бўлса, эрта иссиқ. Бугун бир бурда нонга зор бўлсак, эртага тўкин дастурхондан баҳраманд бўлаётган бўламиз. Бугун мусофирлик қисматини тотаётган бўлсак, эртага иссиқ уйимизда, оиламиз бағрида яшнаб ўтирган бўламиз. Бугун байрам кайфияти билан яшасак, эртага...

Келинг, яхши гаплардан гаплашайлик.

Ўзбек ёзувчилари адабиётимизнинг Москвада бўлиб ўтажак ушбу кўригига Ҳамид Олимжоннинг ғайрат ва шижоати билан рус тилига таржима қилинган 20 та китобни олиб борган эдилар.

Ўзбек адабиёти кунлари 4 декабрда Москва ёзувчилари клубида катта адабий-бадиий кеча билан очилган эди. СССР Ёзувчилар уюшмасининг бош котиби А.Фадеев ўзбек адабиётининг Москвада бошланган кечаларини халқимиз ва маданиятимиз шайнига айтилган илиқ сўзлар билан очғач, делегация раҳбари Ҳамид Олимжон ўзбек адабиёти тўғрисида маъруза қилган.

12-13 декабрда ўзбек маданиятининг иккинчи ва учинчи кечалари бўлиб ўтади. 19 декабрда эса Москва консерваториясининг катта залида ўзбек маданияти кунларининг якунловчи кечаси ўтказилади. Мазкур тадбир қатнашчилари жами 10 та ижодий кеча ўтказадилар. 20 мингдан зиёд томошабин ҳозир бўлган бу кечаларда Миртемир ҳам фаол иштирок этди. Бундан ташқари, у фронтдаги жангчилар учун уюштирилган радиоэшиттиришларда қатнашиб, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Фафур Фулом қатори ўз шеърларини микрофон олдида ўқиди. Шу кечаларда Москва театрининг артистлари Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна», Иззат Султоннинг «Бургутнинг парвози» ва Яшиннинг «Ҳамза» пьесаларидан парчаларни ижро этдилар. Ўзбек санъати усталари эса серқуёш ўлкамизнинг алвон ранглари билан товланувчи қўшиқ ва рақсларни шавқ билан намоиш қилдилар. Ҳали замбаракларнинг даҳшатли момагул-

дираклари тинмаган Москвада ўзбек шеърлари, ўзбек кўшиқлари янгради.

Миртемир бу сафардан катта таассуротлар билан қайтди.

Кутлуг кун

Сталинградда немис саркардаларидан бири фельдмаршал Паулюс кўмондонлигидаги сара армиянинг тор-мор келтирилиши Германия ҳарбий машинаси мажақлана бошланганининг дебочаси эди.

Шу оламшумул воқеадан қарийб бир йил аввал, 1943 йил 5 августдан 6 августга ўтар кечаси Орёл ва Белгород шаҳарларининг озод қилиниши муносабати билан илк бор байрамона салют мушақлари портлаб, Москва осмонини ларзага келтирган эди. “Известия” газетаси ўзининг 1943 йил 6 август сониди бу тарихий воқеанинг москваликлар онги ва қалбига кўрсатган таъсири ҳақида бундай сўзларни ёзган: “Одамлар томларга чиқиб олишди. Ҳовлиларда тунаб қолишди. Москва халқи кўчаларга отилди. Улар ҳаяжонли “Ура!” садолари остида қарсак чалиб қичқиришарди...” Уруш йилларидаги энг машҳур кўшиқчи шоир Лебедев-Кумач эса ўзининг янги кўшигини шу тарихий кунга бағишлади.

1943 йил Иккинчи жаҳон уруши тарихида кескин бурилиш йили бўлди. Совет давлатининг бу ўта даҳшатли урушда ғалаба қозониши аён бўлиб қолди. Шу боис СССР Халқ Комиссарлар Совети СССР Давлат мадҳиясини яратиш ҳақида қарор қабул қилди. Танловда С.Михалков ва Эль-Регистан қаламига мансуб мадҳия матни ғолиб деб топилди. Москванинг кўрсатмасига биноан, барча қардош республикалардаги таниқли шоирлар мадҳияни ўз халқлари тилларига таржима қилишга киришдилар. СССР Халқ Комиссарлар Совети 1944 йил 7 январдаги қарори билан “СССР Давлат мадҳиясини яратишда иштирок этганлар”и учун бир қанча шоир ва композиторлар қаторида М.Ашрафий, Миртемир, Темур Фаттоҳ ва А.Бобоевга ҳам ташаккур эълон қилди.

Кунлар ва ойлар ўтгани сайин Ғалаба куни ҳам яқинлаша бошлади.

Ниҳоят, 1945 йилнинг 9 май — орзиқиб кутилган ғалаба куни етиб келди. Халқимиз шу куннинг ҳумо қуши янглиғ

тилла қанотларини ёйиб келиши учун 1 миллиондан зиёд фарзандини жанг майдонларига юборган, шу фарзандларнинг қанчадан-қанчаси жанг майдонларида ер тишлаб қолган, қанчадан-қанча хонадонларга қорахат келиб, қанчадан-қанча ота-оналарнинг кўз ёшлари дарё бўлиб оққан эди. Шунинг учун ҳам 1945 йил тонгида Ўзбекистон радиоси суҳандони шоир Ҳамид Фулом Миртемирнинг тарихий ғалабага бағишланган “Қасида” сани ўқиганда, радио карнайлари олдида тўпланган минглаб ватандошларимизнинг кўзларидан севинч ва бахт ёшлари қалқиб чиққан, улар қалбида буюк ҳаяжон тўлқинлари жўш урган эди.

Одатда, Миртемир аввал шеърнинг қоралама — қофиясиз ва вазнсиз нусхасини ёзиб, сўнгра уни шеърга айлантирар эди. Аммо бу сафар шоир тарки одат қилиб, аввал “Қасида” шеърини ёзди, кейин эса уни қофия ва вазн билан жиловланмаган сочмага айлантирди. Бу сочманинг оловланган сатрлари қалбимизни ҳозир ҳам ларзага келтирган-дек бўлади:

Эй, менинг йиғлай бериб кўз ёшлари қуриган, лекин ноумид бўлмаган онам! Қул, қувон!

Эй, менинг жаҳон-жаҳон мусибатларни кўтариб, учурумлардан учириб ўтолган ўлкам! Қул, қувон!

Эй, нуроний ва донишманд оталарим, эй, пок зурриёдининг истиқболини невараларининг ёрқин нешоналарида ўқиган мўйсафидлар! Кулинг, қувонинг!

Кутилган соат келди!

Эй, кечалари уйқусиз, ёр хаёлида кашта тиккан ва кетмон чопган, дарс ўқиган ва ўқ қуйган там-там қизлар! Кулинг, қувонинг!

Кутилган соат келди!

Эй, висол ва яхши кун орзусида, тўрғайдан олдин уйғониб, саҳарларда пахтазорларда ҳалол тер тўккан ой юзли келинчалар! Кулинг, қувонинг!

Кутилган соат келди!

Эй, отасининг йўқлигини билдирмай, онасига тасалли бўлган шўх, навқирон насл! Укаларим, сингилларим! Кулинг, қувонинг!

Кутилган соат келди! Улуғ кун келди!

Тўрт йил кутдик, тўрт йил кўзларимиз узун ва қадимий карвон йўлларида термулиб, нигорон бўлди. Тўрт йил жигаримиз

қон бўлди. Лекин билардикки, шу соат, шу бахтиёр ва унутилмас соат, шу ажойиб кун келажак.

Билардикки, ёвуз ғаддор, беномус фашизм ўлажак! Билардикки, сариқ аждарҳонинг нўлат калласи мажжақланажак. Билардик ва билиб, умидвор, пурвиқор, шиддаткор оғир йўللардан ўтиб келардик...

Тиз чўкмадик, жаллод қаршисида омонлик тилаб, ёш тўкмадик.

Ўлганлар ўлди, уларга асрлар ҳайкал ва обидалар қуражак! Қолганлар омон бўлсин! Чунки биз ўлимларнинг омонсиз ва шаддод кўзларига тайсалланмай қараганлардан!.. Чунки биз даҳшатлар, офатларнинг номард ва қонли ўпқонларидан мардона ўтишга яраганлардан!..

Бу оловли сатрларни ўқир эканмиз, уларнинг шоир тилидан эмас, балки қалбидан, қалб қонларига қоришиб отилиб чиқганини сезгандек бўламиз. Бошқа минглаб ватандошларимиз сингари унинг ўзи ҳам шу даҳшатли йилларнинг азобуқубатларини бошидан кечириб, ғалаба кунига етиб келган эди.

Агар сочманинг сўнгги сатрларини ҳам ўқисангиз, шоир қалбидаги олов янада гурлаб кўтарилганини, бу олов тилларидан сизнинг ҳам қалбингизга ўт парчалари тушиб ёндираётганини сезасиз:

... Фақат эсдан чиқармайликки, не-не жаннат шаҳарларимиз ёниб кул бўлди! Не-не қизларимиз, ўғилларимиз ойлаб ва ҳатто йиллаб золимлар исканжасида кул бўлди. Фақат эсдан чиқармайликки, не-не гўдақларимиз тириклайин кўмилиб, армон билан кетди. Не-не кексаларимиз кесилиб, бурдаланиб, ҳақорат остида фиғон билан кетди.

Дорларга осилганлар — эсда турсин!

Кўзларига чўғ босилганлар — эсда турсин!

Қулоқларига қўрғошиқ қуюлганлар — эсда турсин!

Кўкракларидан юлдуз ўйилганлар — эсда турсин!

Беомон сўйилганлар — эсда турсин!

Эй, улуғвор бахтиёр, ғолиб, бўйин эгмас мамлакатим! Зафар қутлуғ бўлсин, тўй қутлуғ бўлсин!..

*...Эй радио тўлқинлари!.. Жаҳон юрагида жаҳон-жаҳон шо-
диёналар қўзғата ол! Тўлқинлата ол!..*

Шоир шу куни юрагидаги беш йил давомида йигилиб қолган дарду ҳасратларини, аламларини, изтиробларини, умидларини, орзуларини шу тарзда олпоқ қоғоз сатҳига тўккан эди.

Шояд ғалабадан кейин бошланажак дориломон кунлар унинг халқига ҳам, ўзига ҳам тинчлик ва омонлик, тўкинлик ва фаровонлик, эркин яшаш, меҳнат қилиш ва ижод этиш бахтини олиб келса...

Олтинчи фасл

ҲАЁТ ТҮЛҚИНЛАРИ

*Тена-тена келур гулдурос тўлқин,
Чайир қояларга чанг солмоқчидай,
Сангишер гўёки уч олмоқчидай...
Кўчкин булутларда ўроқ ой сўлгин.*

Миртемир

Байрамдан сўнг...

Зафар тароналари тинмай, кэрнай ва сурнайлар эса фило-фига тушмай туриб, яна таҳликали мусиқа садолари эшитила бошлади. Аввало, опера ва балет театридаги адабий эмакдош лавозими тугатилиб, Миртемир кўчада қолди. Кимдир шоир иниси Мирсаид Турсуновнинг уруш йилларида асирликка тушиб, француз партизанларига қўшилиб кетгани ҳақидаги хабарни байроқ қилиб кўтарди. Кимдир унинг 1932 йилда “буржуа миллатчилари Боту ва Олтойларнинг думи сифатида” 3 йилга қамалгани ва ҳали ҳам оқланмаганини “аниқлаб”, мажлисларда унинг совет ёзувчилар сафида туришга ҳақли эмаслигини айтишдан тап тортмади. Ҳам иниси, ҳам ўзи билан боғлиқ “миш-миш”лар Миртемир атрофида шубҳа ва гумон илонлари янглиғ вишиллаб юра бошлади. Бу уруш йилларида кечани-кеча, кундузни-кундуз демай мардона ишлаган шоир ҳаётининг энг аянчли йиллари эди.

Мирсаид Турсунов 1917 йили Ийқонда туғилган. Акаси Самарқандда республика Марказий Ижроия Комитети раисининг тўртинчи котиби лавозимида хизмат қилиб, уйли-жойли бўлганидан сўнг, Туркистонда истиқомат қилаётган онаси билан ука-сингилларини чақиртириб олган эди. Мирсаид Самарқандга кўчиб келганидан сўнг Узумчилик-боғдорчилик техникумида таҳсил ола бошлади. Аммо кунларнинг бирида отасининг “қулоқ” қилингани, “қулоқ” фарзанди бўлгани учун техникумдан ҳайдалди. Бир оз фурсат ўтгач, талабалари оз бўлган бошқа техникумга кириб, ўқишни давом эттирди. Бахтга қарши, акаси қамоққа олиниб, у онаси ва сингиллари билан бирга ҳукумат берган уйни ҳам, техни-

қумни ҳам ташлаб кетишга мажбур этилди. Мирсаид оиласини олиб, кўчини кўтариб, Тошкентнинг Кўктерак қишлоғига кўчиб келди. У гоёт мушкул аҳволда қолганлиги учун мадад сўраб, Йўлдош Охунбобоевнинг хузурига боради. “Ота” гарчанд уни қабул қилмаган бўлса-да, Андижонга бориб ишлашига кўмаклашди. Мирсаид Тошкентдаги Тўқимачилик комбинати қурилиб, ишга тушгунига қадар Андижонда хизмат қилди. Сўнгра Тошкентга кўчиб келиб, комбинатда ишлай бошлайди. Комбинат унга тўқувчилар учун қурилган Ткачиха кўчасидаги уйдан жой ажратади. Бу ҳол Мирсаиднинг Туркистондан ота-онасини олиб келиб, ақаси билан бирга шу хонадонда умргузаронлик қилишига имкон беради.

Мирсаид 1935 йилда армияга олиниб, 1938 йилнинг сентябрь ойига қадар Киев, Чернигов сингари шаҳарларда ҳарбий хизматни ўтади, радистлик, инженерлик ҳунарларини ўрганди. Ҳали Иккинчи жаҳон урушининг нафаси келмаган бўлса-да, 1935-1936 йилларда армияга олинган йигитлар ўз юртларига қайтарилмай, ҳарбий хизматни ўташда давом этадилар. Мирсаид хизмат қилаётган қисм уруш арафасида Днестр дарёси устидан поезд ўтувчи катта кўприкни қуриб битказди. Кўп ўтмай, қутилмаганда Москвадан “Буғдой хирмонларига ўт қўйилсин!”, “Элеваторлар портлатилсин!..” деган буйруқлар келди. Мирсаид тоғ-тоғ буғдойларнинг, улар билан бирга одамларнинг ёнаётганини ўз кўзи билан кўрди. У умрининг охиригача бу даҳшатли манзараларни унутмади. Уруш бошланиб, душман улар қисмини ҳатлаб, мамлакат ичкарасига кириб олди. Қисм орол янглиғ душман қуршовида қолди. 1941 йилнинг қаҳратон қишида душман лейтенант Боравиков бошчилигидаги қисмни ўраб олди. Лейтенант ўзини-ўзи отишга улгурди. Қисмнинг бошқа жангчилари, шу жумладан, отишувда жароҳат олган Мирсаид ҳам асирликка тушди. Госпиталда на дока бор эди, на дори. Ярадорлар ўлганларнинг ички кийимларини кийишга мажбур бўлардилар. Шу тарзда асирликнинг ҳар бир куни бир йилдек секин ва азоб билан ўта бошлади. Ниҳоят, 1942 йилнинг охири ё 1943 йилнинг бошлари бўлса керак, асирларни Германиянинг қайси бир ерига олиб бориб ташлашди. Омадни қарангки, Франциянинг қаршилиқ кўрсатиш қисмлари иттифоқо шу ерга келиб, немис соқчиларини отиб ташлаб, асирларни озод қилишди ва Мирсаид француз қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатига қўшилиб, французлар билан бир-

га немисларга қарши олиб борилган жангларда иштирок этди. Иттифоқчилар уларга самолётлардан қурол-яроғларни ташлаб-етказиб турдилар. Француз партизанлари билан "рус асирлари" кичик-кичик отрядларга бўлиниб, турар жойларини тез-тез алмаштириб, душманга мунтазам равишда зарба бериб турдилар.

Таниқли дипломат А.Е. Богомолов 1941-1943 йилларда Лондондаги иттифоқдош ҳукуматлар ҳузурида элчи бўлиб хизмат қилган эди. Шу йилларда Франциядаги қаршилик кўрсатиш ҳаракати байналмилал ҳаракатга айлангани ва бу ҳаракат таркибида асирликка тушган совет жангчилари ҳам бўлганлиги сабабли у Совет давлатининг Франциядаги Миллий озодлик комитети қошидаги мухтор вакили этиб тайинланди. У 1943-1944 йилларда шу лавозимда хизмат қилган чоғида совет ҳарбий асирларининг I-совет партизанлар полки байроғи остида бирлашишига бош-қош бўлди. У Франция озод қилинганидан сўнг, 1944 йилда Совет давлатининг Франциядаги фавқулодда ва мухтор элчиси этиб тайинланди.

Урушнинг сўнги кунларида Парижнинг тўрт департаменти совет қуроли кучларининг назорати остида бўлди. Мирсаид Ғалаба байрамини қуролдош дўстлари билан бирга Парижда асир сифатида эмас, Ватанга содиқ жангчи-партизан сифатида кутиб олди. Франция ҳукумати мазкур полкнинг бошқа жасур жангчилари қаторида Мирсаид Турсуновни ҳам 1945 йилда "Жанговар салб кавалери" ордени билан мукофотлади.

Маълумки, Миртемир уруш арафасида Ишчилар шаҳарчасидаги шоир Эргаш қура бошлаган иморатни сотиб олган эди. У иморатни битириб, ичига кириб улгурмасдан укасига берилган уйни давлатга топширди.

Мирсаид Турсунов-армиядан қайтгач, яна Тўқимачилик комбинатига ишлаш учун борди. Комбинатнинг Шчербаков деган раҳбари: "Сен малакали мастерсан, бизга кераксан", деб уни ишга бажонидил қабул қилди ва унга Стаханов кўчасидаги кенг-мўл уйлардан бирини берди.

Аммо кўп ўтмай собиқ асирлар ғалвирдан ўтказила бошланди. Мирсаид Турсуновга берилган Франция ва Совет давлатининг орден ва медаллари, унга Франциядаги қаршилик кўрсатиш ҳаракатида мардона иштирок этгани учун берилган ёрлиқлар тегишли идоралар томонидан тортиб олинди.

У асирликка тушганликда айбланиб, кечалари тегишли идораларга чақирилди. Узлуксиз давом этган тунги сўроқ ва терговлардан зада бўлган жангчи Иккинчи жаҳон урушининг мурдалар ва ярадорлар билан тўла жабҳаларидан тирик қайтганига юз бора пушаймон бўлди. Ҳаётида на ҳаловат, на маъно қолмаган Мирсаид ичкилик билан дўст тунди...

* * *

Миртемир укасининг тунги сўроқ ва терговлардан изтироб чекиб юрганини яхши билар, аммо ўзи ҳам аросат даштида каловланиб юргани боис унинг дардига малҳам бўлиш имконига эга эмас эди. У Мирсаиднинг шу азоб-уқубатларга дош беролмай, сархуш пайтидами, ҳатто ҳушёр ҳолатидами, ўзини бирор хилват бекатга бориб, поезд ғилдираклари остига ташлаши мумкинлигидан ғоят ташвишланар эди. Тақдирнинг укасига ҳам, ўзига ҳам ўгай кўз билан қараганига бирор сабаб бормикан, деб ҳаётининг шу кунгача бўлган саҳифаларини қайта-қайта варақлаб, қанчадан-қанча тунларни бедор ўтказарди. Балки шундай тунги соатларда тушига онаси кириб, сеvimли ўғлини юпатишга ҳаракат қилган, унинг сочлари оқариб бораётган бошини ипак қўллари билан силагандир. Балки: “Чида, ўғлим, чидагин”, деб унинг қулоғига майин овози билан ота-боболардан қолган сабр ва бардошлик кўшигини куйлагандир...

Миртемир бу дунёда адолат қарор топиши учун жон-жаҳд билан курашиш, ҳасадгўй ғанимларнинг адабиёт майдонини тикан симлар билан ўраб олмоқчи бўлганларига, заҳар-заққум нутқлари билан муборак минбарларни ҳаром қилаётганларига чек қўйиш лозимлигини яхши тушунарди. Аммо одам зоти борки, Аллоҳ унинг бир тоифасига жанговарлик ва курашчанлик хислатини ато этган, бошқаси эса азиз умрининг каттагина қисмини ўзини ҳимоя қилишга бағишлаб турмуш кечиради. Миртемир одамзоднинг шу иккинчи гуруҳига мансуб киши эди. У ҳимояланиш учун, ўзига қаратилган ҳужумни қайтариш учун, аввало, суд ва прокуратура органларига мурожаат этиши ва оқлангани ҳақидаги ҳужжатни олиши лозим эди. Шунга эришгандан кейингина у қадди-қоматини тиклаб олиши ва укасининг олдида ҳам юзи ёруғ бўлиб, унга панд-насиҳат бериши мумкин эди.

Ўша кезларда икки ўт ўртасида қолган шоир укаси сингари, аламини ичкиликдан олди. Лекин у ўзининг ички овозига қулоқ солиб, 1946 йилнинг 21 августида СССР Олий Совети Президиуми раиси Н.М. Шверник номига ариза ёзиб, унинг бир нусхасини СССР Олий Советига Ўзбекистондан сайланган депутат Л.М. Кагановичга юборди. У аризада 1932 йили миллатчилар билан алоқада бўлганликда айбланиб, 3 йилга кесилгани ва меҳнат лагерининг маданий-тарбиявий бўлимида хизмат қилиб, ватанпарварлик руҳида шеърлар ёзгани, озодликка эришганидан сўнг эса, ижод ва бадиий таржима билан шуғулланиб, Твардовский, Якуб Колас, Терешченко, Лисагорский, Абай, Тўқай сингари шоирларнинг шеърларини, Еврипиднинг 4 та фожиаси ва Островскийнинг “Сепсиз қиз” драмасини ўзбек тилига таржима қилганини айтган. Ўша йилнинг 10 ноябрида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Ойбек ва масъул котиби Ж.Шарипов, шунингдек, Ўзбекистон радио комитети раиси Абдуллаев ва партия ташкилоти котиби Мартинев имзолари билан тасдиқланган тавсифномалар ҳам Москвага юборилди.

Бу тавсифномалар Ойбекнинг қуйидаги хатига илова қилинган эди:

*СССР Олий Совети Президиуми раиси
Николай Михайлович Шверникка*

Кўп ҳурматли Николай Михайлович!

Таниқли ўзбек шоири Миртемир Турсунов СССР Олий Совети Президиумидан судланганлигини олиб ташлашни илтимос қилмоқда. Шоир Миртемир Турсунов катта самимий ижоди ва ижтимоий ишлари билан узини оқлади. У сўнгги ўн йил мобайнида совет ватанпарварлиги руҳи ва муқаддас Ватанимизга муҳаббат билан йўғрилган бир қанча бадиий асарларни ёзди.

Мен Сиздан, Николай Михайлович, Миртемир Турсуновнинг судланганлигини олиб ташлаш ҳақидаги илтимосини рад этмаслигингизни сўрайман.

Ўзбекистон Совет ёзувчилари уюшмаси раиси

Ойбек.

Миртемир ОГПУ ходимлари томонидан ҳибсга олиниб, ОГПУ коллегиясининг 1933 йил 22 майдаги қарори билан қораланганлиги сабабли СССР Олий Совети Президиуми котиби яти Миртемирдан судланганликни олиб ташлаш масаласини СССР Давлат хавфсизлик министрлигига ҳавола қилди. Министрлик қошидаги Махсус Кенгаш мазкур масалани ўрганиб, 1946 йил 18 декабрда М.Турсуновдан қайд этилган судланганликни ва шу билан боғлиқ чекланмаларни олиб ташлаш ҳақида қарор чиқарди. Вазирликнинг “А” бўлими бошлиғи ва мазкур бўлим қошидаги бўлинма бошлиғи 1947 йил 31 январда Турсунов Миртемирдан судланганликнинг олингани ҳақидаги маълумотномага имзо чекдилар ва бу маълумотнома шу кунги Тошкентга, Миртемир яшаган манзилга юборилди.

Миртемир елкасидан тоғ тушгандек бўлди...

Кутилмаган учрашув

Партиянинг “Улуғ дўстлик” операси, “Звезда” ва “Ленинград” журналлари ҳамда драматик театрларнинг репертуарлари ҳақидаги қарорлари адабиёт ва санъатни боши берк кўчага олиб кирди. Бундай қарорлардан сўнг нафақат “ҳис-ҳаяжон бандалари” — шоирлар, балки санъаткорларнинг ҳам ўзларини ўнглаб олишлари осон эмас эди. Мушкул вазиятдан чиқиш мақсадида бўлса керак, 1947 йил бошларида Опера ва балет театри ўз саҳнасида буюк рус композитори П.И. Чайковскийнинг “Пиковая дама” операсини ўзбек тилида саҳналаштиришга аҳд қилди ва асар либреттосини таржима қилишни Миртемирга топширди. Оқланган Миртемир бунга ўзига билдирилган катта ишонч, деб қабул қилди. 27 апрель кунги бўлиб ўтган премьерادا у ўзини спектакль ижодкорларидан бири сифатида ҳис этиб, мамнун бўлган бўлса ажаб эмас.

Орадан бир йилга яқин вақт ўтгач, ҳозирги Миллий академик драма театри Н.В. Гоголнинг “Уйланмиш” комедиясини саҳналаштиришга киришди. Асар 1948 йил 8 апрель кунги Амин Турдиев ва Миртемир таржимасида саҳна юзини кўрди. Шу йилнинг 25 апрелида эса Ёзувчилар уюшмаси залида Асқад Мухторнинг ижодий кечаси ўтказилди. Миртемир истеъдодли шоирнинг ижоди ҳақида маъруза қилди.

Миртемирнинг мамлакатимиз адабий-маданий ҳаётидаги иштироки шу тарзда фаоллаша бошлади.

* * *

1948 йилнинг ёз ойлари эди. Одатда ўзбек ёзининг турфа неъматлари пишиб-етилиб, бозор пештахталари камалак ранглари билан товланиб, кўзни қамашгирган дориломон кезларда Тошкентда турли-туман халқаро анжуманлар ўтказиларди. Ўша йилнинг ёз ойларида Ўрта Осиё ва Қозоғистонда нашр этилаётган вилоят газеталари муҳаррирларининг йиғилишини ўтказиш режалаштирилган эди. Йиғилишга таклиф этилган муҳаррирлар орасида Олмаота вилояти газетасининг муҳаррири ҳам бор эди. Аммо у меҳнат таътилида бўлганлиги сабабли унинг ўринбосари шоир Сирбой Мавленов Тошкентга учиб келиб, меҳмонхонага жойлашмай турибоқ тўппа-тўғри Ёзувчилар уюшмасига йўл олди. Аммо, буни қарангки, ҳар доим ижод аҳли билан гавжум бўладиган уюшмада одам зоти йўқ экан. У тарвузи қўлтиғидан тушиб чиқиб кетаётганда қаршисида Миртемир пайдо бўлиб қолди. Бу, икки халқ шоирининг илк учрашуви эди. Миртемир меҳмон билан танишиб, унинг қозоқ диёридан келганини эшитгач, мамнун бўлганлигини яширмай:

— Мен ҳам Туркистонданман. Сенга ҳамюрт бўламан. Сенинг тилиннга мен, менинг тилимга эса сен тушунасан. Худо хоҳласа, иккимиз тоға-жиян бўламиз, — деди. Сўнг қизишиб, давом этди. — Киндик қоним тўкилган ерга тез-тез бориб тураман. Туркистоннинг дашту чўллари, шу дашту чўлларда ўсган кўкатларнинг ҳиди доим димоғимда. Бу дашту чўллардан бораётганимда боболаримнинг от чоптириб юрганларини эшитгандек бўламан. Кенг-мўл чўлда от чоптириш у ёқда турсин, олис-олислардаги отлар гувурини эшитишнинг гашти ҳам бошқача бўлади, жиян. Мана бугун сен ўша отларнинг гувурини, ўша кўкатларнинг исини олиб келибсан. Сени кўриб, ота юртимни кўргандек бўлдим, жиян.

Сирбой Миртемирнинг бу самимий сўзларини эшитиб, ўзини бовурдошлари бағрига келгандек ҳис эта бошлади. Сўнг Миртемирнинг “Қаерга жойлашдинг?” деган саволига жавобан:

— Ҳали меҳмонхонага борганим йўқ, Самолётдан тушиб, тўғри шу ерга — Ёзувчилар уюшмасига келишим, — деди.

— Бу ишинг ҳам — шоирликнинг белгиси, — деди Миртемир. Сўнг у жойлашажак меҳмонхона манзилини сўраб, тушга

яқин уни излаб топажагини айтди ва уюшма биносига кириб кетди.

Сирбой меҳмонхонага бориб, ювиниб-тараниб, ҳордиқ олиб ўтирган пайтда хона эшиги тақиллаб қолди. Бу Миртемир эди. У муҳаррирлар йиғилиши эртага эрта билан бошланишидан хабар топиб: “Йиғилишларинг эртага бошланса, бугун бир жойга бориб, давра қурсак. Дўст-ёрларинг бўлса, ҳаммасини чақир. Менга меҳмоннинг бири ҳам бир, минги ҳам. Мен кўноқни санаб чақирмайман”, — деди Сирбойга.

— Ҳозир пешин бўлиб қолди. Таниш-билишларим Тошкентнинг қайси бир бозор ё дўконда юрганини фолбин ҳам айтиб беролмайди, — деди у.

Хуллас, Миртемир меҳмонни “Шарқ” меҳмонхонасининг шинам ресторанига бошлаб борди.

Ушбу учрашув Отаёрнинг “Миртемир” (“Куёшни кўргали келдим”) китобида ёзилганлиги учун ҳикоя давомини шу китоб асосида ва унга бир оз ижодий ёндашган ҳолда баён этмоқчиман.

Миртемир Сирбойни ўз жигарларининг бағрида ўтиргандек ҳис этсин, деб очилиб-сочилиб ўтирди. Уни ҳам яйраб ўтиришга даъват қилиб, “салқин” ичимликни қадаҳларга қимиздек тўлдириб-тўлдириб сузди.

— Сиз мени жиян қилиб олганингиз ва шу бугундан бошлаб жиянларингиз яна биттага кўпайгани учун яйраб ўтириб-сизми? — сўради Сирбой.

— Йўқ, — деди Миртемир, — мен кўнглида кири йўқ кишиларни кўрганимда доим яйраб кетаман. Сенинг кўнглинда кири йўқлигини уюшма олдида кўрибоқ билганман. Қозоқларнинг кўпи содда бўлади, тоза бўлади. Уларнинг кўпи макрни, кибрни, муғомбирликни билмайдиган одамлар бўлади. Сен ҳам шундай одамлардан бўлганлигинг учун яйраб ўтирибман...

Миртемир шу сўзларни айтгач, хаёли Олмаотада Мухтор Аvezов, Собит Муқонов сингари машҳур қозоқ ёзувчилари билан бўлган учрашувларга кетдими, ҳар қалай, бир неча дақиқа сукут сақлади. Сўнг кутилмаганда Лермонтовдан қилган таржималаридан бирини ўқиб кетди:

*Сарғая бошлаган дала мавж уриб,
Елда шувлаганда ғуборсиз ўрмон.*

*Богда пушти олу айшини суриб,
Яшил барг бағрига бўларкан пинҳон.*

*Хушбўй ва яркироқ шудринг сочилиб,
Олтин сахар ёки шом шафағида —
Марварид гуллари оппоқ очилиб,
Ландиш мўраларкан бута тағида...*

— Лермонтовни ўқиганим сайин, — деди у шу сатрларни ёддан айтиб бўлгач, — булутга тутшиб кетган Бештов кўз олдимга келади. Бештов чўққиларидан бири кўрсатғич бармоқдек баланд кўтарилиб, бизнинг назаримизни ўзига тортади. Шунда биз бу чўққининг бутун бўй-бастини кўриб, унинг сеҳрига бериламиз. Ана шу чўққи Лермонтовнинг ўзи бўлса керак...

Шоир шу сўзлардан сўнг тўхтаб, оғир ва узоқ хаёлот оғушига чўмди. Сўнг, кутилмаганда, мавзуни Бештов (Пятигорск) тоғларидан қорақалпоқ даштларига буриб юборди:

— Мен сўнгги вақтларда қорақалпоқлар ҳақида туркум шеърлар ёзишни ўйлаб юрибман. Бердақ жирларини яхши кўраман-да. Унинг жирлари Лермонтовнинг шеърларидек алангали эмас. У қум орасида юзиб чиққан шамолга ўхшайди. Бу шамол пасту баландликларда кезиб, аллақаерлардан армон куйларини олиб келиб, одам боласининг қўнглини эзиб юборади. Бердақ ўланлари шоир умрининг армон билан тўла нолаларидек менинг хаёлимни қорақалпоқ далаларига олиб қочади. Бу менинг шаҳарда эмас, қишлоқда — чексиз адирлар бағрида туғилганим учундир. Бепоен адирлар менинг бешигим бўлгани учундир, балки...

Шу куни бўлиб ўтган гурунждан Миртемирнинг ёдида қолгани ҳам, Сирбойнинг юрагидан жой олгани ҳам шу сўзлар эди.

Миртемир билан Сирбой Мавленов шундан кейинги учрашувларида бири ўзбек, иккинчиси эса қозоқ халқининг шоири сифатида эмас, балки тоға ва жиян сифатида учрашадиган бўлдилар.

1966 йил Тошкент зилзиласидан сўнг Миртемир билан бирга ҳозирги Бишкек шаҳрига борганимда қирғиз шоирлари орасида ҳам ўзбек шоирининг жиянлари борлигини кўрганман. Миртемир туркий миллатларга мансуб шоирларни ўзаро

яқинлаштириш мақсадида тоға ва жиян “операция” сини ўйлаб топган ва шу йўл билан қардош халқлар ва адабиётлар ўртасидаги чегараларни бузиб ташлашга интилган эди.

Мусаввир устахонасида

Агар инсоният тарихига назар ташласангиз, бу тарихнинг уруш ва тинчликдан иборат бўлганига минг бор амин бўласиз. Иккинчи жаҳон уруши ер юзидаги халқлар ҳаётини қанчалик ағдар-тўнтар қилиб ташлаган бўлмасин, орадан кўп ўтмай, янги уруш шарпаси дунё бўйлаб кеза бошлади. Фақат бу сафар совет давлатининг сайёрадаги икки энг қудратли давлатдан бирига, Иккинчи жаҳон уруши фожиаларидан сабоқ олган тинчликсевар кучларнинг эса Жаҳон тинчлик кенгашини тузиб, қудратли армияга айланганлиги бу урушнинг олдини олди. Лекин ер юзини кимсасиз тоғу даштларга айлантириб юбора олувчи даҳшатли қуролларнинг кашф этилиши, ҳарбий омборхоналарнинг тинимсиз ишлаб чиқарилаётган ўлим қуроллари билан тўлдириб ташланиши, Дамокл қиличи янглиғ, жаҳон халқларини доимий хавф остида ушлаб туради.

Шоирлар турфа табиатга эга бўладилар. Кимдир шундай мураккаб тарихий вазиятда ҳам осуда тонглар ва сокин оқшомлар қўшигини куйлашда давом этади, кимдир уруш оловини ёқувчиларга лаънат ўқиб, Макдональдларнинг қора ниятларини қоралаб шеърини хат ёзади, яна кимдир шеърининг нафис садолар берувчи рубобини қулоқни қоматга келтирадиган карнайга айлантириш пайида бўлади.

Миртемир биринчи гуруҳга мансуб шоирлардан эди. Агар шоирнинг 40-йиллар охири — 50-йиллар аввалига оид асарларини варақлаб кўрсак, улардан ўша йилларда авж олган публицистик шеърининг бирорта белгисини топа олмаймиз. У ҳаётнинг оддий кунларидан илҳом олиб яшади. У шу йилларда Н. Некрасовнинг “Русияда ким яхши яшайди?” деган достонини ўзбек тилига қойилмақом қилиб таржима қилди. Тўйларга борди, театрларга тушди. мусаввир биродарларининг устахоналарига бориб, “қўшни” санъат асарларидан завқ-шавқ олди.

* * *

Миртемирнинг яқин юртдошларидан бири атоқли мусаввир Абдулҳақ Абдуллаев эди. У 1918 йилда Ийқондан сал

наридаги Туркистон шаҳрида дунёга келган. Унинг отаси Абдулла ҳожи Туркистоннинг бадавлат кишиларидан бўлиб, 1921 йили омонатини Аллоҳга топширганида, Абдулҳақ эндигина уч ёшга қадам қўйган эди. У болалигидаёқ расм чизишга қизиқиб, қўлига нима тушса, кесакми, кўмирми, қаламми, ҳайвонларнинг расмини чизаверган. Айниқса, от ҳаваскор расмонинг асосий “персонаж”и бўлган. У қоғозга ҳам, ерга ҳам, деворга ҳам товук, хўроз, кучук, эчки, қўй ва отларнинг расмини чизишдан олам-олам роҳат ва фароғат олган. Юртдошларининг айтишларига қараганда, Туркистондаги у яшаган кўчада от ва бошқа ҳайвонлар расми чизилмаган бирорта девор қолмаган экан.

Расм санъатига болалигидан шайдо бўлган Абдулҳақ Тошкентга келиб, 1926 йилда акалари Абдулаҳад ва Абдулғани билан бирга Карл Либкнехт номидаги меҳнат мактабига ўқишга кирган. Бу намунали мактабда болаларни бадиий тарбиялаш иши яхши йўлга қўйилган эди. У шу мактаб-интернатдаги беш йиллик ҳаёти давомида барча тўғарақларда қатнашиб, тасвирий санъат алифбосини ўрганиш билангина қифояланмай, пианинода чалишни, рақс майдонига чиқиб “шоҳ ташаш”ни, декломация ўқиш ва драматик ролларни ижро этишни ҳам қойил қиладиган бўлди. У 1931 йилда мазкур ўқув юртини тугатиб, Самарқандга боради ва бадиий техникумда тасвирий санъат сирларини ўрганишда давом этади. Сўнгра Москвага бориб, уруш бошлангунига қадар Рассомчилик институтида таҳсил олади.

Миртемир Абдулҳақ акани юртдоши, ҳатто истеъдодли мусаввир бўлганлиги учунгина эмас, балки унинг ҳаёт йўли ўзининг ҳаёт йўлига монанд бўлганлиги, машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтиш жараёнида самимий, камтар, меҳрибон, меҳнатқаш, нозиктаъб инсон бўлиб қолганлиги учун ҳам гоят хуш кўрган ва қадрлаган.

Урушдан кейинги давр шоирлар учун ҳам, мусаввирлар учун ҳам бир дунё мавзуларни берди. Бир томонда — кўкракларни орден ва медаллар билан тўла музаффар жангчилар, иккинчи томонда — пахта экиб, снаряд ясаб, етим болаларни бағрига олган азаматлар, учинчи томонда — ёлқин сўзлари, ширали овозлари. ажойиб спектакллари билан халққа ва армияга хизмат қилган санъаткорлар...

...1941 йилда “Ҳамза” театрида В.Шекспирнинг буюк трагедияларидан бири “Отелло” ҳамда Уйғун ва Иззат Султон-

нинг “Алишер Навоий” драмаси асосида яратилган икки спектакль Ўзбекистоннинг маданий ҳаётида улкан воқеа бўлган. 1945 йилда Ўзбекистонга ташриф буюрган Англия парламент делегацияси “Отелло” спектаклини кўриб, ўзбек Отеллосининг маҳоратига тасаннолар ўқиган. Абдулҳақ Абдуллаев шу машҳур спектаклни кўрганидан сўнг ўзбек Отеллосининг портретини чизиш дардига мубтало бўлиб қолади. Мусаввир театрга бориб, Артистнинг репетициядан бўшагини кунлаб сабртоқат билан кутганига қарамай, “Отелло” турли баҳонаи сабаблар билан унга тутқич бермайди. Абдулҳақ ака сўнгги марта театрга бориб, Артистнинг репетициядан чиқишини интиқиб кутади. Орадан бир мунча вақтдан сўнг гримхонага ҳаддан зиёд ҳориган “Отелло” кириб келади. Мусаввир унинг ҳолатини кўриб, раҳми келган ҳолда:

- Бемаврид келибман, Аброр ака. Репетиция ҳам кетмон чопишдан енгил эмасга ўхшайди. Майли, бошқа сафар келаман. Бевовта қилаётганим учун минг бора узр, - деб хайрлаша бошлайди.

“Отелло” чарчагани учун креслога ўтириб ҳордиқ олмоқчи бўлган эди, лекин кутилмаганда қоққан қозикдек тек туриб қолади. Ҳозиргина эшитган сўзларини ақл тарозусига солиб, мусаввирнинг ҳам ўзи сингари санъаткор эканлигини сезибми, бирдан ўзгариб кетади. Сўнг мусаввирга катта-катта кўзлари билан тикилиб:

— Розиман. Расмимни чизишингизга розиман. Ишнни ҳозироқ бошлашингиз мумкин, — дейди.

“Отелло”дан бундай сўзларни кутмаган мусаввир довдираб қолади. Сўнгра:

— Агар қарши бўлмасангиз, тўғри устахонамга борсак. Портрет бир кун-икки кунда ишланадиган нарса эмас. Устахонага бориб, бугун портретнинг хомаки нусхасини чизиб олсам, у ёғи осон кечади. Сизни кўп қийнамайман, — дейди.

Улар театрдан чиқишлари билан дуч келган илк машинани тўхтатиб, устахона сари йўл олишади. Мусаввир бугун омад юлдузининг кулиб боққанидан ҳанузга қадар ўзига келмаган эди. У устахонага келгандан сўнг ҳам, қандай қилиб мольбертни ўрнатгани, матони қўйгани, қўлига кўмир олиб, тирик “Отелло”нинг юз чизиқларини қандай қилиб чизиб олганини кейин эслай эслай олмайди. Шу вақтгача қайсарлик қилган “Отелло”нинг мусаввир инжиқликларига чидаб, унинг “ун-

дай ўтиринг, мундай ўтиринг”, “қимирламанг”, “кулиброқ ўтиринг”, “жиддийроқ ўтиринг” дейишларига дош берганидан ўзи ҳам кейин ҳайрон бўлган эди.

Миртемир генерал қариндоши билан бирга тайёр портретни кўриш учун устахонага келганида мусаввир “Отелло” портретининг шу яратилиш тарихини шавқ билан сўзлаб берди. Орадан бир оз ўтгач, нима биландир ивирсинди-да, ҳозиргина сўзлаб берган ҳикоясини қайта бошдан ўша ҳаяжон билан давом эттирди:

— Бу воқеага ишонгим келмай, мольберт, кўмир, полотно тайёрлай бошладим. Аброр ака эса худди айб қилиб қўйган ўқувчидек мулойимгина бўлиб ўтирар ва менинг иш бошлашимни кутарди. — Мусаввир шу сўзларни иккинчи марта айтаётганини сездими, ҳар қалай, сўзини яқунлади: — Яратилажак портретнинг дастлабки қораламалари ана шундай дунёга келган, Миртемир ака.

Миртемир портретга узоқ тикилиб, ундан олган таассуротларини айтишга ошиқмади. У артистни Ҳамлет ролини буюк маҳорат билан ижро этган вақтдан бошлаб билар, ўзбек халқидан шундай ажойиб артистнинг етишиб чиққани, жаҳон театр санъатининг шоҳ намуналаридан биридаги гўзал образни “тешиб ташлаган”ини ўйлаб, хаёл кемасида сузарди. Балки унинг кейинчалик ёзган шеърининг дастлабки сатрлари шу кунни туғилгандир:

*У саҳнага чиққанда залга титроқ тушарди,
Етти қат кўк авжидан нақ қалдироқ тушарди.
Эл юм-юм йиғлар эди Ҳамлетнинг ёзмишига,
Анов-манов одамнинг сочига оқ тушарди.*

*У чиқса саҳна гўё тўлиб-тошиб кетгандай,
Туйғулар қирғоқлардан зумда ошиб ўтгандай.
Кўчада пайдо бўлса — ёришгандай бу жаҳон,
Тавозекор сиймога олам гуллар тутгандай...*

— Миртемир ака, портрет сизга ёқмаган кўринадими.

Мусаввир бу сўзлари билан шоирни “уйғотиб” юборди. Шоир узр сўраб:

— Абдулҳақ, иним, сиз қаршимга тирик Аброр акани олиб келиб қўйибсиз. Хаёлим қочиб, гоҳ Ҳамлетни эсладим, гоҳ

қора маврни. Ҷазимни театр залида ўтиргандек ҳис қилиб, унинг ижросига беш кетиб, қарсақ чалиб ўтирган эдим.

— Узр, Миртемир ака. Хаёлингизни бўлиб юборибман.

— Йўқ. Сизга раҳмат. Аброр аканинг Отеллоси унча-мунча Отеллолардан эмас. Инглизларга бекорга манзур бўлмаган унинг ижроси! Сиз улур санъаткорнинг Отелло сиймоси билан тугашиб кетган ҳолатини тарих учун муҳрлаб қолдирибсиз! Раҳмат сизга. Авлодлар сизнинг шу асарингиз орқали унинг оламшумул артист, оламшумул Отелло бўлганини ёд этиб, ифтихор қиладилар.

Шоирнинг бу сўзлари портретга санъаткорлар томонидан берилган юксак баҳодан бир мисқол ҳам кам эмас эди. Абдулҳақ ака боши кўкка етиб, Миртемирни устахонадаги бошқа тайёр ва чала асарлари, этюдлари, эскизлари, чизмалари билан таништирди. Яратган ва яратаётган асарлари ҳақида сўзлаб берди. Унинг қайсидир эскизлари Фарб мусаввирлари ишини эслатдими ё бошқа бир сабаб биланми, Миртемир худди ўзи билан ўзи сўзлашаётгандек деди:

— Адабиёт ва санъатнинг негизи — ҳаёт. Адабиёт ва санъат илдишлари ҳаётдан озиқ олмаса, зум ўтмай қурийдди. Донғи кетган италян мусаввирларининг асарлари ҳаётдан озиқ олганлиги сабабли гўзал. Машҳур рус рассомларининг сир-асрорлари ҳам шунда. Уларнинг асарларидан ҳаёт уфуриб тургандек бўлади, азизим. Репиннинг портретларига қаранг! Бу портретда тасвирланган одамлар ҳозир девордан тушиб, сиз билан сўзлашиб кетадигандек жонли!.. Кошки мен ҳам одамларнинг шеърий портретларига шундай жон ато эта олсам!..

Мусаввир бу сўнгги сўзларнинг, биринчи навбатда, шоирнинг ўзига тааллуқли эканлигини сезди-да:

— “Сухбат қилишарди сайхонда хушҳол, Етти лочин йигит ва бир бургут чол...” , деб ёддан ўқий бошлади.

Миртемир сергакланди. Мусаввир давом этди:

— Миртемир ака, бу сатрлардаги биргина “бургут” сўзи билан чолнинг портретини чизиб қўйгансиз. “Сухбат қилишарди сайхонда хушҳол, Етти лочин йигит ва бир бургут чол...” сатрларини ўқишингиз билан чол образи яққол гавдалана-қолади!..

— Менга тасалли берманг, азизим. Мен ўзимнинг нуноқ томонларимни яхши биламан, — деди шоир...

Шу воқеадан сўнг бир қанча йиллар ўтди. Бир қатор ўзбек

адиб ва олимларининг портретларини яратганидан сўнг, навбат Миртемирга келдими, ҳар ҳолда Абдулҳақ ака шоир портретини яратишни дилига тугди. Бу сафар Миртемир, худди Отелло ролининг ижрочисидек, мусаввирга чап бериб юрди. Қайсар мусаввир ҳам қўярда-қўймай, ахийри шоирни кўндириб, унинг портретини чизишга киришди.

Шундай кунларнинг бирида у мусаввирга бағишлаб бундай сатрларни ёзди:

*Тагин суратимни чизаётибсиз,
Ким кузидан учди, айтинг, бу сурат?
Бўёқ аямайин беаётибсиз,
Қайдан бу мавж сизда, қандоқ зарурат?*

*Мен-ку кўримсиздан кўримсиз жонман,
Сочлар тўкилмоқда, қолмаяпти тиш.
Нўноқман, тўпори, яхлит нуқсонман,
Обутолмас ҳозир на ёз, на-да қиш...*

*Хитман ўз-ўзимни юлиб егудек,
Дафтарларим ярим, машқларим ярим.
Нима тўқий олдим элга дегулик,
Тил учимда ҳануз элга айтарим.*

*Лекин ёшлигидан норози деманг,
Сойдек шовуллади шўх йиғитлик ҳам.
Ёки созларнинг ҳам носози деманг,
Ўтди шеърини ишқ ҳам, расо итлик ҳам...*

Миртемирнинг юқорида айтилган сўzlари замирида адабиёт ва санъат реализмга, реалистик тасвир усулига асосланиши лозим, деган фикр ётарди. Унинг қайси бир шеърини ўқимайлик, жумладан, ҳозиргина ўқиган сатрларингиз замирида ҳам чин ҳаёт мавжлари чарх уриб тураётганини кўрамиз.

Тошкентда Қорақалпоқни соғинаш

Европанинг қумуш камари — мовий Дунай дарёси Европа шоир ва санъаткорлари учун асрлар давомида илҳом бериб кел-

ганидек, Волга ҳам қанчадан-қанча рус шоирлари ва санъаткорлари томонидан алқаб-қуйланиб келади. Бошқа узбек шоирларини билмадим-ку, аммо Амударё Миртемир учун қарийб шундай илҳом манбаларидан бири бўлган.

1946 йилнинг ёз ойларида қорақалпоқ диёрига борганида, Миртемир рубобини биринчи бўлиб сайратиб юборган Амударё эди. У Нева бўйларида туриб, мовий гулқинларга қараб ҳайқирган рус шоиридек, Амунинг азамат “бўй-басти”га ҳайрат билан боқиб, бундай жўшқин сатрларни ёзган:

*Эй сен, сулув дарё, азамат дарё,
Эй сен, тентик тўлқин, тизгинсиз тўлқин.
Эй сен, саҳроларнинг дардига даво,
Эй қудрати жаҳон, эй қалби жўшқин...
...Кучоғимни ёйиб, юз тубан тушиб.
Эзгу тупроғингни ўпмак истайман.
Туқайлар устида лочиндай учиб,
Олтин қирғоғингни ўпмак истайман...
...Чунки сенинг сўлим соҳилларингда
Қақраган чўлларга ҳаёт муҳайё.
Сенинг бир қатрангни шимган инсонга
Йўлда учмак учун қанот муҳайё...*

Миртемир бу гўзал сатрларни ёзганида ҳам, бундан бир неча йил аввал қорақалпоқ диёрига илк бор “ташриф буюргани”да ҳам меҳмон сифатида эмас, қардош халқ юртини қуйлаш учун эмас, балки ...қувғинди сифатида, нажот изловчи киши сифатида борган эди.

Юқорида бир неча бор тилга олганимиз адабиётшунос Салоҳиддин Мамажоновнинг Миртемирга берган ўнлаб саволлари орасида яна бир савол бўлиб, бу “Қорақалпоқ дафтари” шеърини туркумининг ижодий тарихига оид эди. Миртемир пулемёт ўқидек бетўхтов отилиб чиққан саволлардан чарчаган ва зериккан бўлса керак, олимнинг шу саволига бундай мухтасар жавоб берган: “Қоқилиб-суруниб юрган йилларим (“Қирқ қиз” эпосининг таржимаси устида ишлашим ҳам сабаб бўлди) мен тез-тез Қорақалпоғистонга борадиган бўлдим. Дўст ортгирдим, ошнам кўпайиб кетди. Кўп суҳбат учрашувлар ўша шеърларнинг туғилишига негиз бўлди. Кейин дафтар ҳолига солдим-да”.

...Бу воқеа 1938 йилда рўй берган эди. 30-йиллар муқаддасида қатағон тузини тотган Миртемир яна қопқонга илинмаслиги учун ўзини дўстлардан четда, ганимлардан эса узоқда тутди. Шундай кунларда, бир томондан, грузин халқининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон”, иккинчи томондан эса, русларнинг “Игорь жангномаси” асарлари яратилганининг 750 йиллиги кенг нишонланган. Худди шу вақтда ўзбек олимлари “Алпомиш” достонини нашрга тайёрлаш, қорақалпоқ олимлари эса “Қирқ қиз” эпосини ўзбек тилига таржима қилиш ва шу ҳар иккала эпос яратилган санани аниқлаб, уларни — худди грузин ва рус эпослари янглиғ — нишонлаш масаласини ўртага ташлаган эдилар. Уйғун ва Миртемир “Қирқ қиз” достонининг турли нусхалари билан танишиш ва ўзбек тилига таржима қилиш учун 1938 йилнинг кўклам ойларида Қорақалпоғистоннинг ўша йиллардаги пойтахти — Тўртқўлга ижодий сафар қилишган.

“Автоном республиканинг ўша йиллардаги пойтахти Тўртқўлга, — деган эди Миртемир генерал Ислон Сагторов билан суҳбати чоғида, — айни туш вақтида етиб келдик. Қизиган кўмнинг қайноқ нафаси ҳамма ерда сезилиб турарди. Нафас олиш қийин. Шунга қарамай, меҳмонхонанинг пахса девор билан ўралган салқин йўлагида ўтиргимиз келмади. Машҳур қорақалпоқ шоири Аҳмет Шомуротов билан бирга шаҳарни айлангани чиқдик...”

Меҳмонлар тош кўчалар, йўлчалар ва яшил майсалар гилами тўшалган жойлардан ўтиб борар эканлар, Аҳмад Шомуротов хонлар ва беклар замонида содир бўлган воқеаларни сўзлаб беради. Бу хотираларда тилга олинган воқеалар кейинчалик Миртемир ижодида ўзининг ёрқин бадиий талқинини топади. Айниқса, таниқли қорақалпоқ шоирлари Асан Бегимов, Нажим Довқораев ва бошқалар билан бўлган мулоқотлар ўзбек шоирининг қорақалпоқ халқи ва унинг адабиёти ҳақидаги тасаввурини кенгайтириб юборади. У Уйғун билан бирга таржима қилажак “Қирқ қиз” халқ достонининг турли қўлёзмалари билан танишади. Шу қўлёзмалар орасида достоннинг Қурбон бахши Тожибой ўғли ижодига мансуб нусхаси айрича қимматга эга эди. Ўша кезларда Аҳмад Шомуротов ва Кожўровлар томонидан нашрга тайёрланган мазкур нусха бадиий гўзаллиги ва мукамаллиги билан ажраларди.

...Оллоёр исмли бой олти ўғил кўрган бўлса-да, Гулойим-

нинг дунёга келиши отада қизига нисбатан ўзгача муҳаббат туйғуларини уйғотиб юборади. Гулойим ўн тўрт ёшга тўлганида шундай гўзал ва ақл-заковатли қиз бўлиб, узоқ-яқинга донг таратадики, манман деган йигитлар унга ошиқу беқарор бўладилар. Аммо Гулойим уларга парво қилмайди, отасига қарашли Мевали деган жойни сўраб олиб, уни ўзининг гўзал қароргоҳига айлантиради. У шу ерда қирқ қиз билан бирга амазонкаларга хос турли-туман машғулотлар ўтказади. Қурбон бахши унинг шундай машғулотлари ҳақида дўмбирани чертиб, бундай жўшиб куйлайди:

*...Ўз ҳолича Гулойим
Улуғ бир тўй тўйлади.
Қирқ қиз билан майдонда
Улоқ тортиб ўйнади.
Чилвир сочли қизларга
Тана йиқиб, судратди.
Қилич бериб қўлига,
Ботирликни ўргатди.
Гулойимнинг қизлари
Отларига минади.
Қўлга ушлаб қилични
Эркакча кийим кияди...
Тўрт бўлиниб ўн-ўндан
Юриш қилиб туш-тушдан,
Қарши чиқиб ярмиси
Келганни қирган бўлиб.
Оғдариб олиб отидан,
Бир ерга барин уяди.
Буни кўриб Гулойим
Кўнгли жуда тўлади...*

Лекин шу пайт унинг ёдига нимадир тушиб, қизнинг чеҳраси гулдек сўлади. У қирқ қизи билан бирга уч йилдан бери машқ қилиб, Оқтамкирга эгар уриб, ўмровидан тер оққунига қадар миниб юрган бўлса-да, оти энди унга куч бермайдиган, пишқириб олиб қочадиган бўлиб қолган эди. Оқтамкир гўё қизларнинг “ҳарбий тайёгарликлари” етарли бўлганини пайқаб, уларни қалмоқлар билан бўлажак жанг сари элтмоқчидек эди. Буни сезган Гулойим шу кундан бошлаб она юртини қал-

моқлар зулмидан халос қилишни ўзига олий мақсад қилиб олади. Биз дostonнинг Гулойим бошчилигидаги қирқ қизнинг ботирлик сирларини эгаллаб, ҳарбий юришларга шайланаётгани тасвир этилган саҳифаларни ўқир эканмиз, Тўмарис ва Заррина сингари ўтмишдаги эркесвар аёл қаҳрамонлар кўз олдимизга келади.

Миртемир Уйғун билан бирга шу ажойиб халқ дostonини таржима қилишга катта иштиёқ билан киришган эдилар. Лекин Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши билан ҳарбий давр унинг ва Уйғуннинг олдига бошқа долзарб, муҳим вазифаларни кўяди. Шу боис таржимонлар қорақалпоқ халқининг буюк қаҳрамонлик эпоси таржимасини урушдан кейинги дастлабки йилларда давом эттирдилар. Уйғун дostonнинг биринчи ярмини, Миртемир эса иккинчи ярмини қисқа муддатда ўзбек тилида жаранглашиб юборадилар.

“Қирқ қиз” дostonи ўзбек халқ оғзаки ижоди чашмасидан сув ичган Миртемир руҳига гоёт яқин асар эди. Унда нафақат Гулойим, балки уни қуршаган қирқ азамат қизнинг эрк ва хуррият йўлидаги қаҳрамонона кураши тасвир этилган, зеро бу буюк мавзу Миртемирга илҳом бермаслиги мумкин эмас эди. Қолаверса, олти нафар акаси бўла туриб, она юртини қалмоқлардан озод қилиш масъулиятини ўз зиммасига олган Гулойим ва унинг ҳусн бобида тенги йўқ, бир-биридан гўзал, офатижон қирқ қизига ўхшаш қаҳрамонларнинг на жаҳон халқлари фольклорида, на жаҳон мумтоз адабиётида бўлмагани Миртемирни ҳайратга туширган эди.

Гулойим ва қирқ қизнинг Эрон шоҳи Нодиршоҳ билан қалмоқ хони Суртайшо устидан ғалаба қозонишида яна бир ботир жонбозлик кўрсатади. Бу, Гулойим муҳаббатини қозонган Арслонбек эди. Лекин машаққатли ғалаба, биринчи навбатда, Гулойим номи билан боғлиқ:

*...Қўлга тушган қалмоқлар
Бошин эгиб туради.
Қирқ қизлардан қолмай, деб
Изларидан юради.
Гулойимдай ботир қиз
Пошшонинг олтин тахтини
Ўша замон бузади.
Бутхонага ўқ отиб,*

*Зиндонларни қулатиб,
Занжирларин қулатиб,
Занжирларни узади.
Фарқошиқдай пошшонинг
Кашал деган шаҳрида
Эркин ҳаёт тузади.
Қизил гуллар очилди,
Лаъли, маржон сочилди.
Гулойимнинг қирқ қизи
Богдан гуллар теради.
Кашал деган қалъада
Ҳаммага тенглик беради.
Қанча бева-бечора
Гулойимдан топди жон.
Байрам бўлди, тўй бўлди,
Эл бўлди куп ободон...*

Ижодий жараён шундай хусусиятга эгаки, ёзувчи саодат нурлари балқиб турган воқеаларни тасвирлаётган чоғида ўзи ҳам яйраб-яшнаб кетади. Ва, аксинча, бош қаҳрамон ўлимини тасвир этар экан, унинг ўзи ҳам ўлим ҳолатини бошдан кечиради. Бу жараён таржимонлар учун ҳам бегона эмас. Юқоридаги сатрларни ўқир эканмиз, Миртемирнинг қалами шу лавҳа бошланганда янада равонлашиб, унинг қалбидан эса янада қуйма ва ёлқинли сўзлар отилиб чиққанини сезгандек бўламиз.

Асар қаҳрамонлари Хоразм тупроғини ёвдан тозалаб, маҳаллий халқнинг илтимос қилишига қарамай, шу ерда қолмайдилар. Балки Хоразмга хонлик қилишни маҳаллий халқ фарзандларига топшириб, она диёрлари — Туркистонга йўл оладилар. Миртемир уларнинг Туркистонга ғалаба билан боришлари лавҳасини ҳам шундай таржима қилганки, бу лавҳада унинг қалбидаги она-Ватанга бўлган меҳр ва муҳаббат алвон нурларини сочиб туради.

* * *

Ҳаётининг юқорида тилга олинган оғир кунларида Миртемир, иниси сингари, қалбидаги алам ва губорларини май билан ювиб ташлашни одат қилган эди. Ёзувчилар уюшмасидаги айрим истеъдодсиз кимсалар шоирга ғайирлик муносабатда

бўлибгина қолмай, уни камситишнинг турфа йўллари йўлаб топардилар. Буни оғир олган Миртемир май ичишни қанда қилмасди. Баъзан уюшмага ҳам шира кайф ҳолатда борадиган бўлади. Унинг бу хатти-ҳаракати рақиблар учун айни муддао эди. Улар шундай ҳолатларни раҳбарларга ошириб-тоширган ҳолда етказиб, Миртемирни Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан чиқариш лозимлигини айтадилар.

Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг 1949 йил 16 декабрда бўлиб ўтган йиғилиши кун тартибига, бошқа ижодий-ташқилий масалалардан ташқари, яна икки хусусий масала қўйилган эди. Булардан бири рус ёзувчиси Снеговнинг ва иккинчиси Миртемирнинг шахсий масаласи эди. Биринчи масала бўйича маърузачи М.Шевердин йиғилишга келмаганлиги сабабли, Снегов масаласи кун тартибидан тушиб қолди ва ҳайъат бу масалага бошқа қайтмади. Аммо йиғилиш уюшма янги раҳбарининг Миртемир тўғрисидаги ахборотини тинглаб, уни Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан ўчириш ва 1950 йил декадаси нашр режасидаги шеърлар китобини чиқариб ташлашга қарор қилади.

Ўз мақсадларига эришган рақиблар бу қарорни радио, нашриёт, барча газета ва журнал таҳририятларига абжирлик билан етказадилар. Миртемир олдида нашриёт ва таҳририятлар эшиги тақа-тақ ёпилади. 1945 йилда опера ва балет театридаги адабий эмакдош лавозими тугатилганидан сўнг ишсиз қолган шоир шеърлари ва таржималаридан тушган қалам ҳақи эвазига бир амаллаб кун кечираётган эди. Энди у ана шу ягона моддий манбадан ҳам маҳрум бўлади. Тўнғич қизи Доражондан кейин 1941 йил 15 ноябрда Юлдуз, 1944 йил 4 августда Миржалол, 1948 йил 17 декабрда эса Мирза деган фарзандларни кўрган ва қарамоғида туркистонлик яна бир неча жигарлари бўлган шоир аросат даштида икки тешик кисса билан қолади.

Шу йилларда қандай хўрлик ва зорлик кўргани Миртемирнинг ўзига ва яхши кунларида ҳам, ёмон кунларида ҳам суянчиғи бўлган вафодор хотини Ёрқиной аяга маълум...

Орадан бирдан йил мўдроқ вақт ўтгач, 1951 йил январида атоқли қорақалпоқ шоири Бердақ вафот этган куннинг 50 йиллиги нишонланадиган бўлди. Миртемир қорақалпоқ шоирларининг илтимоси ва шу мусибатли сана муносабати билан Бердақнинг бир неча шеърини ўзбек тилига ўғирди. Шу шеърларнинг бирида бундай сатрлар бор эди:

*Бизнинг халқнинг бийлари
Создир жаҳонда уйлари,
Доим таралла куйлари,
Тўғри жавоб айтган эмас.*

*Менинг бу айтган чин сузим,
Сузим эмас, менинг ўзим,
Юмулганча икки кўзим
Ҳеч вақт ёшсиз бўлган эмас.*

*Бировлар жуда зўр бўлди,
Бировлар жуда хўр бўлди,
Лочинга қурган тўр бўлди,
Тўрни ҳеч ким узган эмас...*

*...Дунёга келдим, не кўрдим,
Қайғу-ҳасратларда юрдим.
Адо бўлмас дилда дардим,
Ҳеч ким назар солган эмас...*

Бердақнинг бу аламли сатрларида минглаб оддий кишилар қисмати ўз тасвирини топган. Миртемир ҳам шу сатрлар кўзгусида ўз тақдирининг айнан аксини кўриб, тақдирга тан бериб яшашга мажбур бўлди.

Нажот излаб...

1949 йилнинг июль ойида Самарқанд вилояти газетаси муҳаррири Шароф Рашидов Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг раиси этиб белгиланди. Аммо кўп ўтмай, 1950 йил бошларида, у Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумига раис этиб сайланди ва шу кундан бошлаб уюшмага раҳбарлик қилиш вазифаси шоир ва драматург Уйғуннинг зиммасига тушди.

Бу ўзбек адабиётининг оғир ва фожиали йиллари эди. Миртемир уюшмадан ўчирилганлиги туфайли 50-йиллар қатағонидан омон қолган эса-да, унинг рақиблари энди бошқа ёзувчиларнинг пайига тушишган эди. Саид Аҳмад, Шухрат, Шукрулло, Ёнгин Мирзо сингари ёзувчилардан сўнг навбат М.Шайхзода билан Ойбекка келди. Шайхзоданинг қамоққа

олиниши, Ойбекнинг эса тилдан қолиб, тўшакбанд бўлишига эришган рақиблар уюшмани “миллатчи ёзувчилар”дан тозалашдек “тарихий вазифа”ни бажарганларидан ўзларини қаҳрамон, деб ҳис этардилар. Улар орзиқиб кутган, улар ошиғи олчи турадиган замон келган эди.

Шундай мушкул бир шароитда Миртемирнинг уюшма аъзолигига тикланиб, газета ва журналлар эшигини очиб кириши маҳол эди. Шоир олдида турган ягона имконият “казо-казолар”нинг қўлидан келмайдиган ёки таржима қилишга ор-номуслари йўл қўймайдиган шоирларнинг асарларини она тилига ўтириш эди. У ана шу имкониятдан фойдаланиб, дастлаб Бердақ шеърларига ўзбек тилининг ҳаётбахш нафасини уфурди, сўнгра вафогининг 75 йиллиги нишонланажак Н.А. Некрасов асарларини таржима қилишга киришди. У дастлаб улуғ рус шоирининг “Деҳқон болалари” шеърини таржима қилди. Кейин “Русияда ким яхши яшайди?” дostonига қўл урди.

Адабиётшунос олим Маҳмудали Юнусов Миртемир билан ўша кунларда бўлиб ўтган учрашувни эслаб, бундай ёзган эди:

“1951 йили... Тошкентнинг Киров номли кўчасида жойлашган Ўзбекистон Давлат нашриётида учрашдик. Миртемир ака Н.А. Некрасовнинг “Русияда ким яхши яшайди?” поэмасининг таржимаси устида ишлаётган экан. Нашриёт раҳбарлари таҳрир қилишни менга топширишди.

Таржиманинг тугаган бобларини “Қизил қуёш” маҳалламиздаги ҳовлимизга Миртемир аканинг ўзи олиб келар ва таҳрирдан чиққан бўлаklarини олиб кетарди. Ўша кунлари иш баҳонаси билан бирга ўтиришиб, ҳол-аҳвол сўрашдик ва, албатта, адабиёт асосий мавзумиз бўларди. Шоирнинг ўта даражада камтарлиги, ҳатто уятчанлиги мени ҳайратга солар, баъзан унинг олдида ўзимни қандай тутишни ҳам билмай қолардим. Бу ҳассос шоир, бу пешонасида нур, зако ярқираб турадиган, ҳалимдек мулойим инсон Некрасов руҳига, унинг “қасос ва қайғу” лирикасига шу қадар яқинлашган эдики, бу ҳол ҳар бир сўзидан, интонациясидан сезилиб турарди.

Поэмани баланд ихлос ва чуқур ички ҳаяжон билан таржима қилган Миртемир ака Некрасов услубига хос соддалик ва мазмуний чўнгликни, халқчиллик ва инқилобий пафосни услулик билан сақлаган эди. Таржимон оригиналдаги персонажлар ҳамда георафик номларнинг ўткир кинояли моҳиятини тўғри очиб беришга алоҳида эътибор берганди...”

Бу асарда тасвирланган воқеалар пойтахтдан олис қишлоқлардан бирида туғилган шоир учун ёт эмас эди. Шунинг учун ҳам у асар руҳига, унда тасвирланган қаҳрамонлар руҳига осонлик билан кирган эди.

“Мен, — деб ёзади Миртемир рус шоирига бағишланган “Халқ шоири” мақоласида, — узун кечаларда етти сайёҳ деҳқон билан чексиз Россияни кезар эдим. Мен еттовлари билан ҳам шу қадар иноқлашиб кетган эдимки, уларнинг ҳар бирини яқин кишимдек яхши билардим. Уларнинг рус деҳқонига хос саркашлиги ва тўпорилигидан ҳам мийиғимда кулиб қўярдим. Мен Матрёнушкага қўшилиб, норасида Тобулий бобонинг дев сиймосидан дарҳайрат эдим. Бу мислсиз асарнинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ибораси устида тер тўкишдан эринмадим. Бу меҳнатим қаламкаш дўстларимга ҳам, китобхонларга ҳам маъқул бўлди, шекилли...”

Некрасов мазкур асар муқаддимасидаёқ бўлажак таржимонлари олдига жиддий муаммоларни қўйган эди. Мана, ўша муқаддиманинг дастлабки сатрлари:

*В каком году — рассчитывай,
В какой земле — угадывай,
На столбовой дороженьке
Сошлись семь мужиков:
Семь временно-обязанных
Подтянутой губернии,
Уезда Терпигорева,
Пустопорожной волости,
Из смежных деревен —
Заплатова, Дырявина,
Разутова, Знобишина,
Горелова, Неелова,
Неурожайка тож.
Сошлись — и заспорили:
Кому живется весело
Вольготно на Руси?*

*Қайси йил бу — айта қол,
Қайси эл бу — ўйлаб боқ,
Катта карвон йўлида
Учрашди етти деҳқон:*

*Ва уларнинг бариси —
Бурундукли аймоғи,
Шўрпешона тумани,
Бўштақир волостида
Ёнма-ён қишлоқлардан —
Ямоқзор, Жулдурравот,
Яланғоч, Ушуктепа,
Куйганкент, Ютоқсарой
Ҳамда Қаҳатқўрғондан
Етти муваққат қарздор
Дуч келди-ю довлашди:
Русияда ким хушвақт,
Дориломон яшайди?*

Агар Миртемирнинг мазмун ва бадиият тақозоси билан Некрасов матнига бор-йўғи бир сатр қўшганини эътиборга олмасак, шу лавҳа ҳам, шундай лавҳалардан ташкил топган достон ҳам шу қадар гўзал таржима қилинган эдики, уни ўқиб ҳузур қилмай, ўзбек шоирининг Некрасов сўзларини ўйнатиб, яшнатиб, ўзбек тилининг сеҳрли дарёсига ботириб олиб таржима қилинганига қойил қолмай иложингиз йўқ.

Некрасов асарининг Миртемир томонидан қилинган таржимаси, Чўлпоннинг доҳиёна таржималаридан кейин ўзбек таржима мактабининг улкан ютуғи бўлди. Адабиётшунослар Некрасов асаридаги жой номлари, рус воқелигига хос сўз ва ифодаларнинг ўзбек тилига зўр маҳорат билан таржима қилинганини алоҳида қайд этиб, таржимон шаънига самимий дил сўзларини айтдилар. Бу, Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан ўчирилган Миртемирнинг рақиблар олдидаги ғалабаси эди.

Аmmo бу гениал таржимани ўқиган киши таржима муаллифининг ўша йилларда Тошкент кўчаларида оч-наҳор сарсону саргардон бўлиб юрганини хаёлига ҳам келтирмайди. Зеро, улуглар ҳаммиси ва ҳамма замонларда истеъдодсиз кимсалардан дакки еб, азиз умрларини хор-зорликда ўтказиб келганлар ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолиши ҳеч гап эмас.

Ойнинг ёруғ кунлари

Халқимизнинг ота-боболардан қолган ажойиб сўзи бор: “Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ бўлади”. Дунёда

жабрдийда инсон борки, шу сўзлар бағрида яширинган ҳақиқат офтоби улар дилини чароғон этиб туради.

1953 йил мартида Сталиннинг вафот этиши билан у эккан қудратли салтанат дарахти тебрана бошлади. Сталин раҳбарлигида амалга оширилган қатагон сиёсати ва унинг даҳшатли фожиалари бутун дунёга ошкор бўлгач, бу дарахтнинг қон билан суғорилиб келгани маълум бўлди.

1954 йил 13 августда Ёзувчилар уюшмаси раҳбариятида ўзгариш рўй бериб, Абдулла Қаҳҳор уюшма ҳайъатига раис этиб сайланди. Янги раис таржима санъатининг жамият ҳаётидаги улкан аҳамиятини ҳам, Миртемирнинг зўр шоир ва таржимон эканлигини ҳам яхши билган. Шунинг учун у раислик фаолиятининг дастлабки ойларидаёқ рўй берган адолатсизликни тиклашни ўзининг виждоний бурчи, деб билди. Уюшма ҳайъатининг 1954 йил 4 октябрда бўлиб ўтган йиғилишида Миртемир уюшмага қайта аъзо этиб олинди. Шу йилнинг 16 ноябрида эса у адабий маслаҳатчи лавозимига ишга қабул қилинди.

Йиғилишда Миртемирнинг уюшмадан ҳайдалишига сабабчи бўлган кимсалар ҳам сўзга чиққан ва шоирнинг уюшмага қайта аъзо бўлиши учун овоз берган бўлсалар-да, уни туртиб-суртиб юришда давом этдилар. Орадан икки йил ўтгач, 1956 йилда адабиётшунос олим ва драматург Иззат Султон уюшма ҳайъати аъзоси ва котиби этиб сайланганидан сўнг, дўстининг аввалги мавқеини тиклашга уринди. У Миртемирни чақириб, унга ёш шоир ва таржимонларга мураббийлик қилишни маслаҳат берди. Айни пайтда шу кунларда уюшмага келавериб, раиснинг бошини қотираётган таржимон аёлга ёрдам беришни сўради.

— Хабарингиз бор, Мухтор Авезовнинг “Абай” романи Сталин мукофотиغا сазовор бўлган. Шундан кейин “Абай” ўзбек тилидан бошқа жуда кўп тилларга таржима қилинди. Мен Мухтор Авезов билан Москва Давлат университетида бирга ишлаганман. Мухтор оға фақат ёзувчи эмас, катта адабиётшунос олим ҳам. Биз Москва университетида домлалик қилган йилларимизда қадрдонлашиб кетганмиз. Мухтор оға менинг ҳам, сизнинг ҳам яқин дўстимиз ва устозимиз бўлади. Бир аёл “Абай” эпопеясининг биринчи китобини ўзбек тилига таржима қилиб, энди иккинчисига қўл урипти. Қозоқ тилига моҳир муҳаррирни топа олмаган бўлишса керак, Давлат нашриёти уни таҳрир қилиб беришни биздан сўрапти. Агар шу таржимани кўриб,

эпақага келтириб берсангиз, таржимон ҳам миннатдор бўлган бўларди, нашриёт ҳам. Ҳа, дарвоқе, нашриёт яхшигина қалам ҳақини тўлашга ваъда берган.

Миртемир сандиқдек катта папкани кўз олдига келтириб, юраги шув этиб кетди. Буни сезган Иззат Султон:

— Чўчиманг. Дам олиб-дам олиб ишлайсиз. “Абай” эпопеясининг ўзбек тилида нашр этилиши — ҳаммамизнинг обрўйимиз. Шояд ўзбек адабиётида “Навоий”га ўхшаган, “Абай”га ўхшаган катта полотнолар яратилса. — Олим бир дақиқа сукут қилиб, Миртемирнинг чеҳрасида бўлаётган ўзгаришларни кузатгач, давом этди. — Мухтор оғанинг ҳам кўнгли кўтарилади, ўзбек китобхони ҳам қозоқ насрининг бу шоҳ асарини ўқиб, машҳур қозоқ оқини билан танишиш имконига эга бўлади. Шундай хайрли ишнинг савоби биринчи навбатда, сизга ҳам тегади. Қачонгача эллик-олтмиш сатрли шеърларни таржима қилиб, қўлингиз мўмай пулларни кўрмай юради, Миртемир!

Ҳаваскор таржимон томонидан ўзбек тилига ўгирилган романни таҳрир қилишнинг ўзи бўлмасди. Бунинг учун уйда рўзғор бут, асаб жойида, сабр-бардош ҳам етарли бўлиши ва, энг муҳими, муҳаррирнинг кўнгли шу ишга чопиши даркор. Бу шартларнинг бирортаси Миртемирда йўқ эди. Шунга қарамай, у Иззат Султоннинг раёини қайтара олмай, бу катта ишни елкасига олишга рози бўлиб, уйига равона бўлди.

* * *

Ўша кунларда Ўзбекистон Давлат нашриёти Тошкентнинг ҳозир Шайхонтахур номи билан аталган кўчасида, офсет фабрикаси ўрнида жойлашган эди. Нима учундир ёзнинг айни жазирама соатларида кўчага чиққан Миртемир нашриётдан ҳалиги тегирмон тошидек келадиган қизил папкани у қўлидан бу қўлига олиб, чиқиб келаётган эди. У нашриёт биноси олдида туркистонлик юртдошларидан бири Носир Фозиловни дафъатан кўриб қолди. Носир Фозилов ўша кунларда Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Миллий университет)нинг филология факультетини тугатиб, қозоқ тилидан бирикки асарни ўзбек тилига таржима қилиб юрган эди. Миртемир унинг Собит Муқонов қиссасидан сўнг Габиден Мустафиннинг каттагина “Қарағанда” романи таржимасини қўлдан чиқарганини эшитиб, ғоят мамнун бўлди. Сўнг

нашриётга кириб кетаётган шоғирдига: “Бўш бўлсанг, уйга ўт. Маслаҳатли гап бор”, деди хайрлашиб.

Носир Фозилов кечга яқин шоирнинг Ишчилар шаҳарчасидаги уйига борганида, ҳовлидан бола-чақанинг овози эшитилмас, лекин ошхонадан тайёрланаётган лаззатли таомнинг кишини маст қиладиган ҳиди анқиб турарди. Носир бу ҳаётбахш ҳиддан сархуш бўлиб турар экан, Миртемир пайдо бўлиб, уни хоналардан бирига олиб кирди-да, ўзи қаергадир чиқиб кетди. Сўнг қандайдир оғир нарсани кўтариб кириб, стол устига “тап” этиб қўйди. Бу бояги қизил папка эди.

Миртемир папкани кўриб ҳайрон бўлиб турган Носирга бамайлихотир тушунтира бошлайди:

— Мулла Носир, сени чақирганим.., — деди у тортиниб, — менга бугун мана шу асарни беришди. Мухтор оғанинг романи. “Абай”нинг иккинчи жилди. Шунини таҳрир қилиб берасан, деб ёқамдан ушлаб олишган.

Носир менга бу гапларнинг ҳам, бу асарнинг ҳам нима алоқаси бор, деб ҳайрон бўлиб ўтирарди. Миртемир унинг бу ҳолатини кўриб, давом этди:

— Биринчидан, бу менинг ишим эмас: мен шоирман, шеърий асарларнигина таржима ва таҳрир қиламан, холос. Бунақа катта насрий асарни ҳеч қачон таҳрир қилмаганман. Иккинчидан, бошқа ишларим ҳам бошдан ошиб-тошиб ётибди. Аммо рози бўлмасликнинг иложи бўлмади. Сен ҳам мендан: “Нима учун олдингиз?” деб сўрама! Кейин мавриди билан айтиб берарман. Сенинг таҳрирга анча қўлинг келиб қолди. Собит оғанинг асарини таржима қилиб бердинг. Таржиманг маъқул. Габиден оғанинг “Қарағанда”сини ҳам ағдариб тапшладинг. Ишончим комилки, бу ҳам жойида бўлади. Мухтор оға ижоди билан яхши танишсан. Қолаверса, шу китобнинг биринчи жилдига тақриз ёзган экансан. Тақризинг маъқул. Гапнинг қисқаси: шу асарнинг таҳририга бир қарашиб юбор...

Носир Фозилов гарчанд бир-икки асарни қозоқчадан таржима қилган бўлса-да, ҳали таҳрир малакасини мутлақо эгалламаган эди. Шунинг учун у: “Бу иш менинг қўлимдан келармикан?”, деди иккиланиб.

— Келади! — деди Миртемир қатъий ишонч билан. — Мана, қозоқча аслияти. Таржима билан аслиятни солиштириб, маъно бўзилган жойлари бўлса, бемалол тузатаверасан. Ҳали ўн беш

кундан кейин ишга кираман, дедингми? Иложи бўлса, шу ўн беш кун ичида кўриб берсанг, яхши буларди.

Носир рози бўлиб, қўлёмани олиш учун қўлини чўзди.

— Олиб кетмоқчимисан? — сўради Миртемир. — Йўқ, буни бериб бўлмайди. Зумрадхон сал тихирроқ таржимон. Мендан тез-тез хабар олиб турмоқчи. Яхшиси, шу ерга келиб ишлай қол. Мана бу уйга жой қилиб бераман. — Миртемир дарвозадан кираверишдаги, ўнг қўлдаги кичкина уйга ишора қилди. — Бемалол ишлайверасан. Зумрадхоним келиб қолгудек бўлса, кўринмасликка ҳаракат қил.

Хуллас, Носир Фозилов ҳар куни Миртемирнинг уйига келиб, таржимани шу ерда таҳрир қиладиган, Ёрқиной — Тўраш кеннойи эса унинг чой-пойидан, овқат-повқатидан хабар оладиган бўлди. Иш кундан-кунга авж олиб, қизиб-қайнаб борди.

“Шундай қизгин кунларнинг бирида, — деб ҳикоя қилади “зўраки муҳаррир”, — дарвоза эшик одатдагидан қаттиқроқ тақиллаб қолди. Эшикни ҳовлида куйманиб юрган кеннойим бориб очди. Дарвоза олдида бўлаётган гаплар мен ўтирган хонага бемалол эшитилиб турарди. Келинойим қандайдир бир аёл киши билан салом-алик қиларди. Негадир у аёлнинг товуши менга танишдек туйилиб, ўрнимдан туриб, аста деразанинг олдига келганимда, ҳалиги меҳмон бўсафа ҳатлаб кириб келарди. Дарров танидим: Зумрад опа!..

Секин лип этиб коридорга ўтдим-да, катта уй орқали Миртемир ака ишлаб ўтирган хонанинг эшигини тақиллагдим. Иш билан қаттиқ бандлиги учунми ё қулоғи сал оғирроқ бўлгани учунми, ҳадеганда жавоб беравермаганидан шартта эшикни очиб, ичкарига кирдим. Миртемир ака ўтирган жойида кўзойнаги тепасидан менга “нима гап?” дегандай қараб турарди.

— Зумрад опа! — дедим мен сирли қилиб.

— Ие, — деди Миртемир ака саросимада кўзойнагини олиб столга қўяркан.

Миртемир ака чиқиб кетгач, кўнглимга келган биринчи гап шу бўлдики: столдаги қўлёмаларни йиғиштирмабман ҳам. Кўриб қолса нима бўлади? Бир оз саросимага тушиб турдим-да, кейин: “Э, нима бўлса бўлар!” — деб Миртемир аканинг ижодхонасини томоша қила бошладим. Бу хонага биринчи бор киришим эди. Италиян нусха катта дераза олдига улкан, бежирим

ёзув столи қўйилган. Стол усти ниҳоятда бетартиб: қўлёмалар сочилиб ётар, бир чеккада ғижимланган варақлар... Столнинг ўнг томонида русча-ўзбекча луғат очилганча турибди... Ўртада ҳозиргина битилган ёзувлар. Энгашиб қараб, ҳеч нарса тушунолмадим, араб алифбосида юмшоқ қора қалам билан ёзилибди. Назаримда, бутун сағр йўқдай: ўчирилибди, қайта ёзилибди, баъзи сатрлар стрелка билан юқорига, пастга олинган, хошиясига қўндалангига ёзиб ташланган ва ҳоказо...

Орадан ярим соатча вақт ўтгач, Миртемир ака жилмайганча кириб келди. Авзойидан хурсанд эди...

* * *

Хуллас, Носир Фозилов устознинг юкини енгил қилиб, “Абай”нинг иккинчи жилди қўлёмасини таҳрир қилиб берди, нашриёт ҳам таҳрирни қабул қилиб олди.

Орадан кўп ўтмай, Носир Фозилов “Пионер” журналига ишга кирди. У шундай кунларнинг бирида хизматдошлари билан Тахтапуддаги “Оталар чойхонаси”да тушлик қилиб, эндигина таҳририятга келиб ўтирганида, Миртемир келиб қолди. У журнал муҳаррири Эркин Жабборов билан сўрашиб, ундан янги ходимга бир неча соатга рухсат беришини сўради. Сўнг Носирни нашриёт олдидаги хиёбонга бошлаб бориб, киссасидан бир даста пул чиқарди.

— Мана буни олиб қўй, — деди у пулларни узатиб.

Носир шапалоқдек-шапалоқдек бундай кўп пулни ҳали кўрмаган эди, шошиб қолди.

— Ол, олавер, — деди шоир. — Қўрқма, бу сенинг ҳақинг!

Шу куни Миртемир “муҳаррир” жигарини етаклаб, чекка дўконлардан бирига олиб борди. Дўкончи Миртемирга ўша йилларда ноёб бўлган бир кийимлик матони асраб қўйган экан. Шоир бу ўроғлиқ матони олиб, дўкончидан энди Носирга ҳам шундай матодан топиб беришни сўради. Дўкончи Носирнинг қадди-қоматини кўздан кечириб, ўлчаган бўлди-да, бояги матодан бир кийимлигини ўраб чиқди. Миртемир уни Носирнинг қўлтиғига қистирар экан: “Энди бу “костюм”ларни ювмасак бўлмайди”, деб уйи сари бошлади.

* * *

Кеннойи Миртемир аканинг Носирни етаклаб келишини биларди.

Ховли сув сепилиб, чиннидек супурилган, дастурхон дид билан безатилган эди.

Миртемир кийимини алмаштириб, кўшни хонадан бир биллур графин билан икки рюмкани кўтариб чиқди-да, рюмкаларни дастурхон устига қўйиб: “Кавказ коньягини кўрганми-сан?”, деб сўради. Носир Фозилов ичимликка тоби бўлмаганлиги учун коньякка эмас, балки уй соҳибининг сўзларини эшитмагандек, коньяк қўйилган графиннинг биллур гуллари-га маҳлиё бўлиб ўтирар эди.

— Оқ коньяк! — деди Миртемир Носирни ноёб ичимлик билан меҳмон қилаётганини билдириш учун тантанавор овоз билан. У яқин орада Кавказга бориб келган бўлса керак, буфетда кичик-кичик шароб шишалари кулиб турарди. Носир улардан кўзини узгач, Миртемир оқ коньяк қўйилган рюмкалардан бирини олиб, Носирга узатди:

— Қани, мулла Носир, ишларимиз доим ўнгидан келсин.

Носир кўзини чирт юмиб, қадаҳни кўтарди ва “нима бўлса бўлсин”, деб бўшатди-қўйди. Шу пайт кеннойи бир тақсимчада яримта қази билан яхна гўштни олиб кирди. Миртемир стол устида турган дандон сопли пичоқни кўрсатиб, Носирга деди:

— Қани, тўғра. Меҳмонга ўхшаб тортиниб ўтирма.

Носир тақсимчадаги қазини олдига суриб, дандон пичоқ билан ҳали бир-икки паррак тўғраб ҳам улгурмаган эдики, ҳийла кайф қилиб қолган бўлса керак, дафъатан бармоғини кесиб олди. Буни кўрган Миртемир қўйилган иккинчи қадаҳни Носирнинг олдидан нарироққа суриб қўйиб, деди:

— Буни ҳам ичсанг, мени сўйиб қўясан!

Сўнг ўзининг гапи ўзига нашъа қилдими ё Носирнинг аҳволини кўрибми, қорнини ушлаб, қотиб-қотиб кулди.

Улар шу тарзда ҳам “костюм”ларни ювдилар, ҳам таржима таҳриридан омон-эсон қутулганларини...

* * *

Ойнинг ёруғ кунлари бошланганда, Миртемир ҳамма нарсани унутиб, лочиндек қанот қоқиб, чўнтақларидаги қоғоз нимарсаларни совуриб, хумордан чиқиб юрарди. Ҳаётнинг гашти ҳам, балки, шунда бўлса керак. Итдек меҳнат қилиб, обрў-эътибор қозониб юрган пайтингда кимнингдир ғаламислиги, ҳасадгўйлиги, кўнгли қоралиги туфайли озор чекиб, азобуқубат чекиб, бу дунёга келганингта юз бора пушаймон қилиб

юрганинга бирдан офтоб чарақлаб чиқиб, ишинг юришиб кетса, бу орзиқиб кутилган улкан бахтни юрагингга сиғдириб ололмайсан, киши. Имконинг бўлса, кимнингдир ё кимларнингдир кўнглини олишни, уларга бу дунёда ҳам жаннат борлигини айтишни ва шу жаннатни қайси бир шаклда кўрсатишни истаб қоласан... Бу сен учун ҳам, у учун ҳам, улар учун ҳам чин маънода саодатнинг хушбичим қадди-қоматини кучиш, унинг ширин лабларидан ўпиш, унинг жарангдор овозини эшитиб, сел бўлиш бўлади. Қани, айт-чи, бунинг жаннатдан қайси жойи кам?!

Тунги қароқчилар

Турмуш турфа воқеалар билан тўла. Уруш ва урушдан кейинги йилларда Тошкент кўчаларида тунги соатларда юриш ўта хавфли эди. Ёнида сариқ чақаси бўлмаган йўловчиларни ҳам ечинтириб, ҳатто ўлдириб ҳам кетишган. Бундай ҳоллар 50-йиллардан бошлаб ҳйла камайган бўлса-да, барибир, рўй бериб турган. 50-йилларнинг охири бўлса керак, тунги қароқчилар Миртемирнинг ҳам қаршисидан чиқиб қолишган...

Одатда жабрланувчи бундай ноҳуш ҳодисаларни бирор кимсага, ҳатто яқинларига ҳам айтмайди. Миртемир ҳам ҳаётида бўлиб ўтган ноҳуш ҳодисаларни бировга айтишни ёқтирмаган. Лекин шундай ҳодисаларни кимдир кўрган бўлади, кимдир шу кимсадан чала-чулпа эшитган ва шу тарзда рўй берган ҳодиса кўшиб-чатилиб, таниб бўлмайдиган либосларга ўралиб олади.

Мен бу ҳодисанинг бир оз адабийлашган нусхасини эшитган эдим. Эмишқи, Миртемир ярим кечаси қаерландир келаётганида, қаршисидан иккита қароқчи чиқиб қолипти ва улар шоирдан ёнидаги бор-будини беришни талаб қилишипти. Миртемирнинг ёнида ҳемири ҳам йўқ экан. Лекин қароқчиларга раҳми келиб, шундай депти:

— Укаларим, бу дунёда ҳамма умид билан яшайди. Сизлар ҳам камхаржлик ёки бирор қийинчилик орқасида умид билан кўчага чиққан кўринасиз. Сизларнинг ҳам бола-чақангиз бордир, улар ниманидир олиб келишингизни кутиб ўтиришгандир. Аммо афсуским, ёнимда сариқ чақам ҳам йўқ эди. Бор бўлганида, қаро кўзларингиздан айлансин, аяб ўтирмасдим. Юринглар, Ишчилар шаҳарчасида тураман, борайлик. Ҳам уч-тўрт сўм олиб бераман, ҳам бир пиёла иссиқ чой ичиб кетасизлар, — деганмиш.

Қароқчилар Хизрга йўлиққан бўлсак керак, деган ўйда шоир ортидан эргашишипти. Миртемир уларни уйига бошлаб келганида, ҳамма донг қотиб ухлаб ётган экан. У кеннойини уйғотиб, қозонга ўт ёқишни буюрипти... Узун гапнинг қисқаси шуки, у қиш тунида совқотган қароқчиларни иссиқ мастава билан меҳмон қилиб, яна чўнтақларига пича пул солиб: “Келиб туринглар, укаларим”, деб ҳурмат-иззат билан жўнатган эмиш.

Орадан ўн беш-йигирма кун ўтгандан сўнг қилмишларидан афсусланган ва қайта тарбияланган қароқчилар аравага бир қоп гурунч, бир қоп картошка, бир халта мош, нимта ортиб келиб, Миртемир домланинг уйига туширишипти. Ва кеннойига қилган ишларидан уялиб, одам бўлганларини айтиб, қайта-қайта кечирим сўраб чиқиб кетишипти.

Шу ҳодиса-ривоятнинг бир неча вариантлари бор...

Балки бу ҳодиса-ривоятнинг “хамиртуриш”и бундан ўн-ўн икки йил аввал “Ёзувчи” газетасида босилган журналист Орзикул Эргашнинг “Шоирнинг халоскори” мақоласида тасвирланган қуйидаги воқеадир:

* * *

“Ҳамшира Ёрқиной опага маъкул тушиб қолди. Юлдузи иссиққина, жуда жонсўз ва куйди-пушди жувон экан. Худди ўз онасини суйгандек, Ёрқиной аядан айланиб-ўргилади.

Опа эрталаб қўл-оёғи қақшаб, танаси оғирлашиб уйғонган, шундан кўнгли хира тортиб турган эди. Ҳамширанинг қўли енгил эканми, ўзида дарҳол ўзгариш сездди. Кўнгли ёришиб, ҳамширага миннатдор тикилди. Нимасидир таниш кўринди. Қаердадир кўргандай бўлди. Эслолмади... Шу чоқ ҳамширанинг ўзи гап очиб қолди:

— Бир нарса сўрасам майлими, опа?

— Сўранг, қизим, бемалол...

— Билмадим, менга шунақа туйилаяптими, илгари ҳам уйингизга келгандайман...

— Мен ҳам ҳалитдан бери ўйланаман, бу қизни қаердадир кўргандайман, деб... Балки мана шунақа хизматлар билан келгандирсиз-да, қизим...

— Йўқ... Мен жуда ёшлигимда келгандайман. Тахминан қирқ йиллар аввал. Ётти ёшларимда...

“Қирқ йиллар аввал... Ўҳ-хў!.. Лекин анча ёш кўринади”, ўйлади опа.

Ҳамшира сўзида давом этди:

— Ҳовли-жой ўша-ўша, айтарли ўзгармаган. Кўча эшиклариди ҳам мана шунақа иккита эди, ҳаворанг эди. Кейин яна битта нарсани яхши эслайман: даҳлизнинг сўл томонидаги биринчи хонада арча ясагиелиқ эди. Шу хоналаринг, айниқса, кўзимга иссиқ кўринди... Ким билсин, балки бошқа жой билан адаштираяпманми ё!.. Опа, айтинг-чи, ўша йиллари сизларда бирор ноҳушлик рўй бермаганмиди, масалан, болаларингизнинг отаси безорилар қўлида жароҳатланиб, касалхонага тушмаганмидилар?..

— Ҳа, шунақа ҳодиса бўлганди, — ниманидир эслагандай опа тетикланди. — Бир кун кечаси Ўрда яқинида...

— Ўрдада, дейсизми?.. Бўлди, опажон, адашмабман. Бундан чиқди, мен ҳозир Миртемир домланинг уйларидаман, шунақами? — Жувоннинг кўзлари қувончдан чақнаб кетди. Хаёл қилсаки, Ёрқиной опанинг бўйнидан маҳкам қучиб олса. — Учрашганимизни қаранг-а, опажон!..

Опа барибир тушунмаётганди:

— Қизим, тушунтириброқ гапиринг. Қаричилик...

— Албатта, албатта. Хўп, опа, балки ўша воқеага алоқадор бўлган битта аёлни эслай оларсиз. Ўзингиз тенги аёлни...

Санобар ҳориб толмайдиган жувон эди. Отасини таниб-танимай етим қолган ёлғизгина қизи гамида ўзини ўтга-чўққа уриб тиним билмасди. У завод ошхонасида хизмат қилар, кун бўйи уч маҳал овқат тайёрлаши, иссиқ ўчоқ ёнида тик оёқда туриб овқат тарқатиши, кун ора тунги навбатчиликда туриши лозим бўларди...

Ўша куни ҳам навбатчиликда эди.

Кеч соат ўн бирга қадар гўшт майдалаб, картошка-пиёз арчиб қозонга солишга тайёрлаб қўйди. Энди бир мизғиб олади-да, тонг азондан овқатга уннайди. Ётишдан олдин негадир бир зумга кўчага, тоза ҳавога чиққиси келди...

Шаҳар тун қўйнида: чироқли деразалар сийраклашган, кўчалар кимсасиз, жимжит... Шу чоқ юз эллик қадамча наридаги бекатдаги уч-тўрт қорани кўзи илғади. “Трамвай кутишаётгандир-да”, деб ўйлади. Осмонга тикилди. Йилт этган юлдуз кўринмади. “Ёғади шекилли”. Қўшни хонадонда қолдириб келган қизчасига хаёли чалғиди. “Эгнига иссиқроқ бир нарсаям оберолмадим ҳали...”

Бекат тарафдан қаттиқ-қаттиқ овозлар эшитилиб, аёлнинг

диққати бўлинди. Разм солиб қараб, аҳволни тушунди. Бир дўстпили кишини уч безори ўраб турибди... Югуриб ортига қайтди.

Йўлақда мук тушиб ётган қоровул чолни туртиб уйғотди.

— Ота, туринг, йўлтўсарлар бировни тунаяпти. Милтиқни олиб чиқинг. — Чол кўзиниям очмади. Тескари ўтирилиб ётдида: — Бор, жойингга кириб ёт, ишинг бўлмасин, — деб ғудранди. Кейин: — Жоним ўзимга керак, — деб қўшиб қўйди.

Шу пайт жувон чолнинг кўкрак чўнтагидан чиқиб турган ҳуштак ипига кўзи тушди-да, уни юлқиб олиб, кўчага отилди. Кўчада бақириқ-чақириқлар кучайган, ола-тасир муштлашув бошланган эди. Бировнинг “Ёрдам беринг”, деган ноласини эшитди-да, кўзини чиппа юмиб, чуриллатиб ҳуштакни чалди. Бор кучини тўглаб чалаверди, чалаверди. Қараса, йўлтўсарлар тап-туп қилиб қочиб боришаяпти. Дадилланиб бекаат томон югурди. Етиб борса, трамвай изи ёнида узун бўйли бир киши чўзилиб ётар, юз-боши қонга бўялган эди. Шошиб турткилади, жон асари йўқ. Атрофга аланглаб, телефон уйчасини кўрди. Ўша ёққа югурди.

“Ўшанда ўзимнинг жоним кўзимга кўринмабди, ановилар қайтиб келадиям, деб ўйламабман”, дея хотирлайди кейинчалик жувон.

Кўп ўтмай, “тез ёрдам” етиб келди. Айни вақтда Лабзак тарафдан икки безорини олдиларига солиб келадиган йигитлар кўринди. Бу йигитлар машғулотдан қайтишаётган милиция мактаби талабалари бўлиб, ҳуштак овозини эшитиб, ёрдамга шошилишган, шўри қуриган безориларнинг рўпарасидан чиқиб қолишган экан... Санобар кушдек енгил тортиб, заводга қайтди. Эшиқда қоровул чолга рўпара келди. Чол дарҳол четланиб, йўл берди. Милтиғини қучоқлаб, жунжикиб тураверди. Бошини кўтариб аёлга қараёлмади. Фақат у ўгиб кетиб, зинадан кўтарилаётганда: “Барака топ, қизим, жаннати экансан”, деди эшитилар-эшитилмас қилиб...

Вақт ярим тундан ўтган, лекин домладан дарак йўқ. Тўғри, ишдан кейин бир дўстиникига — Баҳром Иноятов деган мусиқанависникига ўтмоқчи эди. Кечроқ келсам керак, деганди. Лекин бу маҳалгача қолиб кетадиган одати йўқ эди. Ишқилиб тинчликмикан?!

Ҳарчанд уринмасин, Ёрқиной нохуш хаёллар ўровидан қутулолмасди. Охири толиқди-да, кўзи илинди. Шу орада туш

кўрди: онаси Биби Сахро жаҳлга минган, ҳадеб уни койиб ётганмиш. “Нега бунча гафлатдасан!” — дермиш. Чўчиб, кўзини очди. Эшик тақиллади. Сапчиб ўрнидан турди. Лекин шу заҳоти оёғидан қувват кетиб, жойига беҳол ўтирди. Йўқ, у кишига ўхшамайди. Тақиллаш бежо!..

Деразадан қаради. Қизи Доражон билан ўғли Миржалол эшик ёнида: “Ким, ким у?” дейишмоқда. Ташқаридан келган овозни танишмади, чамаси, ҳадеганда очишмади. Бир маҳал Доражон эшик тирқишидан мўралади-да: “Вой, ая!” деганча онаси ётган хона томонга чопди.

— Ая, ая, адамнинг бошлари боғланган. Бегона одамлар ҳам бор.

— Вой, ўлай! — Ёрқиной қаёқдан куч пайдо қилди, билмайди. Эшикка югурди...

Эшикда ранги қув учган, боши танғилган Миртемир беҳол турар, ёнида икки оқ халатли ва бир миршаб бор эди. Миртемир Ёрқинойни, унинг ортидан жовдираб туришган болаларини кўрди-да, жилмайишга уринди.

— Ҳеч гап эмас, қўрқманглар, — деди-да, остонадан дадил ҳатлади. Сўнг ортига қараб: — Қани, меҳмонлар, ичкари кинринглар. Сизларни ҳам ташвишга кўйдим, — деди жилмайиб. — Доражон, қизим, чой кўйиб юбор. Онаси, овқатни келтир... Кейин, кейин гаплашамиз. Ҳаммаси яхши!..

— Эртаси куни истар-истамас гапириб бердилар, — деди Ёрқиной опа берилиб тинглаётган ҳамширага ўйчан кўз тикканча. — Ўша мусиқанавис дўстлариникидан чиқиб, трамвай бекатига келиб турган эканлар. Соат ўн бирлар экан. Учта ўрис киши олдиларига келиб папирос сўрабди, берибдилар Кейин пул сўрашибди. “Пуллим йўқ”, дебдилар. Учовлари чўнтақларини кавлаб, бор-йўқ пулларини қоқлаб олишибди. Атрофда зог йўқ эмиш. Пулни олгач, индамай кетаверишмабди-да, хархаша бошлашибди. “Нега алдадинг, пулинг бор экан-ку”, деб ҳар ёқдан турткилашибди. Охири жанжал чиқиб, муштлашиб кетишибди. Битта барзангиси қўлига суяқдан ясалган бир нарса тақиб олган экан, шу билан домланинг чаккаларига урибди. Домла жон аччиғида бақриб юборибдилар. Бошқасини эслолмайдилар. Кўзларини очсалар, дўхтирхонада ётибдилар. Домла дарҳол ўзларини тетик тутиб, мени тезроқ уйимга олиб боринглар, деб туриб оладилар. Уйимдагилар хавотирланиб, қўрқиб ўтиришмасин, дейдилар-да... Шу қадарлик оилапарвар, бола-

парвар эдилар домла раҳматли... Бир неча кунгача ўзларига келолмай юрдилар, кўп қон йўқотган эканлар. Дўхтирлар уйга қатнаб муолажа қилишди. Домла хиёл ўзларига келгач, бир кун қаёққадир кетиб, уйга жуда ҳаяжонда қайтдилар.

— Биласанми, аяси, менинг жонимга ким оро кирган экан? Оддийгина бир аёл... Қойил қолдим эшитиб. Эркакнинг иш-ни қилибди, омон бўлгур!..

Кўп ўтмай, қандайдир маърака қилдик. Ҳайтовур домла-нинг омон қолганликлари шукрига ҳудойи қилгандик, чамаси. Шунга домла ўша жувонни ҳам айттириб келдилар. Исмлари Санобархон эди. Кўҳликкина... ҳозиргина эсладим, худди сиз-га ўхшаб кетадиган яхшигина жувон эдилар... Умримда биринчи марта кўриб турибману, кўзимга шундай иссиқ кўринди-ки, ўз синглимдек бағримга босдим. У шўрлик бўлса хижолат тортади. “Мен нима қилибман бунча? Бошқа одам бўлгандаям шу ишни қиларди-ку”, дейди... Меҳмондорчилик тугаб, уйига кетаяптику қўлига совға-салом тутамиз, қаники олса. Бунақа уятчан, камсукум аёлни сира кўрмаганман... Домла Санобархонга энди қиёматлик ака-сингилмиз, тез-тез келиб туринг, деб қайта-қайта тайинлагандилар. Лекин ийманди, чамаси, жувон бошқа келмади... Ўшанда қизчаси ёнида эди. Жажжигина, сочлари жамалак, тийраккина қизалоқ эди. Демак, ўша сиз бўлгансиз-да. Уни қаранг, қизим, тоғ тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади, деганлари рост экан-да! Айтмоқчи, отингизни сўрамабман...

— Отим Раҳима, аяжон. Менам яхши эслайман буларнинг ҳаммасини. Ўшанда меҳмонлар мана шу хонада ўтиришганди-а?.. Мен кирмагандим. Даҳлизларингга бақамти хонада арча безатиғлик эди. Бундан чиқади, Янги йилдан олдин ё кейин экан. Аямдан ажраб, ўша уйчага кириб олдим. Ёш болалар кўп эди, бирга ўйнадик... Бу ерга келаётиб ойим роса қулоғимни пишитган эдилар: “Катта бир олимнинг уйига бораяпмиз, меҳмон кўп бўлади. Иложи бўлса, ҳовлидами, бошқа хонадами ўтира тур”, дегандилар. Уйга қайтаётганимизда эса роса хурсанд бўлиб, нуқул сизларни мақтаб боргандилар: “Жуда яхши одамлар экан. Сира катталикни билишмас экан, одамнинг жони экан”, деб... Ойим раҳматли кўп йиллар ўша кунни эслаб юрдилар. Кейинчалик телевизорлар чиқди. Миртемир домла ойнаи жаҳонда кўриниб қолсалар, ойим дарҳол мени чақирардилар. “Ана, Раҳима, шоир бобонг. Вой, тавба, шундай улуг одамга

қўл кўтаришганди-я”, дердилар бош чайқаб... Айтмоқчи, ая, безорилар нима бўлган, қамалганмиди?..

— Ўшанда биринчи кун иккитасини тутиб олишган экан. Кейин учинчисини ҳам қидириб топишибди. Учалови ҳам завод ишчилари экан... Бир куни уйимизга икки хотин кириб келди. Йиглаб сиқташди. Бирови ўша — домлани урган барзангининг хотини, бирови синглиси экан. “Туноҳидан ўтинг. Учта боласи бор, етим қолмасин”, дейишди. Домла уларга қаттиқ гапирмадилар. “Агар энди безорилик қилмайман, одамларга зарарим тегмайди, деб сўз беришса, уларга ҳеч қандай даъвом бўлмайди”, дедилар. Судда ҳам шу гапни айтибдилар. Лекин суд барибир уни қамабди. Шерикларига эса енгилроқ жазо берибди... Ҳа, домла ана шунақа бағри кенг одам эдилар, иложини топсалар, яхшиларни бошларига кўтарардилар. Лекин ёмонга ҳам ёмонлик қилишни ўзларига эп билмасдилар...”

* * *

Менинг бу ҳаётий воқеани сиз, азиз китобхонларга Орзиқул Эргаш ёрдамида ҳикоя қилиб беришимдан мурод сизни Миртемир ҳаётида юз берган турфа кўргиликлар билан ҳам таништириш, шундай машаққатли қисматни бошдан кечирганига қарамай, унинг олижаноб ва меҳридарё Инсон бўлиб, инсонпарвар ва ватанпарвар Шоир бўлиб қолганини айтишдир. Шу билан бирга, сизнинг эътиборингизни яна бир нарсага қаратиш хоҳишим ҳам йўқ эмас. Бу, курраи заминда тунги қароқчиларга ўхшаш номард инсонлар билан бирга, Санобархонга ўхшаган ажойиб аёлларнинг ҳам борлигидир. Улар вужудида зулмга қарши кураша оладиган катта куч бўлмаса-да, улар юрагида буюк Меҳр ва Муҳаббат яшайди. Миртемир бутун умри давомида ўнлаб Санобархонларни кўрди ва уларнинг меҳр-муҳаббатлари; дуои фотиҳалари билан зулмни, тухматни, ҳасадни енгиб яшади. У ҳаёт шундай аёллар, улар қалбидаги Меҳр ва Муҳаббат туфайли гўзал ва абадий бўлишига астойдил ишонди. Агар у: “Оламни нурида мунаввар этган”, “Йигласа, дунёни расо титратган”, “Кулгиси саодат парвариш этган”, “Меҳри баҳорида элни яшнаган” сингари олтин сатрлари билан Онани, умуман, Аёлни улуглаган бўлса, умрининг сўнгги кунларида шундай Аёлларни кўзда тутиб, “Сенсиз Ўзбекистон Ўзбекистонмас”, деб ёзган эди. У балки шу шеърини ёзганида, Санобархонни ҳам назарда тутган бўлса ажаб эмас.

Еттинчи фасл

ПОКИЗА ОҚИМ

*Қайдадир булоқ бор тоғлар бошида —
Кумуш балиқларнинг сўлим ўлкаси,
Тошларга урилиб тушмоқда оқ сув,
Тўлқинлари тиниқ ва порлоқ инжу.
Қайларга шошасан, покиза оқим?...*

Миртемир.

Чексиз армон

Адабиёт ва санъат қуюшқондан чиқиб кетмаслиги ва “пролетар иши”га садоқат билан хизмат қилиши учун ўтган асрнинг 40-50-йилларида партиянинг бир неча қарорлари чиққан. Бу қарорларда А.Ахматова, М.Зошченко сингари шоир ва ёзувчилар, В.Мурадели сингари композиторларнинг асарлари “пессимистик руҳда ёзилган”, “совет воқелиги бузиб тасвирланган”, “космополитизмнинг захарли гаъсиридан халос бўлмаган” асарлар сифатида кескин талқин қилинган. Одатда, шундай қарорлар чиққанидан сўнг Москвадан олинган топшириқ асосида республикалардан маҳаллий Ахматова, Зошченко ва Мураделилар топиб, улар пўстагини қоқиш талаб этиларди. Шундай мафкурний тазйиқлар таъсирида узоқ вақт давомида адабиёт ва санъат асарларида ҳақ гапни айтиш, шоирларнинг лирик кечинмалари ва ҳис-туйғулари мужассамланган асарларни ёзиш имконияти бўлмади. Хорижий матбуотда совет давлати “зулм салтанати” сифатида таърифлана бошлади. Бундай ёрликдан халос бўлиш мақсадида давлат ва партия раҳбарлари адабиёт, санъат ва матбуотга бир оз эркинлик беришга қарор қилдилар. Тарихга “хрушчёвча илиқлик” ифодаси билан кирган шу даврда, бошқа ижодкорлар қатори, Миртемир ҳам эркин нафас ола бошлади.

У ҳаётининг мушкул кунларида тушида онасини кўрар, она руҳи бу мушкулотлардан безовта бўлаётганини сезиб изтироб чекар, унинг қалбидаги абадий армон шу изтироб алангалари билан туташиб, шоир қалбини кемирар эди. У шундай кунларнинг бирида, ярим тунда, она хотирасига бағишланган шеър ёзиб, унга “Ғашлик” деб сарлавҳа қўйди. Бўғзида

бўғилиб турган сўзларни айтиб олгани, кўнглида тугун бўлиб турган туйғу ва кечинмаларини қоғозга тушира олганидан мамнун бўлиб, ниҳоят, бошини ёстиққа қўйди.

Миртемир кеч ётганига қарамай, тонг саҳарда уйғониб, юз-қўлини ювиши билан, нонуштага ўлтирмай туриб, шеърни ўқиб чиқди. Шеърнинг дастлабки сатрларини ўқий бошлаши билан яна кўзларида дув-дув ёш қалқди. Севимли онасини эслаб, яна тунги изтиробли ҳолатга кирди. Бироқ шу пайт унда, чақмоқ чақиб, яшиннинг оловли учқуни бошига дафъатан келиб тек-кандек, ўзгариш юз берди: қулоғига кимларнингдир “пессимизм!”, “пессимизм!” деган дағал овозлари эшитилди. кимларнингдир совуқ башаралари кўриниб кетди... У тундлашиб, ҳовлига чиқди.

Ёзнинг сўнги латофатли кунлари эди. Ҳовлидаги дов-дарахтлар устига тилла ёмғир томчилари туша бошлагандек, гўзал бир манзарани ҳосил қилган. Шоир табиатнинг бу гўзал ўйинини томоша қилар экан, хаёлида яна икки-уч ойдан сўнг дов-дарахтларнинг тилла баргларидан жудо бўлиб, ялангоч бўлиб қолажаси, аммо баҳор келиши билан уларнинг янги ва ёш барглари билан қопланажаси кўз олдига келади. “Табиат доим янгилашиб туради. Табиат билан бирга инсон ҳам янгиланади. Ўзининг эски либосларини ташлаб, янги либосларга бурканади”, деган фикр унинг хаёлидан ўтди. Бу, табиатнинг қонуни экан, нега эскирган қарашлар, уладаси чиққан фикрлар яшашда давом этади? Шеърят — шоир қалбидаги бўронларнинг яшаш майдони эмасми? Шоир қалбидаги бўронлар эса осмондан тушмайди, ҳаётда, жамиятда рўй бериб турган воқеалардан туғилади-ку, ахир!..

У хаёлида чарх урган шундай фикрлар кучи ва даъвати билан шеърни ўша кун “Ўзбекистон маданияти” газетасига элтиб берди. Лекин бир-икки ой ўтса ҳамки, газетадан садо бўлмади. “Бизга ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбияловчи шеърлар керак. Ленин, Октябрь, партия тўғрисида шеърлар ёзиб келсангиз яхши бўларди. Сиёсатни биласиз-ку, домла!” — дейишди.

Миртемир учун шундай мужмал кунларнинг бирида Ёзувчилар уюшмасида мажлис ўтказиладиган бўлди.

Шоира Зулфия шу кун бўлиб ўтган воқеани эслаб, бундай ёзган эди:

“1960 йилнинг кузи.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси. 1-Май кўчасидаги бинода ёзувчиларнинг очик партия мажлиси. Поэзияда лирик шеърлар қувғиндан қайтаётган ажойиб пайтлар.

Унча ҳам тўла бўлмаган залнинг биринчи қаторида ўтириб-миз. Миртемир домла билан ёнма-ён. Ҳайъат раёсатига домлар: Ойбек, С.Бородин, Фафур Фулом, Комил Яшин, М.Шевердин, Уйғун, партия комитетининг ғаддор котиби¹; муҳим масала. Жуда жиддий доклад ва сўнг музокаралар.

Бирдан қўл кўтариб Миртемир оға сўз сўрадилар:

— Бу мажлисда шеър ўқиш мумкинми?

Рухсат берилгач, минбарга ҳам ўтмай, киссадан икки букланган, ҳамиша шоир ўзи ишлатадиган оппоқ қалинроқ қоғозни олиб, кўзойнакни тақадилар.

— Мен бир шеър қоралаган эдим, икки-уч редакцияга бош суқиб чиқдим, олиб қоладилар, уч-тўрт кун кутгач, хабар оламан. Газета адабий ходимларидан бири “бўлмас экан”, деб қайтариб беради. Нима учун бўлмас экан, бир хато, камчилиги бўлса, айтинглар, мен кўриб берай, дейман. “Бунақа шеърни босолмаймиз”, дейдилар. Балки ҳақиқатан ҳам ўзим сезмай бирон хатога йўл қўйгандирман? Мен тушунмадим. Ўқиб берай, айтинглар. Мен хафа бўлмайман.

Ҳамиша юшоқ, сергак нигоҳли кўзлари мунг тўла бир ҳайъатга, бир залдагиларги қарайдилар.

— Ўқинг, ўқинг! — деган кўп овозлар шоирга далда берди шекилли, хиёл жилмайиб, ҳаммага “раҳмат” сўзини пичирлаб, сўнгра шеър ўқидилар...”

Шеър “Ғашлик” деб номланган эди.

Миртемир шеър сарлавҳасини эълон қилгач, залга секин-аста шоир қалбининг кўз ёшлари билан тўла нолалари оқиб туша бошлади:

Товонимга чақир тиканакдай ботгувчи — ғашлик,

Бедаво сизловиқдай сизлатгувчи —

ғашлик.

Жигаримни қиймалаб аҳён-аҳён

Чучварага чеккувчи —

ғашлик.

Мени ўйлаб нотавон ва нимжон.

Ғашимга теккувчи —

ғашлик.

¹ Ҳақиқатан ҳам Ёзувчилар уюшмаси партия ташкилотида котиб бўлган В.Мильчаков назарда тутилган.

Суякларимни сирқиратиб,
 оч теватдай ғажигувчи
 Кўзимга ёш тирқиратиб,
 жиғилдонимда аччиқ бўладай ачигувчи — ғашлик...
 Дунёга қайта келишимга кўзим етсайди,
 Йигит ёшим тўлмай туриб,
 Айрилиқ зайлида қоқ ёғочдай қуриб,
 Жон берган онамни кўришимга
 кўзим етсайди,
 Тиззасига бир нафас бош қўйишимга
 кўзим етсайди,
 Оналик меҳрига обдон тўйишимга
 кўзим етсайди,
 Оқ сутингни оқлай, дейишимга
 кўзим етсайди,
 Менда ғашлик нетарди?

Зал бундай кўз ёшлари фаввора бўлиб отилган шеърни шу вақтга қадар эшитмаган эди. Бу ҳасрат тўла сўзларни эшитиб, кимларнингдир бадани жимираб кетди. Кимлардир нима бўлаётганига, бу нотаниш алам қандай қилиб шеърят кечасида эмас, очиқ партия мажлиси минбаридан туриб жаранглаётганига ақл бовар қилолмас эди.

Шoir эса, худди бу ҳол билан иши йўқдек ўқишда даво этар эди:

...Янтоқ ўтинидек,
 Тамаки тутунидек
 Тонг пайтида таралган бадбахтлик тундек
 Чексиз фазоларга тарқаб кетарди!
 Онагинам!
 Одам бўлдимми менам?
 Йигит ёшимгача бир челақ сув келтириб
 бермаган бўлсам
 Ё ташналигингда бир коса шарбат тўлдириб
 бермаган бўлсам,
 Ё нон ёпишинг учун
 Ҳатто бир йўла, бир кун
 Саҳродан ўтин орқалаб келмаган болангман...

Шоир бу сатрларни ўқир экан, бир оз тўхтаб қолади: унинг нафас йўллари мунг ва ёш билан тўлиб қолган эди... Аммо бирор дақиқа ўтмай, ўзини тутиб олиб, давом этади. Залда буюк сукунат салтанати ҳокимлик қила бошлаган эди. Шоир ўқиётган сатрларда XX асрда шўролар юртида яшаган барча кишиларнинг ўчмас дардлари марказлашгандек эди..."

Зулфия ўша унутилмас кунни эслашда давом этиб, ёзади: "Мажлис аҳлида сукунат. Фақат ўталмаган бурч, қарздорлик ранжи ва онага кўрсатилмаган меҳрдан афсус туйғулари, назаримда, ҳамманинг ҳам дилига яқин куйдиргич сўзлар эслатма сингари кириб боради..."

Менинг юрагимда бошланган титроқ, бир ранж қудрати афсус, дакки, надомат тўлқини бўлиб сочларим учигача етиб, титроққа солди. Ўз онамни ўйлайман ва шоирнинг сўзларини онамга такрорлайман дилимда.

Шеър ўқилди, қарсақ чалиндими, чалинмадими, ҳозир эсимда йўқ. Кўз ўнгимда шоирнинг бутун борлиги асаб ва кутиш бўлиб, тик турган қиёфаси, у худди ҳукм кутгандай гоҳ залга, гоҳ ҳайъатга қарайди.

— Нимаси ёмон, жуда яхши шеър, — дедилар Фафур Фулом.

Яна сукунат чўкди. Бошқа ҳеч ким бир нима дея қолмади. Шеър менга ҳам жуда ёққанди. Қаердан журъат олдим, зотан, журъат ҳам керак эмас. Мен жойимдан турдим-да:

— Рухсат этсанглар, шу шеърни биз "Саодат"¹га оламыз, қолгани ҳақида домла билан келишиб оламыз, — дедим-да, шоир ёнига келиб ўтирмасданоқ қўлларидаги шеърни олишга шошилдим..."

Зулфиянинг гувоҳлик беришича, Миртемир шеърни қайси таҳририятнинг рад этганини айтмади. Бундай олижаноблик, Зулфия назарида, шоирнинг ҳамишалик фазилатлари бўлган.

Шу куннинг эртасига Миртемир "Ўзбекистон хотин-қизлари" журнаliga келиб, шеърни Зулфия билан бирга синчиклаб ўқишди. Унинг таклифи билан шеър сарлавҳаси "Онагинам" деб ўзгартирилди, шунингдек, "шеър табиатига, оқимига, асосий ғоясига кўра заифроқ иборалар" таҳрир қилинди. Кўп ўтмай, XX аср ўзбек шеъриятининг бу дурдоналаридан бири "Ўзбекистон хотин-қизлари" журнаli орқали² минглаб ўзбек китобхонлари ва журналхонларининг хонадонларига кириб борди.

¹ Мазкур журналнинг номи ўшанда "Ўзбекистон хотин-қизлари" эди.

² "Онагинам" шеъри журналнинг 1960 йил 9-сонида босилган.

“Онагинам” шеъри тўғрисида сўз борар экан, Миртемирнинг шогирдларидан бири Азиз Абдураззоқнинг устози ҳақидаги бир хотираси ёлға келади.

Кунларнинг бирида Миртемир шу дарвештабиат шогирди билан отамлашиб ўтирар экан, кутилмаганда Азиз Абдураззоқнинг шу вақтга қадар уйланмаганига эътибор бериб, бу нозик ҳолнинг сабаблари билан қизиқсинди:

— Сен қачон уйланасан? — деб сўрайди шогирдидан. — Ёки онанг қиз тополмаяптими? Совчиликка юрмаяптими? Юр, мени уйингга олиб бор. Онанг билан гаплашиб, маслаҳат қилайлик, ахир

Азиз Абдураззоқ жон-жон деб рози бўлди. Негаки, Миртемир шу вақтга қадар шогирдининг уйига қадам босмаган эди. “Устозни олиб борсам, онам хурсанд бўладилар. Домлани ғойибона танийдилар. Боламнинг устози келибди, деб бошлари осмонга етади”, деб ўйлади шогирд.

Хуллас, устоз билан шогирд дастурхонга фотиҳа ўқиб, йўлга чиқишди. Бироқ шогирднинг уйига яқин қолганларида Миртемир кўққисдан сўраб қолди:

— Менга қара, Азиз, онанг намоз ўқийдими?

— Ҳа, канда қилмай ўқийдилар, — жавоб берди шогирд.

— Ундай бўлса, уйларингга бормаيمان, — деди Миртемир.

Диний урф-одатларга қарши кураш авж олган йиллар эмасми, шогирднинг ҳаёлига ҳар хил фикрлар келди. Бунини сезган Миртемир:

— Жиндек нўш қилганмиз, Азиз, — деди. — Яхши эмас, онанг сезиб қолса, ранжийди. Сен ҳам кайфингни тарқатиб, кейин уйингга киргин.

Улар шу ерда хайрлашадилар.

Азиз Абдураззоқ шу воқеани эслаб, она устоз Миртемир учун қандай муқаддас сиймо эканлигини айтиб юрар эди...

* * *

1960 йилда “Онагинам” шеърининг яратилиши ва бир оз қийинчилик билан бўлса-да, матбуот саҳифаларида эълон қилиниши жамият ҳаётида кеча бошлаган ижобий ўзгаришларнинг самараси эди. Миртемир шўро жамиятида юз бера бошлаган шу ўзгариш ва уйғонишни ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб пайқаган эди. “Онагинам” шеъри кўп ўтмай, рус тилига

таржима қилиниб, ҳатто Москва радиоси орқали ҳам ўқиб эшиттирилган. Ўзбек шоирининг бу шеърдан мутаассир бўлган радиотингловчилардан бири - Свердловск шаҳрида истиқомат қилган Лисенко фамилияли аёл Москва радиосига хат ёзиб, “Онагинам” шеърини тинглаб, ғоят таъсирланганини айтган ва шеър муаллифи Миртемир ҳақида радиоэшиттириш ташкил қилишларини илтимос қилган эди.

“Кумушбиби” билан учрашув

Олтмишинчи йиллардан бошлаб Миртемир ҳаётига илиқ шабадалар кириб кела бошлади. “Ўтирган бўйра, юрган дарё”, деганларидек, шоир шу йилларда икки қардош халқнинг буюк шоирлари - Фузулий ва Маҳтумқули юбилейларида, турли шаҳар ва республикаларда бўлиб ўтган адабий учрашув ва анжуманларда иштирок этди. Бу ҳол шоир ижодига янги мавзулар, янги қаҳрамонлар, янги ҳис ва туйғуларнинг кириб келишига сабаб бўлди. У шундай тадбирларда иштирок этишдан ташқари, қаламкаш биродарлари билан бирга республика бўйлаб ижодий сафарларга чиқиб, олам-олам таассуротлар билан қайтди.

1962 йилнинг баҳор ойларида Фарғона водийси бўйлаб ижодий сафар уюштирилган. Афсуски, Миртемирнинг ўзи ҳам, унга ҳамроҳ бўлган ёзувчилар ҳам шу сафар тўғрисида бирор аниқ хотира ёзиб қолдиришмаган. Шунинг учун ҳам бу сафарнинг қачон ва қаерда бошланганидан қатъи назар, аввал Миртемирнинг Олмос қишлоғига бориб, шу ерлик дала қаҳрамонлари билан бўлиб ўтган учрашувлари ҳақида баҳс юритсак. Бунинг боиси шундаки, шу сафарда иштирок этган Саид Аҳмад ҳам, Азиз Абдураззоқ ҳам сафардошларидан яна бири Йўлдош Шамшаров номини тилга олмаганларидек, Наманганнинг Олмос қишлоғига борганларини ҳам “унутиб қўйганлар”. Ҳолбуки, Ёзёвон чўлларида бўлиб ўтган учрашувлар таъсирида Миртемирнинг бир неча шеъри, Саид Аҳмаднинг эса “Чўл шамоллари” тўпламига кирган қатор ҳикоялари дунё юзини кўрган.

Миртемирнинг Ёзёвон чўлларида қилган сафари бизга Йўлдош Шамшаров хотиралари орқали маълум бўлганлиги сабабли сиз, азиз китобхонлар эътиборини шу хотира лавҳаларига жалб қилсак, балки, ўринли бўлар.

— “Ўша кунлари биз, — деб ҳикоя қилган эди “Чироқ” романи муаллифи, — Тошкентдан келган Миртемир, Саид Аҳмад, Азиз Абдураззоқ, водийдан бизга қўшилган Адҳам Ҳамдам ва Жалол Машрабий каби бир гуруҳ ёзувчилар, Ёзёвон чўлларини айландик. Янги барпо этилган қишлоқлар, янги ташкил этилган районларда бўлдик. Бу ерлар энди чўл эмас, аввалги чўлдан асар ҳам қолмаган эди. Марғилоннинг обод яшил боғли қишлоқларига бўй бермас эди, бу ерлар. Шу ерларда неча-неча гурунглар бўлди. Бу гурунгларда улоқни Саид Аҳмад билан Адҳам Ҳамдам олиб кетди. Аммо Миртемир тинч дарёдек жимиб қолган эди. (Бунинг боиси билан кейинроқ танишамиз. — *Н.К.*) У гоҳо ўзини гурунгдан ҳоли тортиб кетарди. Хаёл оғушида жим юрар, ногаҳон тўхтаб қолар, қўлини осмонга чўзиб, ложувард бўшлиққа нималарнидир ёзар, уларни гўё ўчириб ташлагандек бўлар, қайта ёзар, аллақаерларига вергуллар, нуқталар қўяр, яна ўчириб, яна ёзар эди.

Унинг бу ҳолати синашта бўлмаган кишилар учун тушунарсиз, ҳатто кулгили эди.

— Домла ўзи билан ўзи банд, шеър етиляпти, — деди Жалолхон.

— Шу шеър битгадию Миртемир акам “тилга киради”, — деди Саид Аҳмад.

Кечқурун Миртемирнинг кайфияти ўзгариб, хушҳол “тилга кирди”. Кулишдик.

Биз водийнинг Олмос қишлоғида, булоқлар бўйида дам олдик. Булоқ суви шаффоф бўлганлиги учун осмондаги булутлар ҳам унинг мавжларида сузиб юргандек бўлади. Булоқ кўзларидан қайнаб чиққан сув кўкимтир-оқ қумни муттасил селпиб туради. Балиқлар юмшоқ қумга тўш уриб сакраб ўйнашади.

Шеър шу қишлоқлик, шўро давлати бино бўлгандан бери кўп ишларга бош-қош бўлган Эргаш полвон Сулаймонов билан булоқ лабида узоқ суҳбатлашиб ўгирди. У кўпроқ полвонни гапга солиб, ўзи эшитди. Кейин бармоқларини қирсиллатиб, лаблари пичирлаб якка сайр қилди. Эртасига қишлоқ аҳолиси билан бўлган учрашувда Миртемир бир эмас, иккита янги шеърни ўқиб берди...”

Миртемир ўқиб берган шеърлардан бири Эргаш полвонга бағишланган “Оқсоқол” шеъри бўлиб, унда олмослик кекса қаҳрамоннинг пурвиқор образи яратилган. Ҳозиргина Йўлдош

Шамшаров тасвирлаб берган кўл манзараси шоирнинг иккинчи шеърдан камалак ранглари билан бундай товланиб туради:

*Табиат бу жойда нечоғлик жўмард:
Ҳовуз тағларида қайнғу чашмалар,
Чашмалар шилдири сўйлайди налар?
- Бир ҳўплам ич, - дейди, - кўрмагайсан дард!*

*Табиат бу жойда нечоғлик сулув,
Инсон табиатнинг ўғли бу жойда.
Минг булоқ жўш ураб жарда-ю сойда;
- Бир қўлтум ичгин, - деб жилдирайди сув...*

Бу гўзал сатрлар, рассом сингари табиат бағрига чиқиб, унинг ҳусн-жамолини ўз кўзи билан кўрган, ундан завқ олган, ўзини шу гўзал табиатнинг фарзанди деб ҳисоблаган шоир қалами билан ёзилган.

* * *

Йўлдош Шамшаровнинг бизнинг талқинимиздаги сўзларига бир оз изоҳ бериш зиён қилмаса керак. Гап шундаки, Миртемир одатда бирор сафарга борса, шу сафардан олган таассуротларини гоҳ шеър тарзида, гоҳ сочма тарзида қоғозга туширар ва Тошкентга қайтиб келганидан сўнг, улар устида ишлаб, сочма шеърларга бадийятнинг олтин кукунларини пуфларди. Сўнгра дилига яқин ёш дўстларини уйига таклиф этиб, улар назаридан ўтказиб оларди. (Мен ҳам шундай пайтларда бир неча бор ишгирик этганман.)

Туркистонлик дўстларим Фаффор Мўминов, Ҳусан Рўзметов, баъзан Носир Фозилов билан бирга борганимизда, Миртемир ака кўпинча ҳовлининг нариги бетига ижодхонасида ишлаб ўтирган бўлар, биз кеннойининг қистови билан шоирнинг ўзи чиқиб келмагунига қадар меҳмонхонада чой ичиб, суҳбатлашиб ўтирардик. У баъзан ижодхонаси олдига чиқиб, ҳали ҳам “образ”дан чиқмаганлиги сабабли, кўлини кўкка узатиб, худди шеърый сатрлар ёзгандек бўлар, сўнг уларни кўл ҳаракати билан ўчирар, янги сўз ва янги сатрларни ёзар, агар “тайёр бўлган” шеърдан кўнгли тўлган бўлса, яна кўл ҳаракати билан миҳ қоққандек, хитоб белгисини кўярди. У кўпинча шундай усул билан шеър ёзарди. Бу, биринчи изоҳ.

Иккинчи изоҳ шуки, Миртемир ғоят камтар ва камсуқум кишилар қавмидан бўлган. Аммо ҳазил-мутойибага чечан кишиларнинг уни назар-писанд қилмай, бачкана ҳазил-хузулларга эрк беришларини хуш кўрмас, буни ўзига нисбатан ҳақорат деб қабул қилар эди. Мазкур сафар чоғида ҳам шундай ҳоллар бўлган. Фафур Ғулом қаршисида тишининг оқини кўрсатмайдиган Саид Аҳмад билан Алҳам Ҳамдам унинг олдида ножўя ҳазил-хузил қилибгина қолмай, ҳатто ижодий тўлғоқ ҳолатидаги шоир устидан кулишгача борганлар. Шундай ҳолларда Миртемирнинг асаби бузилиб, ўзини даврандан четга тортган.

Келинг, масалани жиддийлаштирмай, Фарғона сафарининг дастлабки кунларига қайтайлик.

* * *

Саид Аҳмаднинг “Уйқудаги маликалар” деган ёдномасида ушбу сафар ҳақида бундай сўзлар ёзилган:

“Марғилонга борганимизда шаҳарнинг эски маҳалларини айланганмиз. Отабек юрган йўлларни кўргимиз келди. Шундай кезишларимизда паранжи ёпиниб, сачвони билан ўзини елпиб келаятган ниҳоятда кўҳлик жувонга рўпара келдик.

— Ана, — деди Миртемир домла, — Кумушбиби келаяпти.

У Абдулла Қодирий тасвирлаган Кумушбибининг худди ўзи эди. Жувон бизга яқинлашганда бетига сачвон тутиб олди. Шу дақиқадан бошлаб домла камгап бўлиб қолди. Гап сўрасак, узук-юлуқ жавоб берди. Хаёли нима биландир банд..”

“Ўша илк баҳор кунларида Марғилон шаҳрида бўлдик, — деб ёзган эди Йўлдош ака гўё касбдоши бошлаган ҳикояни давом эттиргандек. — Тор кўча муюлишида бетига дока тутган, атлас кўйлакли қиз ногаҳон рўпарадан чиқиб қолди. Бир қиё боқиб, ҳовлига ўзини олди. Бу тасодифдан ҳамроҳлар нимагадир енгил кулдик, қизни машҳур адиб Абдулла Қодирий таърифлаган, бир кўришда Отабекни ошиқи беқарор қилган Кумушга қиёс қилдик...”

Азиз Абдураззоқ эса мазкур сафар тўғрисида анчагина мукамал ва ишонарли маълумотни берган:

“Сафаримизни, — деб ёзган шоир, — Намангандан бошлаб Қўқонда тутатдик. Наманганда ҳам, Андижонда ҳам қувнаб, хушчақчақ юрган домла Марғилонга келганимизда паришон бўлиб қолдилар. У ерга кечаси етиб келиб, эски меҳмонхона-

нинг каттароқ номерига жойлашдик. Эртаси азонлаб Жалол Машрабий келиб, биз билан ҳол-аҳвол сўрашганда домла рўйхуш бермагандай сокин эдилар. Нонушта пайтида ҳам хаёл суриб ўтирдилар. Биз нонушта қияпмиз, домла деярли ҳеч нарса емайдилар. Узатилган чойни ҳам столга қўйганча совиб қолганидан беҳабар ўтирибдилар. Биз ҳам ҳайронмиз, ҳам хижолат чеқяпмиз. Бир маҳал уч-тўрт варақ қоғоз олиб олдиларига қўйдилар-да, ниманидир ёза бошладилар. Нонушта тугаб, ўрнимиздан турганимизча бир саҳифа, ўз таъбирлари билан айтганда, “ажу-бужу” бўлиб қораланди. Биз Фарғонага боришимиз керак эди. У ердан ўша вақтда вилоят “Коммуна” газетасининг муҳаррири бўлиб турган Адҳам Ҳамдам бизга машина юбориб, редакцияда кутиб турган экан. Йўлда биз суҳбатлашиб кетдик. Домла жим. Қўлларида қоғоз, қалам. Нималарнидир пичирлаб, бир-икки сатр ёзиб қўядилар. Фарғонада Адҳам Ҳамдамдан илтимос қиладилар.

— Адҳамжон, айбга буюрмасангиз, редакциянгизда бирор бўш хона топиладими?

— Нима, биронта жонон билан маҳфий суҳбатингиз борми? — деб сўради Адҳам Ҳамдам одатдаги ҳазилкашлик билан.

Домланинг қовоқлари уюлди. Адҳам Ҳамдам у кишининг кайфиятини сезиб, дарров кабинетига олиб кирди.

— Мана шу хона сизнинг ихтиёрингизда.

Биз бошқа хонада суҳбатлашиб ўтирдик.

— Сизлар бир из қолдириб кетинглар, — деди Адҳам Ҳамдам, — Саид Аҳмад, сен бир ҳикоя бер, домла билан Азиз бир дондан шеър беришсин. Газетамизда подборка қилиб чиқарайлик.

Биз рози бўлдик. Саид Аҳмадда “Юк” деган тайёр ҳикоя бор экан, берди. Мен ҳам ўша вақтда ўзим яхши кўрган, аммо ҳозирда бемаъни кўринган “Кекса чинор дейдики...” деган шеъримни бердим. Кейин домла ўтирган хонага бош суқдим. Домла: “Хўш, хизмат?” дегандай менга ўгирилиб қарадилар. Мен битта шеър беришлари кераклигини айтдим.

— Мени тинч қўйинглар! — дедилар домла. — Ўзларинг машхур бўлаверинглар, мен шеър бермайман!

Эшикни секин ёпиб қочдим. Роса мулзам бўлдим. Ростини айтсам, домлани бу даражада ғазабкор кўрмаганман.

Фарғонадан Қўқонга келдик. Домла ўша-ўша хаёлчан ва паришон. Эртаси эрталаб чеҳралари очилиб, саломимизга туюккина алик олдилар.

— Болам, юр, редакцияга борамиз, — дедилар менга.

Бу орада Саид Аҳмад қаергадир, театргами қетган эди.

Шаҳар газетасининг редакциясида машинистка қизга диктовка қилдилар. Шеър машинкадан чиқди. Кейин уни ўқиб, Саид Аҳмад тўлқинланиб табриклади. Кейин менга:

— Домлангнинг дардини билмаган эканмиз, зўр шеър туғибди. — деди.

Бу Миртемир домланинг энг сара асарларидан “Пардалик” деган шеър эди”.

Азиз Абдураззоқнинг кинематографик аниқлик билан ёзилган бу хотирасидан сўнг, Маргилон кўчаларида кетиб бораётган шоирни кўз олдингизга келтиринг. Мана, шоир қаршисидан кимсан, “Кумушбиби”нинг худди ўзи чиқиб қолади.

... Шунда дафъатан —

*Қадимдан тегажсоқ, шайдойи шамол
Пардангни кўтариб қочди йироққа.
Қамашди кўзларим... Ўхшаб чақмоққа
Бир ярқираб ўтди тўлин ой жамол...*

Бу дебоча сатрлардан сўнг шоир “Кумушбиби”нинг парисимон чехрасини меҳр билан тасвирлайди. Шоирнинг ёниқ туйғулари порлаб-балқиб турган сатрларни ўқир эканмиз, “Кумушбиби”нинг Абдулла Қодирий романидаги гўзал образи кўз ўнгимизда қад кўтаргандек бўлади.

*На билакузуклар, гавҳар бадоқлар,
На атлас кўйлакнинг қичик бурмаси,
Юлдуз кўзларингнинг туғма сурмаси,
На тақинчоқлар,
На хипча белдаги бу бахмал нимчан,
На шоҳи рўмол —
Пари чиройингга бўла олур хол,
Пари чиройингга қўндиролмас чанг.
Йўқ, бу безаксиз ҳам тенгсизсан, тенгсиз.
Ҳа, сен безаксиз ҳам шундоқ сулувсан,
Сен баҳорги тушсан, булоқда сувсан,
Бундақа чиройга арзир чўксанг тиз...*

Бу дунёда гўзалликдан бошқа мўъжиза бўлмайди. Табиат

гўзаллиги билан Инсон гўзаллигига тенг кела оладиган, сенинг қалбингдаги мудроқ меҳр ва муҳаббат куртакларини уйғотиб, гуллагиб юборадиган бошқа куч йўқ, бу дунёда!.. Шоир “Кумушбиби”ни кўриб, шундай буюк ҳайрат оғушида қолган. Аммо...

Аммо шу пайт, Йўлдош Шамшаров ёзганидек, “Миртемирнинг чеҳраси жиддий, ҳатто маънос тус олди. У дилида қизга ачинар, кимдандир дарғазаб эди шекилли. У ҳеч нима демади, ён лафтарига нималарнидир ёзиб қўйди...” Миртемир Марғилон гўзалининг ҳусн-жамолидан қанчалик таъсирланган ва ҳаяжонга тушган бўлса, унинг пардали қиёфаси XX асрда — буюк техник кашфиётлар ва маданий юксалиш асрида яшаётган шоирнинг руҳий оламига ўтмиш кўланқасини ташлаган эди.

Лекин Миртемир, 50-йилларда паранжига қарши курашган айрим шоирлар сингари, Марғилон гўзалига маломат тошларини отмайди, “бепоён фазода космик кемалар парвоз қилиб юрган бир давр”да унинг рўмол ё пардага ўраниб юрганини юзига солмайди. Балки: “Жамолинг, эсизки, булутда ҳануз, Хаёлинг, эсизки, булутда ҳануз”, деб афсус чекади, холос. У шу учрашувдан олган салбий туйғуларини ичига ютади.

Сени излаб келдим... Соғинганман-да!

Шеърнинг бу сўнги сатрини ёзганида, қандай хаёллар Миртемир бошида чарх урганикин?..

Агар шоир Олмос қишлоғида ёзган шеърда табиат гўзаллигидан олган ҳиссиёт дурларини шеърнинг олтин ипига зўр маҳорат билан тизган бўлса, “Кумушбиби” билан учрашув унда фалсафий ўйларни уйғотиб юборди. Унинг шоирона тасаввурига кўра, гўзаллик шундай чароғон ва сеҳркор юлдузки, унинг булутлар қуршовида яшаши асло мумкин эмас.

Биби Марям

Миртемир Фарғона сафаридан кейин, орадан бир-икки ой ўтгач, сиҳат-саломатлигини тиклаб олиш мақсадида Сочидagi санаторийлардан бирига борди.

Шоир қаерга бормасин, агар ёз бўлса, Тошкент бозорига эндигина чиққан ноз-неъматларни, куз ёки қиш ойлари бўлса,

Туркистондан келган қазн-қарталарни олиб борар, ўша жойдаги мезбонлар ёки ўзига ҳамроҳ ва ҳамсоя бўлган кишиларни меҳмон қилишни ёқтирарди. Ўша сафар Миртемир зарур мева-чеваларни олиб кетишга улгурмаган бўлса керак, ҳар қалай, Сочига кетганидан сўнг, унга бир қути “совға-салом” юборишган. Одатда уйига кам хат ёзадиган шоир бу сафар, оила аъзоларидан хавотир олгани учун хат ёзиб, хат олган.

Шундай хатлардан бири Тўраш кеннойига ёзилган қуйидаги хатдир:

“Ёрқиной.

Салом. Ҳозир сендан хат олдим. Жуда хурсанд бўлдим. Анча тинчиб қолдим. Посилкалар ҳам ҳозир келди. Бироқ сасиб, майиз бўлиб қолипти. Майли, хафа бўлма, ўтган ишга салават!

Ўзим анча тузукман. Уй тинч бўлса, биринчигача даволанишга ҳаракат қиламан. Хат олмасдан жуда безовта эдим, бугун жуда хушвақтман. 17 да муддат битади, бу ерда яхши даволашар экан. Углекислые ванны, грязолечение, электролечение, веерный душ, денгизда чўмилиш ва шундоқ гаплар. Айниқса, грязь ва ваннадан кейин 3-4 соат бедармон бўламан. Умуман, бош оғриғи қолди. Эшитишим ҳам тузук. Қулоғим гувуллаши асабдан (нервдан) экан.

Мени сўраганларга салом. Болаларни ўйиб қўй — мен учун! Мирзага эҳтиёт бўл, сал гапга касал бўлиб қолади! Болаларнинг дарсини суриштириб тургин. Йил бошидан яхши ўқишса, кейин қийналмайди. Анажоннинг дарсини суриштириб тургайсан.

Москвага ўтсам, бугун хатда ёзганларингни олишга кунт қиламан. Ҳозир ҳам сенга 2 совға олдим, балки маъқул бўлар.

Хайр. Яхши кунда кўришайлик. Уйга, болаларга эҳтиёт бўлгайсан.

Ҳаммага салом.

Соғиниб қолдим:

Миртемир.

13 сентябрь. Сочи.

17 дан сўнг бу ерда рухсат бўлмаса, Гаграга ўтаман. Ёзиб маълум қиламан”.

Миртемир Сочигаги “Чайка” санаторийсида даволаниб бўлгач, Гаграга, Кавказдаги ёзувчиларнинг Ижод уйига борди. У аввалдан келишиб қўйган бўлса керак, Ижод уйида кўнглига

яқин кишилардан бири шарқшунос олим ва таржимон Шоислом Шомухамедов билан учрашиб, ижодий ҳаётининг энг шуқуҳли кунларидан бирини шу ерда у билан бирга ўтказди. Бу 1962 йил кузининг мусаффо ва серфайз кунлари эди. Ўзбекининг икки ажойиб ўғлони хуш ҳавоси ва хуш манзаралари билан машҳур бўлган Гаградаги Ижод уйида маскан қуриб, шеърят ва бадиий таржима оламига фарқ бўлиб яшадилар.

Шубҳасиз, бу жаннатмакон манзилга борган кишининг абхаз юртидаги меъморий обидалар, бир-биридан гўзал боғ-роғларни зиёрат қилиб, улардан завқ-шавқ олмаслиги нодонлик бўлур эди. Шу ваздан улар ёзувчилар учун ўқтин-ўқтин ташкил этилиб турган экскурсиялардан бирида Пишунда ярим оролига бориб, XII-XIII асрлардан қолган бир калисони томоша қилдилар. Бу калисо (черков)нинг узоқ асрлардан бери турли табиий офатлар ва одамларнинг ўзаро можароларига қарамай, ўтмишнинг маданий обидаси бўлиб, сақланиб келиши бежиз эмас эди. Шоислом Шомухамедовнинг фикрича, бунинг сабабларидан бири ички безакларнинг бойлиги, нақшлардаги бўёқларнинг гўзал тароватида эди. Аммо Миртемирни ҳайратга солган бутунлай бошқа нарса бўлди. Бу жажжигина чақалоғи Исони бағрига босиб, баланд гумбаз остидан зиёратчиларга шаҳло кўзлари билан боқаётган Биби Марямнинг мислсиз даражада гўзал тасвири эди.

* * *

“Инжил”нинг “Матто баён этган муқаддас хушхабар” деган қисмида Биби Марям ҳақида бундай сўзлар битилган:

“Исо Масихнинг туғилиши шундай содир бўлди: Унинг онаси Марям Юсуфга унаштириб қўйилган эди. Уларнинг никоҳидан олдин Марям Муқаддас Рухдан (Худонинг Рухидан — Н.К.) ҳомиладор экани маълум бўлди. Унинг эри Юсуф эса солиҳ одам бўлиб, Марямни шарманда қилишни истамай, яширинча қўйиб юбориш ниятида бўлди. Буни ўйлаб кўрганидаёқ, Худованднинг бир фариштаси тушида унга кўриниб: «Эй Довуд ўғли Юсуф! — деди. — Сен Марямни ўзингга хотинликка олишдан қўрқма; чунки унинг вужудидаги ҳомила Муқаддас Рухдан (Худонинг Рухидан — Н.К.) пайдо бўлган. У ўғил туғади ва Унинг исмини Исо қўясан; чунки У ўз халқини гуноҳларидан қутқаради. Буларнинг бари эса Худованднинг пайғамбар орқали айтгани бажо келиши учун рўй берди. Пайғамбар:

*“Қиз ҳомилали бўлғай ва уғил туққай,
Унинг исминц эса Иммануил қўюрлар”, —*

деб каромат қилган эди. Иммануил — “Худо биз билан” демақдир.

Юсуф уйғонгач, Худованднинг фариштаси унга буюрганидек қилди ва Марямни хотинликка олди. Лекин у туғмагунча унга яқинлашмади. Ниҳоят, Марям ўзининг тўнғич ўғлини туғди ва Унинг исмини Исо қўйди¹.

Исо пайғамбарнинг онаси Биби Марям (Мария) ўзга диний эътиқодга мансуб бўлганига қарамай, мусулмон оламида алоҳида ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлган аёллардан саналади. Масиҳий ва ислом уламоларининг муштарақ фикрларига кўра, эркаклар орасида камолотга эришганлар кўп, аммо аёллар орасида фақат учтадир. Булар — Марям бинти Имрон, Осие бинти Мазоҳим (фиръавннинг хотини) ва Хадича бинти Хувайлиддир.

Биби Марямнинг дунёга келиши ҳам мўъжизавий воқеа. Қуръони шарифда ёзилишича, унинг онаси Ҳанна бинти Фоқуз ҳали ҳомиладор бўлмасдан туриб, бўлажак фарзандини Парвардигорга бағишлаш истагида бўлган. Ҳанна эри Имрон билан фарзанд кўрмай ўтаётган кунларнинг бирида Парвардигорга ёлбориб, бола беришни сўрайди. Аллоҳнинг инояти билан фарзанд кўргач, у ўзини дунёдаги энг бахтиёр она ҳис этиб, Парвардигорга шукроналар айтиб, дейди: “Парвардигорим, мен қиз туғдим-ку!”. Ҳар нарсани билгучи Аллоҳ: “Ҳар қандай ўғил бу туғилган қизчалик эмасдир”, деб жавоб беради. Ҳанна яна Аллоҳга мурожаат этиб: “Мен бу қизни Марям деб номладим ва бу қизга ҳамда унинг зурриётига шайтоннинг ёмонлигидан паноҳ беришингни илтижо қиламан”, деб Уни дуо қилади. Муҳаммад пайғамбарнинг айтишича, ҳар бир бола дунёга келиши билан шайтоннинг қўли унга тегар ва чақалоқ шу сабабдан йиғлаб-чинқирар экан. Бундай қисматдан Ҳаннанинг дуолари гуфайли фақат икки киши — Биби Марям билан Исо пайғамбаргина халос бўлган эканлар.

Биби Марям мусулмон оламида энг мўмина аёл, жаннатдаги оналарнинг раҳнамоси сифатида эъзоланиб келади. Туркистонда Биби Марямга ҳурмат юзасидан мўмина аёлларга нисбатан “биби” атамаси қўшиб айтиладики, бу бежиз эмас.

¹. Инжил. Стокгольм, 2-3-саҳифалар.

Шоислом Шомухамедовнинг Пицунда ярим оролига бориб, калисо гумбази остидаги Биби Марям тасвирини биринчи куриши эмасди. Аммо у бу санъат асарининг сеҳркор ва мафтункорлигини Миртемирчалик сезмаган эди...

“Миртемир ака, — деб хотирлайди Ш. Шомухамедов, — унга боқдилару лол қолдилар. Бир оздан кейин ташқарига чиқиб, боғ кезиб, ўрмонда сайр эта бошладик. Аммо менинг ёнимдаги дилқаш ва ҳушёр йўлдошдан, ҳар луқма сўз, ҳар бир ҳаракатимни эътибордан қочирмайдиган меҳрибон устоздан асар қолмаган эди.

Энди Миртемир ака ҳеч нарсани эшитмас ва туймас, унинг бутун борлигини Биби Марям хаёли чулғаб олган эди. Ёнимда пичирлаб шеър тўқиб борар, сагрларни кўрсаткич бармоқлари билан ҳавога ёзар, шу ондаёқ кераксиз топиб, кескин қўл ҳаракати билан ўчириб ҳам ташлар эдилар. Теплоходда қайтишимиз ҳам шу тахлитда ўтди. Гаграга қайтиб келдик.

Эртасига пешингача устоз уйларидан чиқмадилар, фақат тушга яқин долондан ўтиб борар эканман, кутубхонанинг ярим очиқ эшигидан:

— Где мой сын? — деган овозлари қулогимга чалинди.

Бизнинг доим бирга юришимизни кўриб, у ердагилар ҳазиллашиб бизни “отец и сын” дейишар эди. Миртемир ака мени ўз хонамдан топмай, кутубхоначидан сўраб турган эканлар. Мен югуриб кирдим. “Юр”, — дедилар мени кўрибоқ ва хоналарига сургадилар. — Мана, бир шеърни қоралаб қўйдим, эшит”.

Хона бўйлаб “Биби Марям” шеърининг қуйма сатрлари жангларга бошлади:

*Чинакам сулуvsиз, чинакам барно,
Тенги кам сиймо,
Кўзингизда асрий ва сирли маъно,
Мужассам зако.
Жумбоқдай хилқатсиз, сўз йўқ, бибижон,
Яратганнинг ўзи яратиб қўйиб,
Ўзи шайдо бўлиб, ўзи саргардон,
Томоша қилармиш аршидан тўйиб...
... Осмондай гумбаздан мана ҳозир ҳам
Қарар кўзларингиз, самовий кўзлар,*

*Тангри маъшуқаси, о Биби Марям,
Бу муңглуғ қарашлар не ҳикмат сўзлар?*

Биз Миртемир илҳомининг бу баркамол мевасидан баҳраманд бўлар эканмиз, шоирнинг “Кумушбиби” билан учрашуви ва унга бағишланган шеъри ёдимизга тушади. Назаримда, бу икки шеърни ўзаро бирлаштириб, уларни “Икки сулув” деган ном остида эълон қилиш мумкин. Лекин сўнги шеърга тийранроқ назар ташланса, Биби Марямнинг “Кумушбиби” га асло ўхшамаслиги кундек равшан бўлади. Агар “Кумушбиби” ернинг, Марғилоннинг маликаси бўлса, Биби Марям ердан кўтарилган, Аллоҳ сари яқинлашган малика, Исо пайғамбарнинг онаси. Шунинг учун шоир унга ҳатто арз қилиши, Парвардигор эътиборини ер юзида кечаётган ноҳуш воқеаларга қаратиши мумкин. Шоир шундай умид биланми, давом этиб ёзади:

*...Қулаб тушди Зевс ҳам, Лоту манот ҳам,
Иблисдан топ тортмас бўлди одамзод,
Лекин олам қолди ўшандай ношод,
Ўзингиздай муңглуғ қолди ҳаёт ҳам...*

Шоир — шеърнинг лирик қаҳрамони — минглаб-миллионлаб кишиларнинг Биби Марямга топинишини яхши билади. Унинг ўзи ҳам дунёдаги бу энг ифбатли аёлни чин дилдан ҳурмат қилади, унинг гўзаллигидан ҳайратга тушади. Лекин Биби Марям — бошқа руҳоний оламнинг маликаси. Бинобарин, унинг гўзаллигида бегналик бор:

*Ҳа, сизни севмаслик душвор, бибижон,
Лекин кечиргайсиз, шукрим юз бор,
Бу иллатдан қалбим покиза, омон.
Агар йигит қалбим севган ўша ёр -
Дуч келиб қолсайди шу олис ёқда,
Жаннат қирғоқда,
Дарҳол топинардим ўшанга, балки.
У шундай дунёвий, шундай гўзалки,
У менинг илоҳам...
Кечиринг, Биби Мариям!..*

Шоир ва унинг лирик қаҳрамони шу сўнгги сатрларда ўз миллатига, ўз миллий қадриятларига содиқ инсон сифатида бир поғона юқори кўтарилади.

* * *

Миртемир шеърни ўқиб бўлгач, суҳбатдошининг ёш қалқиб турган кўзларига тикилиб, сўрайди:

— Қалай?

Шоислом Шомухамедов лол қолган эди... У бир оғиз сўз ҳам айтмай, ўз хонаси сари равона бўлди. Бир оздан сўнг шеърдан олган таассуроти ёзилган бир варақ қоғозни кўтариб чиқиб, устозга ўқиб берди:

*Шоир бўлмоққа, эй устоз, не керак?
Фақат икки нарса — бердингиз дарак:
Бир олам билимки, кексаларга хос
Ва гўдак тишидек покиза юрак.*

Адабиётлар дўстлиги

Олтмишинчи йилларда, жамиятнинг бошқа соҳаларида бўлганидек, адабий ҳаётда ҳам муҳим ўзгаришлар рўй берди. Шулардан бири шу вақтгача миллий адабиётларнинг Москвада ўтказилиб келинган ўнқунлик ва ҳафталикларини ўтказиш ҳуқуқи энди республикаларнинг ўзларига берилди. Бу, маълум маънода, мамлакат ҳаётини озми-кўпми демократлаштириш йўлида ўйлаб топилган тadbирлардан эди.

1959 йилнинг 14-24 январь кунларида Москвада ўзбек адабиёти ва санъатининг сўнгги ўнқунлиги бўлиб ўтади. Шу йилнинг сентябрь ойида Ўзбекистонда Москва ёзувчиларининг ижодий кечалари, октябрь ойида эса Ўзбекистонда украин адабиёти ҳафталиги ўтказилади. 1960 йил январидан бошлаб ҳафталиклар адабий ҳаётнинг узвий қисмига айланади. Шу йилнинг январь ойида озарбайжон ёзувчилари Ўзбекистонга, май ойида эса ўзбек ёзувчилари Озарбайжонга ташриф буюрадилар. Бундай тadbирлар собиқ СССР халқлари адабиётлари ва ёзувчилари ўртасидаги дўстлик муносабатларининг ўрнатилишига имкон беради.

Миртемирнинг шу давр шеърлятига назар ташлаган киши “Украинамсан”, “Қозоғим”, “Қирғизистон”, “Қирғиз халқи-

га”, “Чағалай”, “Маҳтумқули тўйида ўзбек кўзаси” (1960), “Қор қўмсаш”, “Обой-бобой”, “Мухтор оға мотамида”, “Собит оға олғмиш ёшга тўлганида ва Тошкентга қўноқ бўлиб келганида айтганим” (1961), “Қимиз”, “Кончи чироғи”. “Қарқаралик” (1962) сингари қардош халқлар ўртасидаги дўстлик мавзуга бағишланган шеърлари устуворлик қилганини кўради. Бу шеърлар гарчанд даврнинг ижтимоий буюртмаси билан ёзилган бўлса-да, уларда қардош халқларнинг азалий дўстлиги гоёси шоирнинг шахсий туйғу ва кечинмалари билан тўйинган ҳолда ифодаланган эди.

1960 йилнинг 6-13 сентябрь кунлари Ўзбекистонда қозоқ адабиёти ҳафталиги бўлиб ўтди. 1962 йил май ойининг иккинчи ярмида эса ўзбек ёзувчилари Қозоғистонга жавоб сифари билан бордилар. Шундай ҳафталиклар 70-йилларда ҳам давом этди ва бундай ҳафталиклар ўзбек-украин, ўзбек-белорус, ўзбек-арман, ўзбек-озарбайжон, ўзбек-қирғиз, ўзбек-тожик, ўзбек-туркман адабиётлари ўртасидаги ижодий алоқаларнинг яхши йўлга қўйилишига сабаб бўлди. Қардош халқлар ёзувчиларининг энг яхши асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Ўз навбатида, ўзбек ёзувчиларининг энг яхши асарлари ҳам қардош халқлар тилига йўл излай бошлади. Адабиёт байрамлари ҳашаматли театр залларида ўтказилибгина қолмай, корхоналарда, жамоа хўжаликларида, мактабларда ҳам давом этди.

Миртемир табиатан меҳмондўст инсон эди. У Тошкентга адабий ҳафталикни ўтказиш учун келган қардошларни, аynиқса, қозоқ ва қирғиз ёзувчиларини ўз уйида кутмай, уларга ўзбекона меҳрини изҳор қилмай, она юртига асло юбормас эди. Улар ҳам Миртемирнинг уйида ўз уйларига келгандек эркин ҳис этардилар.

* * *

«...Катта дарвоза олдида қўшқарнай, қўшсурнай, қўш чилдирма, қўш ўйинчи — қиз ва йигит. Ялла авжида. Давра кенг, одам гавжум. Сурнай садоси. Чилдирмаларнинг такатумлари шундоғам ёқимли, шундоғам жарангдор. Оламини гумбурлатиб, осмон қулоғини қоматга келтиргандай.

Нима гап ўзи? Ошиқ ва маъшуқ қовушадиган оқшомми бугун? Ё олтин тўйми? Ё йигирма йил бедарак кетмиш асқар йигит эшиқдан кириб келди-ю, ўшанинг суюнчисига чалина-

ётган шодиёнами? Ё армонли бир ота соқолига оқ тушганда фарзандлик бўлдимиз?

Йўқ, анчайин гап. Бу меҳри тошқин ота авлод, она авлод ўзбек шоирларини кутиб олмоқдайди, ўзбек шеърининг обрўйини шодмон куй қанотларида кўкка кўтармоқдайди. Дарвозада соч-соқоллари қордек, асосиз, нуроний бобо турибди. Чинордек бобо...

— Хуш келибсиз, соғинган эдик, — дейди бобой.

Юзларда ним кулгилар, кундуздек ёруғ жилвалик. Кўзлардаги меҳр оловлари чақмоқ чаққандек, кучоқлар ҳам кўкракларидек ва юракларидек очиқ. Бу анов-манов тўй эмас, минг йиллик жигарларнинг ўз жигарларини ёдга олиши, излаб келиши... Суюнчини қаерга қўйишини билмай, гангиб қолган эди одамлар..."

Миртемир 1966 йили Сайрамда ўтказилган ўзбек адабиёти кунларининг очилиш маросимини шундай оташин сўзлар билан эслаган эди.

Олис замонларда ҳозирги Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Сибирия бўйлаб чўзилган улкан кенгликда туркий тилда сўзлашувчи турфа қабилалар яшаган. Улар секин-аста ўтроқлашиб, бир халқни — туркий халқни ташкил этганлар. Дарахт ўсиб, бақувват шохлари турли томонларга чўзилиб ёйилганидек, туркий халқлар ҳам турли элатларга ажралиб борганлар. Уларнинг бир қисми ўз тараққиётида давом этиб, ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман сингари миллатлар сифатида шаклландилар.

60-йилларда ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларида қардош адабиёт кунларининг байрам янглиғ ўтказилиши, Миртемир ёзганидек, минг йиллик жигарларнинг ўз жигарларини ёдга олиши, излаб келиши, қайта қадрдонлашишига сабаб бўлувчи воқеалардан эди.

1970 йилнинг 1-10 июнь кунларида Қирғизистонда ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги бўлиб ўтган. Ўн кунликнинг Фрунзе (ҳозир Бишкек) шаҳридаги тантанали очилиш маросимида Қирғизистонда хизмат кўрсатган халқ оқини Эстебес Турсуналиев меҳмонлар шаънига навбатма-навбат дил сўзларини айтиб қутлар экан, Миртемир шаънига бундай сатрларни бағишлаган эди:

*Ҳурматли ота Миртемир,
Элга манзур ёзганинг.*

*Қутлуғ бўлсин қадаминг,
Таржималаб тузганинг.
“Манас”нинг икки жилди
Жуда равон, тингласанг.
Ижодингнинг ҳар дамин
Манас руҳи қўлласин.
Жадал ташла қадамни,
Олтмиш ёш — бу ўрта ёш.
Яна олтмиш йил яша,
Ёшларга сен бўлиб бош...*

Миртемир декада кунларида ўзини қардош биродарларининг аҳил оиласида юргандек ҳис этиб, кайфи гоят чоғ бўлди. У худди узоқ сафарлардан қайтган кишидек, Аали Тўқимбоев, Қувончбек Маликов, Чингиз Айтматов, Темуркул Уметалиев сингари дўст-ёрлари бағрида яйраб-яшнади. Декада иштирокчилари икки гуруҳга ажралиб, қирғиз диёрининг шимолӣ ва жанубий вилоятларига қараб кетдилар. Миртемир Яшин раҳбарлигидаги гуруҳ билан бирга жанубий томонга борди.

“Жалолобод шаҳрига келганда, — деб эслаган эди Маҳмудали Юнусов, — шоир кўркам хиёбондаги Онанинг йиғлаб турган ҳайкалини кўрдию қалби жунбишга келди. Ўша соатларнинг ўзида “Азалик” деб номланган бу ажойиб шеър қаерда ўқилмасин, ҳаммани ҳаяжонга сола берди.

*Мотамсаро онажон!
Кўтар эгик бошингни.
Оқ сочинг силагани
Келдик бугун биз ахир.
Қайрилиб бир қарагин,
Тўкмагин кўз ёшингни,
Сенга умр тилагани
Келдик бугун биз ахир...*

*...Узлуксиз йиғлашдасан,
Расо йигирма беш йил
Ушани, ёлғизингни
Қутасан ҳануз-ҳануз.
Бўзлашингдан сел бўлди,
Ўт бўлди тагин кўнгли,*

*Қабр бошида наҳот қон
Ютасан ҳануз-ҳануз...*

Ана шу биринчи банддан кейин келадиган бандлар ритмик равишда такрорланиб борадиган ундалма оҳангдаги “Йиғла!.. Йўқ, йиғламагин!” сўзлари билан бошлангани ва ғоят таъсирли бўлганидан тингловчиларни қайғуга шерик қиларди. Мен залда ўтирганларнинг кўзларига ёш келганини кўрганман. “Азалик” бир нафасда туғилган шеърий мўъжиза бўлиб қолди”.

Ушбу шеър Мотамсаро Она ҳайкалини зиёрат қилиш чоғида туғилганлиги сабабли унинг ижодий жараёни меҳмону мезбонларнинг кўз олдида кечган. Шу жараённи ўз кўзи билан кўрган ва ўз қалби билан ҳис этган Жуманиёз Жабборов адабиётшунос олим фикрларини давом эттиргандек, бундай ёзган: “Шоирнинг ўша манзара қошидаги ички ҳолатини, киприкларига қалққан ёшни, унсиз фарёдини тасвирлаш учун худди ўша шеър янглиғ бир асар керак бўлар. Шеър тахминан бирор соатлардан кейиноқ қоғозга тушиб бўлган эди. Шеър қуйма эди, ўша оний изтиробдан туғилган букюк инсоний ҳужжат эди. Лекин бу шеър заминиде шоир юрагида нечаче йиллар мобайнида йиғилган фиғон мужассам бўлганини пайқаш қийин эмас”.

Агар бу шеърга теран назар ташласак, шоирнинг Мотамсаро Она қиёфасида ўз онасини кўргандек бўлганини, она билан дафъатан учрашув унинг қалбидаги туганмас жароҳатларни очиб-янгилаб юборганини сезамиз.

Декада кунларида Қирғизистон халқ шоири Совранбой Жусуев Миртемир билан қорақалпоқ шоири Ибройим Юсуповни уйига меҳмонга таклиф этди. Миртемир бу шоир билан бундан ўн йил аввал, 1960 йили Махтумқули туғилган куннинг 225 йиллиги муносабати билан Ашхабодда бўлиб ўтган тантаналарда танишган эди. Совранбой шу куни меҳмонларга ўзининг “Турмакланган булутлар” деган янги китобини эсдалик хати билан совғэ қилди. Миртемир китобни варақлар экан, ундаги шеърлардан бири эътиборини тортди ва у овоз чиқариб ўқиди:

*Мен сиғинсам - тоғларга сиғинаман,
Мен йиқилсам - тоғлардан йиқиламан...*

Бу мисралар узбек шоирига манзур бўлди. У китобни яна бир оз варақлаб, деди:

- Совранбой, китобингда тоғлар ҳақида шеърлар кўп экан. Мен Ибройим Юсуповнинг асарларини ўқисам, қорақалпоқ далаларини кезгандай, Амударё соҳилларида сайр қилгандай бўламан. Модомики. Қирғизистон тоғлар юрти экан, уни қойиллатиб ёзиш сизларнинг бурчингиз. Шоир ўзи яшаётган замин ва замондошлари тўғрисида бор гапни ёзмоғи лозим, уни ё ошириб, ё камситиб ёзиш ҳақиқий шоирга ярашмайди.

Совранбой устознинг бу сўзларини тинглар экан, Ашхабодда бўлган учрашувлар, суҳбатлар хотирасига келди.

— Миртемир оға, — дейди у, — ёдингиздами, Махтумқулининг юбилейида бир зўр гапни айтган эдингиз? Менинг қулоғимга миҳланиб қолган ўша сўзлар. Деган эдингизки: “Алп шеърият, алп шоирлар мероси замонлар оша авлодларга мерос бўлиб қолади. Бу сўзнинг ҳақиқат эканлигини Махтумқули исботлаб турибди. Шоирнинг қандай эканлигини эл баҳолайди. Баъзан устига серҳашам ёпқич ташланган отларни “Бу учқур, бу ғиркўк!” деб мақтовчилар ҳам бўлади. Баъзан бундай таърифларга ишониб кетасан, киши. Лекин яқинроқ бориб, ҳашамдор ялтироқ ёпқични бедовнинг устидан олсанг, унинг ғиркўк ҳам, учқур ҳам, бедов ҳам эмас, балки хачир эканлиги ошкор бўлиб қолади”. Бахтга қарши, ҳаётда шундай воқеалар тез-тез учраб туради, оға. Бундай хачирлар бизнинг шоирларимиз орасида оз эмас. Балки сизнинг шоирларингиз орасида ҳам шундайлари йўқ эмасдир. Лекин сиз ўзбек шеъриятининг учқур тулпорларидан бирисиз, десам хато бўлмас...

Шундай адабиёт байрамларида меҳмонларга кўрсатилган иззат ва ҳурмат, балки, зиёда бўлгандир. Лекин Миртемир сингари шоирлар ўзлари тўғрисидаги илиқ ва самимий фикрларни илк бор эшитган бўлсалар ажаб эмас. Аммо бундай адабиёт байрамларининг аҳамияти аввало шунда эдики, қардош халқлар шу байрамларда иштирок этган шоир ва ёзувчилар тимсолида бир-бирларини билиб, бир-бирларига меҳр туйиб, уларни бир-биридан ажратувчи дарёлар устига дўстлик кўприкларини қуришга рағбат сездилар. Қардош шоир ва ёзувчилар эса ўзаро дўстлашибгина қолмай, олган олам-олам таассуротлари асосида янги асарлар яратдилар.

...Қозоқ адабиётининг Ўзбекистонда ўтказилган ҳафталикларидан бирида Сирбой Мавленов қаламкаш дўстлари Ғўлаген Айбергенов ва Таниш Дауренбеков билан Миртемир хонадонига дафъатан кириб келишади. Миртемир азбаройи хурсанд бўлганидан ўзини кўйишга жой тополмай саросимада қолади. Ҳатто меҳмонларни кутиб олишга тайёр эмаслиги ҳам унинг қувончига соя ташламайди. У, аксинча, меҳмонларнинг ўз машиналарида келганларини кўриб, чеҳраси янада равшанлашиб кетади.

— Машинада келганингиз жуда соз бўлибди. Менда транспорт йўқ. Бола-чақа миниб кетса, хавотир олиб ўтираманми, деб машина сотиб олмайман, — деди у меҳмонларни уйга бошлаб. Сўнг давом этди: — Менинг уйим — сизнинг уйингиз. Сизнинг машинангиз — менинг машинам. Сизлар юз-қўлингизни ювиб тургинингизгача мен бир этиб бозорга бориб келаман. Бензинини ҳам тўлдириб келаман. Қайтар чоғингизда бензин ахтариб ўтирмайсиз.

У шу сўзларни айтдию машинага ўтириб жўнади. Ярим соатдан мўлроқ ўтган бўлса керак, у келтирган мева-чевалари билан дастурхонни тўлдириб ташлади.

— Тоға, — деди Сирбой Мавленов дастурхонни кўрсатиб, — Олой бозорини кўчириб келдингизми?

— Олой бозорини қандай кўчириб келай, жиян? Олой бозорининг ярми ўзбекники бўлса, ярми қозоқники. Ўзбекдан қолган ярмини Чимкент кўчириб кетади, — деб жавоб берди Миртемир ҳазилга ҳазил билан.

Меҳмонлар дастурхонни безаб турган ноз-неъматлардан баҳраманд бўлиш билан бирга суҳбат лаззатини ҳам унутмадилар. Миртемир Қозоғистондаги шоир дўстларининг ҳаёти ва ижоди билан қизиқди. Меҳмонлар ўзбек шоирларининг ҳол-аҳволи ва ижодига доир саволлар бериб, жавоблар олишди...

Одатда, суҳбат мавзуи кичик маиший мавзудан бошланган бўлса-да, секин-аста давradoшларнинг қизиқиш доираси кенгайиб, ажабтовур тарихий воқеалар хотирланди, ўтган улут ёзувчилар ёд этилиб, уларнинг ўлмас сатрлари дафъатан жанранглаб кетди. Ўша куни ҳам шундай бўлди. Қандайдир муносабат билан жаҳон шоирларининг бобокалони Ҳомер эсланди. Миртемир ўша кезларда “Одиссея”ни таржима қилишга киришган эди. У антик адабиёт дурдонасининг ўзбек тилига ўтир-

ган ва ҳали ҳеч ким тингламаган бир парчасини ўқиб, меҳмонлар ҳукмига ҳавола қилди:

Муза, ўшал жаҳонгашта
эр ҳақида менга сўзлагил,
Қандай қилиб ўз қўлида
вайрон бўлгач эзгу Элион,
Қанча шаҳар, урфу одат,
одам кўрди кезиб элма-эл,
Денгизларда қайғу чекди
ўз бошини қутқариш учун,
Тагин барча йўлдошларин
юртларига қайтариш учун,
Лекин қанча уринмасин,
йўлдошларин қутқаролган йўқ,
У нодонлар ҳалок бўлди
ўзларининг қилмишларидан...

— Қаранг, — деди у ўқишни тугатиб, — ҳали битта фикр ҳам тугаганича йўқ. Ҳомер бобонинг ҳар бир сатри ўн етти ҳижодан иборат. Ўқиганингизда нафасингиз етишмай қолади. Бунинг устига сатрлар қофияланмаган. Ҳомер бобо “Одиссея” — да нақл қилинадиган воқеалар тасвирига ҳали киришмай туриб, шунча гапни айтаяпти-я! Бу асарда Одиссейдан ташқари яна қанча қаҳрамонлар, қанча жангу жадаллар, қанча фалокату қаҳрамонликлар тасвир этилади. Шуларни ўйласам, жаҳон адабиёти карвони бизга етиб келгунига қадар жуда ҳам майдалашиб кетганга ўхшайди.

— Бундай гаплар билан бизни қўрқитманг, — деди меҳмонлардан бири ҳазил оҳангида. — Ҳомер бобо яшаган давр бошқа эди, бизнинг давримиз бошқа. Замон Ҳомер бобонинг олдига “Одиссея” билан “Илиада”ни ёзиш вазифасини қўйган бўлса, бизнинг олдимизга бошқа вазифаларни қўймоқда.

— Ҳамма гап шунда, жиян, — деди Миртемир бу сўзларга жавобан. — Замондан ташқари, шоир ва ёзувчи ҳам ўз олдига катта-катта вазифаларни қўйиши даркор. Акс ҳолда адабиёт адабиёт бўлмай қолади.

Миртемир суҳбатнинг жиддий тус ола бошлаганини сезиб, гапни бурмоқчи бўлади:

— Айтгандай, Ҳомер бобо асарлари қозоқ тилига таржима қилинганми?

— Йўқ, ҳали таржима қилинмаган. Қувондиққа ўхшаш таржимонларимиз Ҳомер бобонинг кўчманчи сўқмоғидай узун сатрларини таржима қилишга сабри чидамайди.

Миртемир кулиб юборди.

— Қувондиқ — зўр оқин, бақувват таржимон. У Шарқ адабиётини ҳам, Ғарб адабиётини ҳам яхши билади...

Суҳбат шу тарзда давом этди. Бундай гурунглар ўтган асрнинг 60-70-йилларида Тошкент ва Олмаота, Тошкент ва Фрунзе (Бишкек) шаҳарларида тез-тез бўлиб турди. Миртемир адабиёт байрамларига келган қардош биродарлари шарафига Тошкентнинг Ишчилар шаҳарчасидаги хонадониди бир неча бор дастурхон ёзди. У шундай пайтларда, иложи бўлса, меҳмонларнинг барчасини кутиб, улар кўнглини олишни истарди. Унинг назарида, дўстга бўлган меҳрни сўз билан эмас, амалий иш ёки хатти-ҳаракат билан изҳор қилишдан улўғроқ нарса йўқ эди.

Нақл қилишларича, ҳафталикка келган қозоқ ёзувчиларининг самолётга чиқиб учишларига бирор соат қолганда, Миртемир Сирбой Мавленовнинг меҳмонхонадаги номерига бир лаган иссиқ паловни кўтариб борган. У уйига кела олмаган меҳмонлар олдидаги “қарз”ини шу тарзда узмоқчи бўлган эди. Афсуски, улар бундан икки соат аввал меҳмонхонадан чиқиб кетишган экан. Буни эшитган Миртемир Сирбой “жиян”ига қараб:

— Ўзингдан қолар гап йўқ: самолётни қувиб етолмайман. Қолган қозоқларнинг ҳаммасини чақир. Ўзбек янгаси пиширган паловнинг таъминини тотиб кетишсин, — деди жилмайиб. Меҳмонлар паловнинг чангини чиқариб юборганларидан кейин эса қўшиб қўяди: — Бўш лаганни уйга кўтариб юрмай, “жиян”. Гулжамол келинимга совға бўлсин. Ма, ол!..

* * *

Отаёрнинг “Миртемир” эссе-китобида ғаройиб бир воқеа ҳикоя қилинган. Лекин бу воқеани баён қилишдан аввал шoirнинг гул ва гулзорларни хуш кўриши ҳақидаги фикрлари билан танишсак. У “Шайдолик” деб номланган насрий шеърда гулга бўлган меҳрини бундай ифодалаган: “Мен гулни гўдакликдан ардоқлайман... Лекин ҳозирги гул севишим сал

бошқачароқ. Бўш пайтларим гул кўйида ўтади, холос. Кўчада дуч келаманми, йўлда кўраманми, боғда учраб қоламанми — ҳайтовур, гуллардан кўз узолмайман, сира-сира. Худди чақалоқдай эркалагим келади, силагим келади. Ҳар нозик баргидан ўпич олгим келади. Ҳидлаб тўймайман. Гир-гир айланишимни қўймайман. Гўё мен гул жинниси. Қаранг: пушти, қирмизи, оқ, нофармон... Бари нозик, ярқироқ, хушбўй, жимир-жимир. Ёноғида кулгичи бор сулувлардек ҳамиша жилмаяди гуллар...”

Кунларнинг бирида Миртемир қандайдир муносабат билан Олмаотага борганида ёмғир челақдан қуйгандек қуйиб турган экан. Сирбой Мавленов тайёрағоҳда “тоға”сини кутиб олиб, унинг истаги билан Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасига олиб бормоқчи бўлибди. Шаҳарнинг марказий хиёбонларидан бирида гул дўкони бор экан. Миртемир шу ерга келганда гулларни кўрибдию шайдолиги тутиб кетиб, машинани тўхтади. Тушиб, бир даста гулни сотиб олибди. Сирбой Мавленов “тоғам” бу гулларни уюшмадаги сулувларни хурсанд қилиш учун олган, деб ўйлабди. Улар машинага ўтириб, манзилга етиб келганларида, бир қиз ёмғирда увиб, жунжикиб, ўксик бир ҳолатда турган экан. Миртемир қиз билан сўрашиб, гулдастани берибди ва унга дилидаги энг яхши сўзларни айтибди, сўнгра “жиян”и билан бирга йўлида давом этибди. Шоирнинг бу хатти-ҳаракатидан ҳайрон бўлган С.Мавленов сўрабди:

— Тоға, бу қизни танийсизми? Аввал ҳам кўрганмисиз уни?

— Йўқ, танимайман. — жавоб берибди Миртемир. — Умримда биринчи бор кўришим. Аммо гулдек қизнинг ёмғирда қалтираб турганини кўриб раҳмим келди. Уни нима биландир хурсанд қилмоқчи бўлдим. Қизлар гулни яхши кўришади. Улар гулни кўрганда, баҳорни, ёзни эслашади. Ҳозиргидек кузни унутиб, диллари яйраб кетади. Дили бир яйрасин, дедим-да, қизнинг...

Бу шоирнинг сўз билан эмас, хатти-ҳаракати билан изҳор қилган меҳр-муҳаббати эди.

* * *

Миртемир бирор қариндошининг оиласида тўй ёки аза бўладиган бўлса, хасталигига қарамай, албатта, Туркистонга бориб, ўзининг қариндошлик бурчини адо этиб келарди. Ада-

биёт байрамлари ўтказила бошланган йилларда у шундай сабаб билан Туркистонга борганида, хунук бир воқеанинг устидан чиқади. Туркистонда раҳбарлик лавозимида хизмат қилаётган кимсалардан бири ўзбекларга қарашли яйловларни тортиб олиб, яқинда кўчириб келтирилган қозоқларга бериш ҳақида қарор чиқарган экан. Шу қарор муносабати билан минг йиллардан бери ўзбеклар фойдаланиб келган яйловлар зўравонлик билан тортиб олина бошлабди. Натижада ўзбеклар билан қозоқлар ўртасида қирғин хавфи пайдо бўлибди.

Бу ўйламай чиқарилган қарорнинг фожиали оқибатларга олиб бориши мумкинлигини сезган Миртемир ўша кунидек Чимкентга бориб, у ердан самолётга ўтириб, тўппа-тўғри Олмаотага учди. У машҳур қозоқ адиби Собит Муқоновнинг уйига бориб, унга воқеани бутун тафсилотлари билан айтиб берди. Собит Муқонов депутатлик мандати ва Халқ ёзувчиси унвонидан фойдаланиб, Қозоғистон Республикаси Олий Совети Президиумининг Раиси ҳузурига кирди. Рўй берган нодонликнинг қирпичоққа олиб бориши мумкинлигини сезган раис ёна бошлаган низо оловини ўчиришга эришди. Масала тинч йўл билан ҳал этилиб, туркистонлик ўзбеклар Одам Ато замонларидан бери фойдаланиб келаётган яйловларни қайтариб олишга муваффақ бўлдилар.

Содир бўлган воқеани унутиш ва ўзбеклар билан қозоқлар ўртасидаги азалий дўстлик ришталарини қайта тиклаш учун Туркистонда яраш-яраш маросими ўтказилди. Қирқ қулоқли қозонлар осилиб, боғловда турган қора мол ва қўйлар сўйилди. Ҳар икки элнинг оқсоқолларига сарполар кийдирилади...

Адабиёт байрамларининг аҳамиятли томонларидан яна бири шунда эдики, бу тадбирларда иштирок этган раҳбарлар ҳам, халқ оммаси ҳам бирор нодоннинг касофати билан чиқиши мумкин бўлган миллий низо ва келишмовчиликларни оқилона ҳал қилиш чораларини излаган ва топган бўларди.

“Манас”

1975 йилнинг сентябрь ойида Қирғизистонда СССР халқлари адабиёти кунлари бўлиб ўтган эди. Адабиёт байрамининг қирғиз пойтахтидаги тантанали очилиш маросимидан сўнг делегация аъзолари ижодий кеча ва учрашувларни ўтказиш учун

республиканинг турли вилоятларига чиқиб кетишди. Миртемир делегация аъзоларини вилоятлар бўйича тақсимлаш чоғида эски қадрдони Совранбойдан илтимос қилди:

— Совранбой бўтам, мени Таласга борадиган ёзувчилар гуруҳига қўшиб қўй.

Омадни қарангки, Совранбой Қирғизистон Ёзувчилар уюшмасининг Таласга боровчилар гуруҳига масъул вакил экан. У ўзбек шоирининг илтимосини бажонидил бажарди.

Таласликлар Миртемирни ўз оғаларидек самимий кутиб олишди. Уни Кенгқўлдаги қирғиз халқининг афсонавор баҳодири Манас шарафига ўрнатилган маҳобатли ёдгорликка олиб боришади, кўрсатишади. Миртемир яқинда таъмирланган ва янада салобатли тус олган рамзий қабр олдида узоқ ўйланиб қолади. Балки шу пайт унинг кўзи ўнгида устига совуқ кийиб, қўлига қилич-қалқон ушлаган Манаснинг алп қиёфаси пайдо бўлган, балки дostonнинг жўшқин сатрлари қулоқлари остида жаранглаб тургандир...

Делегациянинг бошқа аъзолари ёдгорликдан анча узоқлашганлари учун Совранбой Миртемирнинг ёнига келиб, уни силжитиш мақсадида сўрайди:

— Толиқиб қолмадингизми, оға?

— Бу ёдгорлик менга бардамлик бағишламоқда, бўтам, — жавоб берди Миртемир ва ўз навбатида ундан, — бу ерга Манаснинг хоки дафн этилганми? — деб сўради ва жавоб кутмасдан сўзида давом этади. — Бу ер мен учун ўта муқаддас замин. Ниҳоят, ниятимга етдим, Совранбой! “Манас”даги қаҳрамонлар кўз олдимдан бирма-бир ўтаяпти. Улар миямга шу қадар ўрнашиб қолган эдики, юрсам ҳам, турсам ҳам Алмамбетларнинг руҳи мени тарк этмасди.

Шу пайт таласлик шоир Талант Бойғабилов уларга яқин келиб, бирга суратга тушишни илтимос қилди. Учовлон суратга тушишди. Оқшом чоғи бўз ўтовда дастурхон атрофида турли тилларда гурунб бошланди. Таласликлар ҳурмат рамзи сифатида Миртемир устига кимхоб чакмон ёпиб, бошига оқ қалпоқ кийгизишди. Сўнгра улар узатган заранг косадаги қимизни қўлда тутган ҳолда миннатдорчилик билдириб, деди:

— Ардоқли таласлик қардошларим! Мен бир неча йилдан бери Алп Манаснинг юртига келиб, унинг шаънига ўрнатилган ёдгорлик олдида таъзим қилишни орзу қилиб юрган эдим. Бугун шу орзуимга етиб, унинг эвара-чеваралари қўлидан туз-

намак тотиш бахтига муяссар бўлдим. Совғаларинг учун минг бор қуллуқ. Сизларга айтадиган истагим шуки, барчангизни ҳар доим Манаснинг руҳи қўллаб юрсин!

У шу сўзларни айтиб, қимизни сипқорди.

* * *

1951 йил январь ойининг охири — февраль ойининг бошларида Қирғизистон мухтор совет республикаси ташкил этилган куннинг 25 йиллиги нишонланган. Бу тантанали воқеада иштирок этиш учун қирғиз пойтахтига барча собиқ шўро республикаларидан ҳукумат делегациялари келган. Ўша йилларда қувғинда бўлганлиги туфайли Миртемирнинг Ўзбекистон ҳукумат делегациясига аъзо қилиб киритилиши амримаҳол эди. Лекин у, бизга номаълум сабабларга кўра, юбилей тадбирларида иштирок этади. Ҳатто Қирғизистон Компартиясининг биринчи котиби Исоқ Раззоқов билан учрашиб, у билан чақчақлашади. Эҳтимол Исоқ Раззоқов Тошкентдаги Эрлар билим юртида, бир синфда ўқиган болалик дўсти Миртемирнинг бошига тушган савдолардан дарак топиб, уни юбилей тантаналарига шахсан ўзи таклиф этгандир. Ҳар ҳолда у Миртемир билан учрашибгина қолмай, унга қирғиз ёзувчиларининг бир неча асарларини совға ҳам қилган. Шу асарлар орасида Тўхтагул Сотилгоновнинг “Тўғалоқ Мўлда” деган машҳур асари ҳам бўлган. Миртемир нафақат ўзбек, балки қозоқ ва қирғиз халқларининг ҳам оғзаки ижодини севгани туфайли ўша кунларда китоб дўконларидан “Тўштук” деган ажойиб дostonни сотиб олиб, бир кечада ўқиб туширган. Ўша кезларда “Манас”дан кичик парчагина нашр этилган бўлиб, Миртемир шу китобдаги кириш сўз орқали қирғиз халқининг буюк эпоси билан илк бор танишган.

“Қирғизнинг; — деган эди Миртемир адабиётшунос Фаффор Мўминов билан суҳбаги чоғида, — “Тўштук”, “Манас”дан парчалар, туркманларнинг “Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам” дostonлари, қозоқларнинг эпосларини жуда синчиклаб, ёйлиб, завқ билан маза қилиб ўқирдим. Нечундир фольклор менинг руҳимга, қарашларимга, ўйларимга, бадиий фантазияларимга ўта яқинлигини ёшлигимдан сезардим. Шеърларимдаги фольклорнинг таъсири халқ ижодига бўлган ана шу муҳаббатим, ундаги мотивларнинг қон-қонимга сингиб кетганлигидан бўлса керак.

Умуман, фольклор – тушунган одамга каттакон бир хазина. Мен баъзан ҳозирги қўлига қалам олган ёшларга деярлик ҳасад билан қарайман. Биз қўлга қалам олган пайтда на Навоий асарларининг нашри бор, на бошқа мумтозларнинг девонлари!.. Рус ва бошқа қардош халқлар мумтозларининг энг йирик асарлари, Европа мумтозлари деярлик таржима қилинмаган эди. Фольклор бахшиларнинг юракларида эди. Фақат уни тўйларда, давраларда эшитардик”.

Халқ оғзаки ижодига бўлган шундай беадад меҳр Миртемирни “Манас”ни таржима қилишга ундади. У бир неча бор қирғиз диёрига бориб, Фанлар академиясининг “Манас” бўлими ходимлари ва “Манас”нинг турли нусхалари билан танишди. Ҳар бири 25 минг сатрдан иборат 4 та китобни ўзбек тилига таржима қилиш осон эмас эди. Ўзбек халқ достонларида бўлганидек, “Манас”да ҳам юзлаб тарихий ва жуғрофий атамалар, этнографик либос, таом ва ҳоказоларнинг номлари бор эдики, уларни ўзбек тилига билиб-тушуниб таржима қилиш, кўплаб такрорлар ва ўхшашликларни қисқартириш, воқеалар узилиб қолмаслиги учун қисқартирилган жойлар мазмунини наср билан баён қилиш лозим эди. Масаланинг шундай нозик томонлари бўлганлиги сабабли Миртемир таржимани қирғиз мутахассисларининг муҳокамасига қўйди. Чингиз Айтматов, Қувончбек Маликов, Туманбой Бойзоқов, Али Тўқамбоев каби олим ва ёзувчилардан иборат 17 киши муҳокамада қатнашиб, қимматли фикр ва мулоҳазаларни баён қилишди.

Қирғиз халқ ижоди дурдонасининг биринчи жилди шу тарзда ўзбек тилига таржима қилиниб, сайқал берилиб, ҳаётга йўлланма олди.

Фольклоршунос олим Малик Муродовнинг шоир ҳақидаги хотираларида бундай сўзлар бор:

“Ниҳоят, орзиқиб кутилган кун ҳам етиб келди. “Манас”нинг ўзбекча таржимаси яхши безаклар билан босилиб чиқди. Китобдан икки нусха сотиб олдим-да, Миртемир оғани табриклаш ва одатим бўйича дастхат ёздириб олиш учун уларига бордим. Ўзбек ва қирғиз фольклори, хусусан, анъанавий достонларимиз, бахшилар санъати борасида узоқ суҳбатлашдик. Суҳбат мавзуи тагин “Манас”га қайтгач, Миртемир оғанинг фахр ва ифтихор билан: “Ҳар ҳолда “Манас”дек қомусий достоннинг таржимаси икки оғанини халқ ўртасидаги дўстлик-

биродарлик, қардошликнинг чинакам тимсоли бўлди...”, — деган сўзлари ҳамон хотирамдан кўтарилмайди. Дастхатда қуйидагилар ёзилган эди: “Доно ва баҳодир Гўрўғлибекнинг эвара-чевара, балки набираларидан бири, фольклоршунос укам Малижжонга яхшилик, эзгулик, қон-қардошлик ва баҳодирликка ундовчи қирғиз халқининг ўелони Манас ҳар доим ҳамроҳ ва қўмакчи бўлсин. Миртемир”.

* * *

Камина “Манас”нинг катта ижодий меҳнат эвазига таржима қилинганини айтар эканман, бир воқеани эслаб ўтмаслик тўғри бўлмаса керак.

Опера ва балет театридаги адабий эмакдош лавозими 1945 йил октябрида тугатилгандан сўнг, Миртемир 1954 йил ноябрида Ёзувчилар уюшмасига адабий маслаҳатчи этиб тайинлангунига қадар бирор жойда ишламаган. 1954 йил кўздан 1958 йил апрелига қадар Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи, Ўзбекистон Давлат нашриётида бўлим мудирини, “Ўзадабийнашр” да катта муҳаррир, 1960-1962 йилларда яна Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи, 1963-1965 йилларда эса яна “Ўзадабийнашр” да катта муҳаррир лавозимларида хизмат қилган. Бир томондан, бағри кенг, қўли очиқ, меҳмондўст, иккинчи томондан, нафақат ўз фарзандлари, балки Тошкентга ўқишга келган қариндош-уруғларининг фарзандларидан ҳам иборат катта оиласи бўлган шоир асосан қалам ҳақи ҳисобига рўзғор тебратиб, тўй-ҳашамларини ўтказган.

Кунларнинг бирида Миртемир қайсидир фарзандининг никоҳ тўйини ўтказётган эди. Биз, унинг яқин кишилари, шоир хонадонига одатдагидек “Бизга қандай хизмат бор?” деб сўрагани бордик. Миртемир “Пича ўтириб туришлар чой-пой ичиб, мен ҳозир бир жойга бориб келаман. Сўнг бозор қилишга қарашиб юборасизлар”, деб чиқиб кетди. Орадан бирор соат ўтгач, ёмон кайфиятда қайтиб келди ва бизнинг кўз олдимизда “мана, мана” деб бир қучоқ қўлёмани йиртиб, майдамайда қилиб ташлади. Кейин билсак, Миртемир нашриётга “Манас” таржимаси учун қалам ҳақини олгани борган, аммо нашриёт директори таржимага энг паст ставкани қўйган экан. Тўй ўтказётган шоирнинг бутун умиди шу қалам ҳақида бўлгани ва шогирди даражасида бўлган директорнинг инсофсизли-

гидан қаттиқ ғазабланган ва аччиқ устида “Манас”нинг қолган таржимасини йиртиб ташлаган эди.

Изтироб ва эъзоз

Умрининг олтмишинчи баҳори яқинлашганига қарамай, Миртемирнинг ишлаш суръати сусаймади. Аксинча, 60 йиллик юбилей кунларига муносиб совға билан бориш учун у тинмай меҳнат қилишда давом этди.

Устоз шоирнинг Дўрмонда неча-неча тунларни бедор ўтказганини ўз кўзи билан кўрган Туроб Тула ёзганидек, “Миртемир чарчашни билмасди, қаттиқ ишларди, молдек ишлайман-да, деб куларди ўзи ҳам. Миртемирнинг айтишича, шоирнинг бошқа касб эгаларидан тағин бир муҳим фазилати бор: у умри бўйи дам олмайди, умри бўйи ишлайди, ҳатто уйқусида ҳам. “Бошқаларни билмайману, мен шунақаман”, дерди. “Мабодо, — дерди тағин, — дам олиш шоирга ҳам насиб бўлса, фақат қаттиқ ишлаганида дам олади, ишлаб дам олади”.

Шоир Хусниддин Шарипов хотирлашича, бир куни Ёзувчилар уюшмасидаги мажлисларнинг бирида Миртемир билан иттифоқо ёнма-ён ўтириб қолган. У устознинг кўлидаги сўнги китобларидан бирини кўриб қолиб, уни сўраб олган ва варақлай бошлаган. Эвоҳ, не кўз билан кўрсинки, шоир оғзидан эшитганида қуйма бўлиб кўринган сатрларнинг аксари қалам билан таҳрир қилинган ва қарийб шеърларнинг “соғ жой”и қолмаган эди. У ҳайратга тушиб, бундай “шафқатсизлик”нинг сабаби билан қизиққанида, шоир: “Ишлаб юрадиган китобим. Ишлайман деган кишига иш топилаверади”, деб камтарона жавоб берган.

Шундай қаттиқ ишлаш, бир томондан, шоирнинг сиҳат-саломатлигига салбий таъсир кўрсатаётган бўлса, иккинчи томондан, Ёзувчилар уюшмаси раҳбарияти унинг ўзбек адабиёти олдидаги хизматларини назар-писанд қилмасликда давом этаётган, раҳбарият атрофида гирдикапалак бўлган айрим ёзувчиларгина барча мукофоту имтиёзларга муяссар бўлаётган эди. Миртемир нафақат уюшма, ҳатто республика раҳбарияти, балки китобхон халқ эътиборини қозиниш, унга муносиб асарлар яратиш учун бошқалардан кўра кўпроқ ишлашни лозим, деб билди.

Ёзувчилар ҳам Худонинг хом сут ичган бандаларидир. Ўзи қатори, ҳатто ўзидан паст ёзувчиларнинг “Ўзбекистон халқ ёзувчиси”, “Ўзбекистон халқ шоири” унвонлари, Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти ҳамда орден ва медаллар билан тақдирланаётганини кўрган Миртемир ўзини шоғирдлари ва оила аъзолари олдида ноқулай ҳис этарди. Гуё улар: “Нега сизга эътибор беришмайди? Сизнинг фалончилардан қаерингиз кам? Ёки Ёзувчилар уюшмаси раҳбарлари олдида бирор айбингиз борми?” дегандек қарашарди назарида. У шундай изтиробли вазиятдан чиқиш, бошқа нишондор ёзувчилардек мағрурона юриш учун Ленин ва партияни шарафлайдиган, газеталарнинг биринчи саҳифаларида босилиб, раҳбарлар эътиборини қозонадиган шеърлар ёза бошлайди. Кимларнингдир маслаҳати билан шундай шеърлар ёзишда давом этиб, 1969 йилда “Лениннинг жилмайиши” деган шеърлар китобини нашр эттирди.

Бу, Сталин қатағончилик сиёсатининг фожиалари фош этилиб, собиқ шўро мамлакатининг барча йирик шаҳарларида яна инқилоб доҳийсининг муҳташам ҳайкаллари ўрнатила, яна унга ҳамду санолар ўқила бошлаган давр эди.

Орадан бир неча йил ўтгач, ошкоралик ва қайта қуриш даврида махфий архивлардаги темир сандиқлар очилиб, Лениннинг қандай жаллод бўлганлиги ойдек равшан бўлди. Шундай кунларнинг бирида машҳур рус шоири Е.Евтушенко бундай деган эди: “Биз, олтмишинчи йилларнинг фарзандлари, кўп нарсани билмасдик. Биз Сталинни ГУЛАГ иҳодкори ҳисоблаб, унга қарши курашдик, Сталинни Ленинга — унинг камтарлиги, эзгулиги ва ҳоказоларига қарши қўйдик. Архивлар очилиб, ўз кўзимиз билан ўқиш имкони берилганида, кўнглимиздан қандай ҳис-туйғулар ўтганини ёлғиз Аллоҳ билади. Мен биринчи концентратсион лагерь 1918 йилда Лениннинг кўрсатмасига биноан пайдо бўлганини тасодифан билиб қолдим. Бу қанчадан-қанча кишилар ҳалок бўлган машҳур Соловки эди. Кўзимиз кўп нарсага очилди...”

Тақдир Миртемирга шу даврни кўриш имконини бермади. Агар у 80-йилларнинг ўрталарига қадар етиб келганида, “Лениннинг жилмайиши”ни йиртиш ҳам гапми, ёниб турган ўчоққа ташлаб, кулга айлантирган бўларди.

* * *

1970 йили Миртемирнинг дунёга келганига 60 йил тўлди. Сўнгги вақтда қабул қилинган тартиб-қоидага кўра, Миртемир даражасидаги ёзувчиларга “Ўзбекистон халқ ёзувчиси” ёки “Ўзбекистон халқ шоири” унвони берилар, бундан ташқари, улар, албатта, совет давлатининг бирор ордени билан тақдирланар эди. Аммо ўша йилнинг 26 мартида шоирга “Шавкатли меҳнати учун” медалининг берилиши унинг бундай ҳурмат ва эъзозга умид қилмаслигига ишора бўлди. Буни сезибми, шоирнинг қирғизистонлик дўстлари “Манас”ни ўзбек тилига таржима қилгани ва Қирғизистонга бағишланган туркум шеърлар яратгани учун Миртемирга “Қирғизистон халқ шоири” унвонини бериш масаласини кўтардилар. Қирғизистон компартияси Марказий Комитети Ўзбекистондаги тегишли идораларга Миртемирни “Қирғизистон халқ шоири” унвони билан тақдирлаш ниятида эканлигини маълум қилди ва ахлоқ-этик сабабларга кўра, улардан розилик сўради. Аммо Ўзбекистон компартияси Марказий Комитетининг тегишли бўлими ўзбек шоирини Ўзбекистондан аввал Қирғизистоннинг бундай унвон билан тақдирлаши жамоатчилик томонидан нотўғри тушунилиши мумкин, деган мазмунда рад жавобини берди.

Бу қирғиз дўстларининг эзгу ниятлари ва хатти-ҳаракатларидан яхши хабардор бўлган шоирга катта зарба бўлди.

Унинг назарида, булар ҳаммаси сиёсий идораларнинг найранги эди. У кўчада орқам-орқа келаётган кишилардан шубҳалана бошлади. Уюшманинг бошқа миллатга мансуб аъзолари орасида Миртемирни сахий инсон ҳисоблаб, унинг йўлига мунтазир бўлган кимсалар оз эмас эди. Улар мабодо Миртемир бирор қаҳвахонага кирадиган бўлса, биз ҳам Аллоҳ неъматларидан баҳраманд бўлиб қоламиз, деган умид билан унинг ортидан эргашиб юрардилар. Миртемир орган одамлари ҳисоблаб, уларга уч-тўрт сўм бериб қутулганидан ҳам хурсанд бўлар, ҳам изтироб чекиб эзиларди. У яна қамоққа олинишидан қўрқиб яшарди. Унинг Ленинни алқаб шеърлар ёзишининг сабабларидан бири ҳам шунда эди.

* * *

Шоирнинг отмиш йиллиги арафасида уни республика раҳбари қабул қиладиган бўлди.

“Ёзувчилар уюшмасининг ўша вақтдаги раҳбарларидан бири,

— деб ҳикоя қилади Тўра Сулаймон. — уч кун мобайнида устозга тинчлик бермади. Ундай бўлиб боринг, бундай бўлиб боринг. Ўзингизни ундай тутинг, бундай тутинг, деб. Охирги телефон қилганида домланинг жаҳли чиқиб кетиб:

— Жуда қийин бир кунга қолдим. Яна нималар қилишим керак, айтинг! Ахир мен бунақа катта маҳкамаларда сизчалик кўп бўлмаганман, ҳукумат раҳбарлари билан сизчалик кўп гаплашмаганман. Ё менинг ўрнимга ўзингиз бориб қўя қола-сизми?.. — дедилар-да, телефон тутқичини тарақлатиб қўйиб қўйдилар.

Шароф Рашидов Миртемир акани ўта самимий қабул қилибдилар. Ҳол-аҳвол сўрабдилар. Каму кўстингиз бўлса айтинг, дебдилар. Хуллас, устод жумҳурият раҳбаридан шодмон бўлиб келдилар”.

Миртемир шу қабул пайтида ортидан кимларнингдир пойлаб юришини, ўзининг Ваган ва партияга ўта садоқатли шоир эканлигини айтиб: “Шароф Рашидович, мени қамашмоқчи! Доим орқамдан одам юргани юрган”, деб шикоят қилди. Саркотиб эса кулиб: “Йўқ, Миртемир ака, у замонлар ўтиб кетган. Сизни ҳеч ким ҳеч қачон қамамайди. Ташвишланманг. Марказком сизнинг ўзбек адабиёти олдидаги катта хизматларингизни қадрлайди. Ҳали сизга аталган совға-саломларимиз бор. Вақти келганда топширамыз”, деб уни яхши кайфиятда кузатди.

Миртемирдек содда, ёмон замонларда юрагини олдирган зарбардаст шоир билан бўлиб ўтган суҳбатдан сўнг саркотиб Ёзувчилар уюшмаси раҳбарларига қўнғироқ қилиб, шоирга ҳар томонлама ҳурмат ва иззат кўрсатиш, унинг кўп жилдлик асарларини нашрга тайёрлаш ва нашр этиш ҳақида топшириқ берди.

1971 йил 17 июнь кuni Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети Президиумининг қарори билан Миртемирга Ўзбекистон халқ шоири унвони берилди.

Ўша кунларда Тошкент қурилиш ҳавзалари билан ўралган эди. 1966 йил зилзиласидан сўнг республика пойтахтини қайта қуриш ва ободонлаштириш ишларига катта эътибор берилаётган ва шу эътиборнинг белгиси сифатида “Тошкент қурувчиси” деган нишон жорий этилган эди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Тошкент шаҳри ижроия комитети томонидан ёзувчилар учун ажратилган шундай нишон ва ёрликни Миртемирга беришни лозим топди. (Кейинчалик айрим шоир ва адабиётшунослар Миртемирнинг шўро даврида ҳаддан зиёд камси-

тилганини асослаш истагида гуё унга ўт ўчирувчилар нишони берилган, деб келадилар.)

Ўша йилнинг 25 июнь куни Билимлар уйи (ҳозирги рус драма театри) биносида Миртемирнинг 60 йиллиги нишонланди. Кўп ўтмай, СССР Олий Совети Президиумининг қарори билан Миртемир Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди. Юбилей муносабати билан 1971-1972 йилларда шоирнинг уч жилдлик “Асарлар” тўплами нашр этилди. Аммо асосий тантаналар шоир туғилган Ийқон қишлоғида ўтказилди.

* * *

1971 йил июнь ойининг сўнгги кунлари. Ҳамид Фулом бошчилигидаги бир гуруҳ ёзувчилар, олимлар ва санъаткорлардан иборат делегация эрта билан машиналарга ўтириб, Туркистонга, Аҳмад Яссавий ватанига жўнади. Ўша пайтларда бундай тadbирлар ўта тантанавор руҳда ўтказилар, юбилярни ва делегация аъзоларини қарийб ҳар қадамда саф тортган ёшлар гуллари куйлар билан кутиб олишарди. Ҳаётнинг бундай лаззатли дақиқаларини Миртемир илк бор ва, афсуски, сўнгги марта кўраётган эди. У она юртига шундай ҳурматли ижодкорлар ва санъаткорлар даврасида Ўзбекистон халқ шоири бўлиб бораётганидан, айниқса, мамнуну масрур эди. Сафардошлар орасида Озод Шарафиддиновдек ҳазил-ҳузил усталари, Ҳамид Фуломдек ширинсухан суҳбатдошлар, бели чивин раққосалару чилдирмасини чертганда момагулдирак ҳам уялиб қоладиган созандалар бўлганлиги учун Ийқон қишлоғига кўз юмиб очгунча егиб боргандек бўлди.

Қишлоқ этаги донгдор юртдошини кутаётган қора кўзларга тўла эди. Ҳамма хурсанд. Гуё Ийқон шеърят осмонига парвоз қилиб келган фазогирини кутиб олаётгандек шод. Чилдирмакашлар қўллари қавариб яра бўлгунча, карнайчилар эса сўнгги нафаслари чиққунча чалиб, еру кўкни рақсга таклиф этардилар... Ийқон Ийқон бўлиб бундай тантанани кўрмаган эди.

Миртемир Ийқоннинг шу дақиқалардаги кўтаринки ҳолатини тасвирлаб, бундай ёзган эди:

*Қишлоғим, нечоғлик сулувсан бугун,
Яшишга бурканиб, яшнабсан шунча.
Нечоғлик тўқиссан, нечоғлик тўқин,
Мени ўраб олди хаёл, тушунча:*

*Қай қўрага кирсанг — эшиги очиқ,
Бир нима татийсан, қўймас асло оч.
Қора қумғон қайнар, ёзилур чочиқ,
Зоғорами, сўкми, ёвғон ё умоч...*

*...Агар сўйган бўлса улоқ ё қўзи,
Ўхў нўхот шўрва ёки кулчатой.
Жуда қашшоқ бўлса — бор яхши сўзи,
Шундоқ яхши сўзки, гўё саримой...*

Миртемирнинг жигарлари кўп экан. Улар бир-бирларига туташ уйларда яшагани ва ҳар бири қўй сўйиб, қозонга гўшт ташлаб меҳмонларни интизорлик билан кутаётгани учун, шоир ёзганидек, ҳар бир қўрага кириб, жуда бўлмаса, бир пиёла қимизни кўтариб, бир ушоқ нонни тишлаб, эшикда кутиб турган бошқа жигарининг уйига тезроқ боришга мажбур эдик. Олисдан келаётган карнай-сурнай садолари эса тезроқ тўйхонага етиб боришимизни ёдга тушириб турарди...

Жамоа хўжалиги раҳбарларидан бирининг катта боғида жой тайёрланган экан. Дастурхоннинг ноз-неъматлар билан тўкинлигию мезбонларнинг ўта меҳмоннавозлигини, шиша кўтариб келаётган йигитлару “тўйбола” устига чопон ёпмоқчи бўлган кексаларнинг кети узилмаганини айтмаса ҳам бўлади. Кимлардир нозу неъматлардан, кимлардир нозу қарашмалардан масту мажнун бўлди.

Базми жамшид сўнги маррасига яқинлашиб қолганда жамоа раиси ўртага бир отни етаклаб чиқиб, шоирни муборак олтмиш ёшга тўлганлиги билан самимий табриклар, отни совага қилди. Сўнгра Ийқондаги булоқлардан бирини таърифлашга киришди-да, шоирдан булоққа исм беришни сўради. Миртемирнинг энг севимли сўзларидан бири “суюк” сўзи эди. У бирор китобига дастхат ёзадиган бўлса, албатта, “суюкли фалончига”, деб имзо чекарди. Шоир узоқ ўйлаб ўтирмай, булоққа Суюк номини берди. Шу кундан бошлаб Суюкбулоқ деб аталажак булоқ ийқонликларнинг машҳур ҳамюртларига аталган энг катта армуғонлари эди.

Саккизиячи фасл

СЎНГГИ ЙЎЛ

*Қаңча йўллар босдим, гоҳида толдим,
Лекин халқ номига юқтирмадим гард.
Фарёд солар чоқда жим бўла олдим,
Халқим дарди эди дил ўртаган дард.*

Миртемир.

Беморлик мавсуми

Адабиёт оламига кимдир адашиб, кимдир адабий истеъдодининг даъвати билан киради. Аммо ҳаётнинг ажабланарли томони шундаки, истеъдод кучасидан етти маҳалла нарида тутилган кишилар адабиётда ҳам, санъатда ҳам пешқадамлик даъвоси билан яшайдилар. Ҳатто адабиёт ва санъатнинг шоҳ суласига чиқиб олиб, иссиқ жойларини истеъдод эгаларига бермаслик учун шундай маҳорат билан иш юритадиларки, улар қаламига мансуб асарларда шу маҳорат зарраларини ҳам кўрмай доғда қоласан киши.

...1967 йилнинг апрель ойи бўлса керак, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги пленуми бўлиб, унда СССР ёзувчиларининг ГҮ қурултойига делегатлар сайланган. ҳаётининг маҳбуслик кунларини кечиргани учун СССР ёзувчиларининг I қурултойида ишпирок эта олмаган Миртемир навбатдаги анжуманларда делегат бўлиб қатнашишни орзу қилиб юрарди. 50-йилларда унинг ижодида рўй берган кўтарилиш, унинг адабий ҳаётдаги кун сайин ўсиб бораётган мавқеи бунга тўла ҳуқуқ берарди. Аммо пленум қатнашчилари эътиборига ҳавола қилинган рўйхатга Миртемир номи киритилмаган эди. Бу ҳол зални жунбишга келтирди. Ўша йилларда адабий мунаққид сифатида танила бошлаган Озод Шарафиддинов пленум аъзолари эътиборини бу кўнгилсиз воқеага жалб этди. Йиғилиш раиси рўйхатнинг раҳбар идоралар тасдиғидан ўтганлигини пеш қилиб, унга бошқа бирор ёзувчини киритиш иложсиз эканлигини айтди. Аммо Озод Шарафиддинов ҳам, зал ҳам бўш келмади. Йиғилиш раиси ниҳоят яна ўрнидан туриб:

“Хўш, кимнинг ўрнига Миртемир номзодини тавсия қиласиз?” — деб сўради. Озод Шарафиддинов рўйхатдаги беш-олти фамилияни тилга олиб: “Шулардан қайси бири адабиётга Миртемирдан кўпроқ хизмат қилган ва хизмат қилаяпти? Қани, айтинг!” — деб туриб олди... Хуллас, Озод Шарафиддинов бошчилигидаги зал ғолиб чиқиб, Миртемир совет ёзувчиларининг навбатдаги қурултойига делегат этиб сайланди.

Шундай қилиб, Миртемир орзуси рўёбга чиқиб, Москвага, ёзувчиларнинг IV қурултойига музаффар жангчидек хуш кайфият билан борди. Аммо...

“Москвада ҳам домланинг иши юришмади, - деб эслайди қурултойга делегат бўлиб борган Саид Аҳмад. — Вакилларга меҳмонхонада яхши жойлар беришди. Ҳаммамиз чемоданларимизни кўтариб хонамизга кириб кетдик. Туроб Тўла билан буфетда чой ичиш учун чиққанимизда Миртемир домла меҳмонхонага кираверишдаги жойда ҳали ҳам чемоданини тагига қўйиб ўтирибди.

У кишидан “нима қилиб ўтирибсиз?” — деб сўрадик.

— Менга жой йўқ экан. Беришмади.

— Ўзбекистонликларнинг рўйхатини кўрмадингизми?

— Кўрдим, — деди у қўл силтаб. — Йўқ, номим йўқ.

Маълум бўлишича, Тошкентдан қурултой бошланмасдан оқ рўйхат юборилган экан. Миртемир ака қўшилган рўйхат Москвага юборилмаган.

— Энди нима қиламиз? — деди Туроб. — Яшин акани топиш керак...

Домла қўл силтади.

— Тошкентга қайтиб кета қолай. Катталарнинг кўзига хунук кўриниб нима қиламан?!

Туроб Яшин акани қидириб топди, аҳволни тушунтирди. Бир оздан кейин раисимизнинг ёрдамчиси пастга тушиб, Миртемирнинг чемоданини кўтаришиб, лифтда олиб чиқиб кетди. Кейин билсак, Яшин ака у ёқ-бу ёққа телефон қилиб, домлага жой олиб берибди”.

* * *

1969 йилининг куз ойлари. Ҳамид Олимжон туғилган куннинг 60 йиллиги муносабати билан Жиззаҳдаги “Москва” жамоа хўжалиги ҳудудида бахт ва шодлик куйчисига бағишланган музей очиладиган бўлди. Музей очилишига икки кун қол-

ганда Миртемир икки-уч шоир билан бирга Жиззахга етиб борди. Ёзувчилар уюшмасининг топшириғига кўра, улар шоир туғилган заминда юбилейга тайёргарлик ишларининг бориши билан танишишлари ва юбилейнинг юқори савияда ўтишига ёрдам беришлари лозим эди.

Музей экспозициясини яратиш учун Тошкентдан, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейидан бир гуруҳ мутахассислар жалб этилган эди. Шулар орасида фольклоршунос олим Малик Муродов ҳам бор эди. Миртемир Жиззахга келган кундан бошлаб у билан бирга бўлган.

“...Миртемир оғанинг тоби йўқроқ бўлса-да, — деб ёзган эди у шоир ҳақидаги хотираларида, — ярим тунгача суҳбатлашиб ўлтирлик. Нафаси қисар, дамба-дам йўталарди. Аммо ҳадеб: “Музейга нималар қўйилди? Ҳамиджонга оид фалон нарса назарларингдан четда қолиб кетмадими?..” деб суриштирарди. “Зап савобли иш бўлди-да! Ҳамидга атаб ўнлаб музей ташкил қилса ҳам оз!” дерди. “Дам олинг, толиқиб қоласиз. Эрта ва индинги программа жуда катта”, деб қанча қистамайлик, ҳеч ҳам кўнмади, яна ва яна Ҳамид Олимжоннинг адабиёт, санъат ва маданият тараққиётига қўшган ҳиссаси, ўзбек фольклорини ўрганиш, тўплаш ва тарғиб-ташвиқ ишлари... хусусида ўзига хос куйинчаклик билан сўзлади. Ярим тунга боргач, Миртемир толиқиб қолди: бора-бора аҳволи жуда оғирлашди. Мен Ҳамроқул Носировга телефон қилиб, воқеани айтдим. Раис тезда врач юбортирди. Туни билан Миртемир оғанинг ёнида бўлдим: иссиқ чой тутдим, суюқ овқат тайёрлатиб ичирдим, врач тайинлагандек массаж қилдим... Ҳайрият, эргаси куни соат ўнларга бориб ўзини бир оз яхши сеза бошлади...”

* * *

Шу воқеадан кейин Миртемирнинг юраги тез-тез безовта бўла бошлади: унинг сиҳат-саломатлиги анча ёмонлашган эди. Биз ўша кезларда шоирни кўргани борган кунларимизда Адабиёт жамғармаси қошидаги поликлиника бош шифокорининг тез-тез келиб, бемор қон томирининг уришини ўлчаётгани ва тиббий маслаҳатлар бераётганига гувоҳ бўлар эдик. Шундай кунларнинг бирида бош шифокор билан бемор ўртасида бундай савол-жавоб бўлиб ўтган эди:

Шифокор:

— Миртемир ака, юрагингиз чарчаб қолибди... Ишлар чатоқ... Шифохонада ётиб даволанмасангиз бўлмайди.

Бемор:

— Бўтам, ётишга тоқатим йўқ. Бола-чақам безовта бўлади. Қолаверса, ёзадиган-чизадиган ишларим кўп...

Шифокор:

— Агар ётиб даволанмасангиз, бола-чақангизнинг ташвиши янаям ортади.

Бемор:

— Шифохонада ичиладиган дорини уйда ҳам ичишим мумкин. Шифохонада қилинадиган уколни сизлар уйга келиб ҳам қилсаларингиз бўлади. Агар сизларга малол келса, ўзим бораман укол олгани!..

Шифокор бир оз ўйланиб қолди. Сўнгра:

— Жуда қайсарсиз-да. Миртемир ака, жонингизни ўйламайсиз... Майли, нима ҳам қилдик... Бир чорасини топишга мажбурмиз. Аммо сиз ҳам бизнинг шартларимизга кўнишингиз лозим.

Бемор:

— Нима демоқчисиз, айта қолинг. Шифохонага бормасам бўлгани!

Шифокор:

— Кулдонни кўриб турибман, кўп чекар экансиз...

Бемор:

— Ҳа, бўтам, шундай айбим бор.

Шифокор:

— Буфет тирқишидан шишалар ҳам кўринаяпти. Қитдай-қитдай қилиб ҳам турадиганга ўхшайсиз.

Бемор:

— Бўтам, шундай айбим ҳам йўқ эмас...

Шифокор ўйлаб, агар шундай “гуноҳли ишлар” баҳридан ўтишни маслаҳат қилсам, бемор қийналиб қолар, ҳар ҳолда организми кўниккан кўринадидега, деган хаёл билан бундай дейди:

— Миртемир ака, юрагингиз ҳилвираб қолибди. Ўзингизни эҳтиёт қилмасангиз бўлмайди энди. Агар бу номаъқул одатларнинг ҳаммасини тарк этинг, десам, сизга жабр бўлади. Лекин чекишни ташлашингиз шарт. Дунёда папирос, сигарет деган нарсанинг борлигини тамом унутинг. Ичкилик масаласига келсак, бу ҳам кони зарар, аслида. Майли, хумор қилиб

қолганида, баъзан-баъзан бир пиёла чойга тўрт-беш томчи коньяк томизиб ичишингиз мумкин. Коньяк юрак томирларини кенгайтиради...

Миртемирнинг қулоғи оғирроқ эди. Аммо қулоғига пахта тикқан ҳар бир одам ҳам ўзига керакли гапни, албатта, эшити-тади. Миртемир ҳам коньяк сўзини эшитиб, дилига шартта тугиб олди. Ичкилик хумор қилиб қолган пайтларда бир пиёла коньяк устига беш-олти томчи чой қуйиб ичадиган бўлди.

* * *

Миртемирнинг бу дунёда орттирган бойликларидан бири шогирдлари эди. У уюшма қошидаги ёшлар семинарига раҳбарлик қилган кезларидан бошлаб ўнлаб ёшларнинг шеърят до-вонларини забт этиб, таниқли шоирлар қаторидан жой олишига муҳим ҳисса қўшган. Таниқли ёзувчилардан бири ёзганидек, “Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов, Омон Матчон билан Ҳалима Худойбердиева, Носир Фозилов ва Азиз Абдураззоқ, Юсуф Шомансур билан Хайриддин Салоҳлар Миртемирнинг тўнидан чиққан, десак хато бўлмас”. Камина Миртемирнинг шу шогирдлари рўйхатига Андижондан Тўлан Низом, Муҳаммад Али, Олимжон Холдорни, Сирдарёдан Тўра Сулаймонни, Тошкент вилоятдан Барот Исроил билан Отаёрни, тошкентлик Ҳайдар Муҳаммадни ҳам, албатта, қўшган бўлардим.

Миртемирнинг садоқатли шогирдларидан бири Тўра Сулаймон эди. Устоз, бошқа шогирдлари қатори, унинг ижодий улғайишига кўмак берибгина қолмай, оилавий-маиший ҳаётининг изга тушишида ҳам меҳрини аямаган. Хасталик кезларига қарамай, унинг илтимоси билан Сирдарё вилоятидаги учрашувлару ижодий кечаларга неча маротаба борган.

Кунларнинг бирида китобхонлар билан учрашув ўтказиш учун устоз билан шогирд Зомин туманига йўл олишди. “Ўша кезлари, — деб хотирлайди Тўра Сулаймон, — домланинг бетоб чоғлари эди. Оғриғи қайталаб қолди. Шунга қарамай, учрашувни бир амаллаб ўтказиб олдик. Гулистонга етиб келгач, Сирдарё вилоят шифохонасининг бош врач Шодиёр Бегимқуловга хабар қилдим. Дам олиш кuni бўлишига қарамай, у киши бизни тўғри уйига олиб бордилар. Мутахассис шифокорларни чақириб, даволашга тушдилар. Уч-тўрт соат ичида домла бир қадар ўзларига келдилар. Шу-шу домла умрининг

охиригача Шодиёр Бегимқуловни тилларидан туширмадилар.
Миннатдор бўлиб юрдилар...”

Миртемирнинг “Бетоблигимда” деган васият-шеъри бемор-
ликнинг шу жиддий хуружи таъсирида ёзилди.

*Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Қоврилмай то ғашлик алангасида.
Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Нафасимни ростлай кўланкасида.*

*Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Қушлар эвозига қулоқ солайин.
Мажнунтоя тагига ўтқазинг мени,
Хаёл оғушида ором олайин.*

*Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Шу кунгача ўзни мен чеклаб бўлдим.
Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим.*

Бу шеърнинг ҳар бир сатри ва ҳар бир ҳужайрасидан ҳаёт-
дан дод деб кетаётган шоир қалби зарб бериб туради.

* * *

1971 йил бошларида “Гулистон” журнали Миртемирнинг
бир туркум шеърларини беришни режалаштирган эди. Журнал
бош муҳаррири Асқад Мухтор бу шеърларни ундириб келиш
вазифасини шоирнинг юртдоши Саъдулла Сиёевга топширди.

Саъдулла таҳририят топшириғини бажариш учун Ишчилар
шаҳарчасидаги қадрдон хонадонга келди. Эшикни очиб, кен-
нойининг таклифи билан ичкарига кириб, хонадон соҳибидан
дарак бўлмаса ҳам, янги келган газета ва журналларни варақлаб
ўтирди. Анчадан кейин, қиш бўлганлиги сабабли, эгнига иссиқ
жун кўйлак, бошига берет кийган шоир хонага кириб келди.
Устоз билан шогирд кўришиб, бир-бирларининг ҳол-аҳволла-
ридан хабар топганларидан кейин Саъдулла муддаога ўтди:

– Тайёр шеър бўлса, олиб кетмоқчийдим. Анчадан бери
“Гулистон”да чиқмаяпсиз. Асқад ака шу сонга Миртемир ака-
дан уч-тўртта шеър ундириб кел, деган эдилар.

— Тайёр шеърим йўқ, бўтам, — жавоб беради шоир.

— Унда янғисини ёзиб берасиз. “Гулистон”ни унутиб қўйманг. Асқад аканинг сизга бўлган ҳурматини яхши биласиз. Иложи бўлса, “Гулистон”нинг ҳар бир сонида сизнинг шеърларингизни беришни хоҳлайди Асқад ака, — дейди Саъдулла чечанлиги тутиб.

— Тўғри айтасиз, — деди Миртемир, — “Гулистон”да анчадан бери чиқмаяпман. Ёзиб бераман. Бирор долзарб мавзуда. Беш-олти кундан сўнг бир қайриласиз-да.

“Қайриладиган” кун етиб келганида, Миртемир тоби қочиб, шифохонага тушиб қолди. Саъдулла кўргани борганида бемор бир ўзи бир хонада ётар, дераза ёнига қўйилган каравотнинг бош томонида дид билан тахланган қалам-дафтарлар, газета-журналлар, китоблар, катта-кичик шишаларда дори-дармонлар саф тортиб турарди. Миртемир Саъдуллани кўриши билан касаллигини ҳам, шифохонада ётганини ҳам унутиб, бир чеккада турган пакетни очди-да, дастурхонга нон-пон, мева-чеваларни қўйди. Сўнг кимнидир чақириб, чой олиб келишни буюрди.

Миртемир шифохонага тушган кунларида ҳам, қўшни республикага ижодий сафар билан борганида ҳам зиёратчиларга дастурхон ёзиб, улар кўнглини олишни ўзининг инсоний бурчи, деб билар, ҳатто шундай пайтларда уйига қўнғироқ қилиб, ўзи истеъмол қилиши мумкин бўлмаган таомларни-да пишириб-тайёрлаб келишни буюрарди. Бу Миртемир инсоний сажиясининг ажралмас белгиларидан бири эди.

Саъдулла борган куни ҳам шундай бўлди. Миртемир ўзи емай-ичмаса ҳам меҳмонни едириб-ичирди. Сўнг Саъдулланинг беҳуда келмаганини сезиб, гапни узрдан бошлади:

— Журналларинг олдида уятликман, бўтам. Туппа-тузук юргандим, бирданига бундай бўлиб қолди... Ҳозир ҳийла яхшиман. Шеърни ёзиб бераман, қоралаб қўйганман. Тунда, соат ўн бирдан кейин дўхтирлар хоналарига кириб кетади. Шунда эшикни бекитиб оз-оздан ишляяпман. Бир куни дўхтирим кўриб қолиб уришди. “Ахир мен бу ишдан роҳат қиламан, ишласам енгил тортаман”, десам ҳам кўнмайди-я! Худди атайлаб қилгандек, дўхтирлар навбатчилик қиладиган хона рўпарасида ётган эканман. Алдаб бўлмаяпти. Уларнинг кўзидан узоқроқ ерга кўчмоқчи бўлиб турибман...

70-йиллар Миртемир умрининг беморлик билан ўтган йиллари, десак хато бўлмайди. Биз шифохонада узоқ ётмай, турли баҳонаи сабаблар билан чиқиб келавергани ва тинмай ижодий меҳнат билан машғул бўлгани туфайли шоирнинг тез-тез хаста бўлишига кўникиб қолган эдик. Ҳатто унинг янги келган газеталарни ҳеч кимга кўрсатмай туриб, тўртинчи бетининг этагидаги икки энлик жойини секингина йиртиб, гижимлаб, қаергадир ташлаб келишига ҳам аҳамият бермаганмиз. Кейин маълум бўлишича, газетанинг шу икки энлик жойида кимнингдир ё кимларнингдир вафоти муносабати билан таъзияномалар чиққан бўлар ва Миртемир ўз хонадонига ҳатто бирор шум хабарнинг ҳам йўламаслиги учун шундай ирим-сирим қилишга одатланган экан.

Аммо шоир ўз умри оз қолганлигини сезарди. Айниқса, етмиш ёшни қоралагани ва шифохона унинг иккинчи уйи бўлиб қолганидан сўнг, у ўлим ҳақида тез-тез ўйлайдиган бўлди. 70-йилларнинг бошларида марказий газеталарда “кафанигача олтиндан бўлган номдор бир жангчи”нинг қабри топилганлиги ҳақида хабар чиқиб қолди. Миртемир бу хабарни ўқиб, ўзидан нима қолиши мумкинлигини ўйлаб кетди. Айни пайтда, бояги жангчи сингари, агар ўзим билан олиб кетишим мумкин бўлса, нимани олиб кетардим, деган саволга жавоб ахтаради.

“Эшиккўл этагида қадимги бир жангчининг қабрини топишибди. Кафанигача олтин эмиш. Ханжари, этиги, қиличи, дубулгаси, энгил-боши, қўйинг-чи, косаси, пиёласигача қуйма олтин, тобути ҳам...”

Бу бизнинг боболаримизнинг боболарига хос бурунги ер таги сағаналаридан. Номдор ва салтанат эгаларидан бирининг сағанаси...

Агар мен мангулик уйқуга кетар кун бирон буюм ола кетиш эрки берилиб қолса... не олиб кетаркинман?”

Миртемирнинг “Агар мен...” деб номланган сочмаси шундай сатрлар билан бошланади. Агар биз шоирнинг: “Не олиб кетаркинман?” деган саволига ўзи берган жавобни ўқийдиган бўлсак, унинг бояги жангчидан ҳам кўпроқ нарсани олиб кетиш истагида эканлиги маълум бўлади. Бироқ у олтиндан ясалган асбоб-анжомлар, кийим-кечакларни эмас, бошқа нарсаларни — ҳовлисидаги оқ гулларнинг бир ҳовуч атрини, Ҳалима

хоним свозида янграган Навоийнинг бир сатрини, Ойбек берган “ўша қалам”ни, она қабрини тополмагани сабабли суяк-суякларига сингиб кетган қирқ йиллик аламни, қуйинг-чи, шоир учун нима азиз бўлса — ўшани, нимани куйлаган бўлса — ўшани, нимани орзу қилган бўлса — ўшани олиб кетиш истагида!

Сочма бундай сўзлар билан тугайди:

“Ўлгандан кейин бирон буюм олиб кетиш эрки берилса, мен шуларнигина ола кетишни истар эдим. Лекин ҳали ўладиган тентак йўқ, гап шунда...”

Бу сўзлар шунчаки айtilган сўзлар эмас.

Хасталик соя янглиф Миртемир билан изма-из юрганига қарамай, шоир яшаш ва ижод қилиш учун куч топишга интилди. У шундай кучнинг борлигини биларди. Бу куч сувда чўкмайдиган, ўтда ёнмайдиган Муҳаббат эди. У ҳатто хасталик кунларида ҳам шу Муҳаббатни алқаб, жўшиб куйлади:

*Ором оғушида мудрар эди тун,
Сукут бузар ёлғиз сув шовуллаши.
Ўлгунча эсимда сақланар беун
Кўзлар ловуллаши, қалб ловуллаши...*

*Сочларинг толаси қўлимда ҳануз,
Атри эса ғариб жонимда бутун.
Кўрку латофатинг кўнглимда ҳануз,
Бебошвоқ жўш урар қонимда у тун...*

Бахтсиз тасодиф

Инсон зотининг ҳаёти кўп нарсаларга боғлиқ. У ҳар бир хатти-ҳаракатини қанчалик идора қилиб, соғлом турмуш кечирмасин, бахтсиз тасодифлардан ҳоли бўла олмайди.

Миртемир хасталик туфайли шифохоналарда ётиб давола-нишга қанчалик кўниккан бўлса-да, 1974 йил 29 июль куни рўй беражак воқеа ҳаёлига ҳам келмаган эди.

Ўша куни у Ёзувчилар уюшмаси қошидаги Адабиёт жамғармасининг раиси Ғани Жаҳонгиров билан тушлик қилиш учун Тошкент шаҳрининг Алоқа бекати яқинидаги лағмонхонага бормоқчи бўлди. Бу таклиф жамғарма раисидан чиқди. Миртемир билан анчадан бери ҳамсуҳбат бўлмай, соғингани

учун Ғани Жаҳонгиров, тушлик баҳона, шоир билан отамлашмоқчи бўлди. Тасодифни қарангки, таомхонага яқинлашиб қолганларида, қаршидан келаётган юк машинаси улар тушган машинага беҳос урилиб кетиб, ҳалоқат юз берди. Иккала йўловчи қаттиқ шикастланди. Ғани Жаҳонгиров мушкул ҳолатда бўлишига қарамай, “тез ёрдам”ни чақиртириб, Миртемир билан бирга 1-шаҳар шифохонасига аранг етиб боришди.

Бу нохуш ҳодиса хабари бир зумда шаҳар бўйлаб тарқалди. Биз Ғаффор Мўминов ва Ҳусан Рўзметов билан шифохонага етиб борганимизда, ҳар икки жабрдийда кичик бир хонада ҳали ўзларига кела олмай инқиллаб ётишган эди. Ҳайтовур, улар олган жароҳат хавfli бўлмагани учун бизнинг саволларимизга қийналиб бўлса-да жавоб беришди.

Маълум бўлишича, ўша кунларда Тошкент телевидениеси Миртемир тўғрисида махсус кўрсатув тайёрлаш ниятида бўлган, кўрсатувни шу куннинг эртасига ёзиб олиш ва намойиш этишни режалаштирган экан. Миртемир телевидениенинг бундай эътиборига камдан-кам муяссар бўлгани учун телекўрсатувнинг бекор қилиниши мумкинлигидан афсусланаётганини яширмади.

Ўша кунларда техник янгиликлар жинниси бўлган дўстимиз Носир Фозияев қўлда олиб юрадиган жажжи телевизор сотиб олган эди. У ҳаммамизга нисбатан янгиликпарвар кишилар қавмидан бўлиб, шаҳар дўконларида транзистор ёки қўлбола телевизор пайдо бўладими, анқонинг уруғига ўхшаш бошқа бирор ноёб нарсанинг келганини эшитадими. ўшани дарҳол сотиб олмаса, ухлай олмас эди. Биз Миртемир акани Носирнинг уйидаги янгиликдан хабардор қилиб, кўрсатувни палатада ўтириб, Носир олиб келган телевизорда кўришингиз мумкин, деб юпатган бўлдик.

Буни қарангки, кўрсатув “Шоир Миртемир ҳузурида” деб номланган экан. Кўрсатув бахтсиз тасодиф туфайли 30 июль кунини шоир хонадонидан эмас, балки кундузи, телестудия павильонида ёзиб олинди. Кўрсатув ёзиб олиниши билан унда қатнашган адабиётшунос Маҳмудали Юнусов бемор шоирни кўриш учун шифохонага борди.

“Телестудиядан чиқиб, — ёзади Маҳмудали Юнусов, — тўғри Миртемир аканинг олдида бордим. Ҳар икки жабрланган битта кичкина палатада ётишар, аҳволлари анча оғир эди. Бир оз ўтириб кўнгил сўраган бўлдим ва шифо тилаб, уйга жўнадим.

Йўлда: “Бугунги “Адабий портрет”ни Миртемир аканинг ўзи ҳам кўрса яхши бўларди”, деган фикр хаёлимга келди. Қўшним Носир Фозиловнинг кичкина телевизори борлигини билардим. Чиқиб воқеани айтганимда, у дарров рози бўлди. Кўрсатув вақтига мўлжаллаб телевизорни олиб бориб, палатага ўрнатди. Бирдан чиройли музика садолари янграб, экранда “Адабий портрет. Миртемир” деган титр пайдо бўлди. Сўхбат бошланиб кетди. Шоир экрандан кўзини узмай, томоша қилди”.

* * *

Маҳмудали Юнусов билан Носир Фозиловнинг хаста шоирни кўргани боришгани Отаёрнинг шоир ҳақидаги китобида бундай ҳикоя қилинади:

“Домла: “Тавба! Қандай кўргилик бўлса, менга ёпишади-я... Нима бўлгандаям омон қолдик-ку”, дер, шифокорлардан гоҳ Фани Жаҳонгировнинг, гоҳ шофёрнинг аҳволини сўрар, хуллас, оғриқ азобига чап бериб ётарди.

Сўраб келганларга шифокорлар рухсат беришмас, “безовта қиласизлар”, деб киритишмасди.

Шундай бўлсаям, Азиз Абдураззоқ шифокорларни кўндириб, палата кирдию домладан ҳол-аҳвол сўради:

– Тинчликми, домла? Сал яхшимисиз энди?

– Тинчлик бўлса, бу ерда ётармидим, фалокат-да, мана, қаранг, одамларга иш орттириб ётибман. Қовурғаларимдан анчаси синган эмиш... Манави шишаларни танамдан олишди, – Миртемир ака машина ойнасининг синиқларини кўрсатди. – Тузатамиз, дейишяпти...

– Вой-бў... – деди Азиз Абдураззоқ, – бу шиша дегани буюмлигида чиройли кўринаркан, мунча хунук...

Миртемирнинг чиройи очилиб, юракдан қулди...

Шу пайт телевизор кўтарган Носир Фозилов билан Маҳмудали Юнусов йўлини қилиб кириб қолишди.

Ҳол-аҳвол сўрашгач, Носир Фозилов домлага деди:

– Телевизор кўришга рухсат этишадими?

– Ҳа... Айтгандай, бугун эшиттириш бор эди-я. Овора қилдим-да ҳаммани.

Носир Фозилов индамай телевизор қулогини буради. Диктор, орадан бир пас ўтиб, эълон қилди:

– Энди “Шоир Миртемир ҳузурда” номли кўрсатувимизни бошлаймиз...

Миртемир ёнбошлаб оларкан, ўтирганларга ҳайратомиз тикилди.

— Менсиз қандай?.. Бу аҳволда ётган бўлсам...

Аммо кўрсатув гўё Миртемир қаёққадир сафарга кетгану усиз ўтаётгандай, ўта савияли даражада ниҳоясига етди...

Миртемир гўё фалокатга учрамагандек эди, очилиб кетди.

— Эртага мўмиё билан даволашда доврўғи оламга кетган Одил Шокиров келармиш, — деди у. — Ҳадемай дўстлар қаторига тушиб кетсам ажаб эмас...

Ҳақиқатан, эртасига Одил Шокиров келди. У Миртемирни жуда яхши кўрар: “Киройи шоир бўлсанг, Миртемирдек бўлсанг-да”, дегувчилардан эди. Шокировнинг қўли енгил экан, Миртемир оёққа туриб кетди...”

* * *

Бахтсиз тасодиф рўй берган куни отахон шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Ҳабибий туғилган кунининг 80 йиллиги тонг саҳардан нишонлана бошлаган эди. Каминанинг шогирдларидан бири Ваҳобжон Дадабоев Ҳабибий ижоди билан шуғулланиб, диссертация ёзаётганлиги туфайли биз домланинг уйига тез-тез бориб турар, Ваҳобжон эса домланинг фарзандидек бўлиб қолган эди. У тонг саҳарда поезддан тушиб, Андижондан олиб келган дон-дунларини кўтариб, домланинг уйига кириб борди. Кенг ҳовлида нима қилишни билмай турган қўни-қўшнилар, қариндош-уруғларни ишга солиб, бир зумда ҳовлига байрам тусини берди. Тушлик чоғида келиб, домлага ҳукумат орденини топширажак республика раҳбарини кутиб олиш чораларини кўрди. Сўнгра кечки катта байрам тараддудлари бошланди.

Шу куни кечқурун домланинг Камолон маҳалласидаги ҳовлисида дастурхон ёзилиб, кекса шоир муборақбод қилинди. Оқсоқол шоирни қутловчи шоир ва санъаткорларнинг кети узилмади. Бир маҳал даврага раислик қилаётган Саид Аҳмад “Эндиги табрик сўзи шоир Миртемирнинг фарзанди Миржалолга”, деб қолди.

Миртемир Ҳабибий домланинг тўйидан хабардор бўлганлиги туфайли шахсан ўзи келиб, отахон шоирни бағрига босиб, чин дилдан табрикламоқчи бўлган экан. У шифохонада азоб чекиб ётганига қарамай, Ҳабибий домлани қутлаш ва ўзбекона совға билан сийлаш учун тўнғич ўғлини юборган

экан. Миржалол Турсунов отасининг узрли сабаб билан кела олмаганини айтиб, оқсоқолнинг устига унинг номидан тўн ташлади.

Вазиятдан яхши хабардор бўлганим учун хаста Миртемир-нинг бу олижаноблигини кўриб, кўзим ёшга тўлди.

* * *

Телекўрсатув бўлган куннинг эртасига, 31 июль куни, Маҳмудали Юнусов шаҳар кўчаларидан бирида Ҳабибий домла билан тасодифан учрашиб қолди. Кекса шоир адабиётшунос олим билан қуюқ саломлашиб “Миртемир жисмоний азобда ётган кунларда сизлар руҳий жиҳатдан даволадинглар, гоят мамнун бўлдим”, дебди.

Бахтсиз тасодиф... Ҳатто шундай нохуш ҳодисалар ҳам инсоннинг асл моҳиятини очиб, гўзал қирраларини дафъатан нурлантириб юборади.

Туркистон ёди

Аввалги фаслларда айтиб ўтганимиздек, Миртемир ҳаётининг сўнгги йилларида туркистонлик бирор яқин қариндошининг фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилганини эшитиши билан, хасталигига, ҳатто шифохонада ётганига ҳам қарамай, чала-ярим даволаниб, қариндошлик бурчини адо этиш учун Туркистонга борарди.

Шоир кексайиб, сиҳат-саломатлиги заифлашиб қолганлиги сабабли эшикнинг беҳос тақиллашидан баъзан асаблари жунбушга келиб, кўз олди қоронғилашадиган бўлди. У руҳиятида кечган шундай ҳолатлардан бирини “Гоҳи...” деган шеърида бундай тасвирлаган:

*Гоҳи кимдир қўққис чертади эшик,
Чертмайди, дарғазаб тақиллатади,
Кўзимга кўринар тобут ва бешик,
Ажал шундоқ лақиллатади...*

Ўша куни ҳам эшик беҳос чертилиб қолди. Нонушга чоғида гангир-гунгир қилиб ўтирган оила аъзоларидан бири югура бориб, эшикни очганида, ҳовлига чўпоннамо кийинган, юзлари офтобда қорайган, барвастагина қозоқ чол кириб:

— Миртемирдинг уйи сулми? — деб сўради.

Меҳмоннинг адашмаганига амин бўлган фарзанд чолга салом бериб, ҳурмат ва одоб юзасидан уни дастурхонга таклиф этади. Нафақат вилоятлар, балки Қозоғистон, Қорақалпоғистон, Қирғизистондан ҳам катгаю кичик қаламқашларнинг “Ассалому алайкум” деб кириб келаверишларига кўникиб қолганлиги учун эшик очган фарзанддек, уй соҳиби ҳам меҳмон билан самимий сўрашиб, курсига ўтиришни сўради. Улар бир оз қозоқчалаб чақчақлашганларидан сўнг ўринларидан туриб кучоқлаша кетдилар. Маълум бўлишича, меҳмон Миртемирнинг болалик чоғларида “Туркистоннинг қайноқ тупроқларини ялангоёқ бирга тўзғитиб ўсган” жўраларидан экан. Бу уларнинг ярим асрдан кейин бир-бирларини кўриши ва бир-бирлари билан дийдорлашуви эди.

Чол, туркистонлик бошқа оқсоқоллар сингари, бола-чақалик, невара-эваралик, ўзбекона айтганда, пири бадавлат кишилардан эди. Аммо оқсоқол барча фарзанду неваралари оддий колхозчию ишчилар бўлиб улғайгани, бошқа тенглошларининг болалари эса ўқиб, эл-юрт ҳурматини қозонган кишилар бўлиб яшаётгани учун кенжатойини яхши ният билан Олмаотадаги қайсидир бир институтга ўқишга юборибди. Бироқ кенг дала-дашда эркин яшаб, эркин меҳнат қилишга кўниккан кенжатой Олмаотага икки-уч йил қатнаб ўқибдию у ёғига тиши ўтмай қолибдими ё дангасалиги тутибми, кўчини кўтариб, Туркистонга, бобосининг бағрига қайтиб келибди. Чол кексайган пайтида шу оддий орзусининг ҳам ушалмаганидан қаттиқ изтироб чекиб “Шоирларнинг обрў-эътибори катта бўлади. Шояд Миртемир дўстим кенжатойимнинг илмли-ўқимишли бўлишига ёрдам берса”, деган ўй билан поездга тушиб, Тошкентга, шоирнинг Ишчилар шаҳарчасидаги уйига келибди.

— Айнанаёв, ширағим, шу баламга кўмакласиб жубар, — деб илтимос қилади чол.

Миртемир чолни обдон меҳмон қилиб, кўп ҳурмат билан кузатиб қўйгач, фарзанди Миржалолни чақириб:

— Мана сенга пул. Тўғри аэропортга бориб, Олмаотага шу бугунга иккита билет олиб кел, — деб буюрди.

Миртемир сўнгги чоғларда соғлиги кўнгилдагидек бўлмагани сабабли бирор олисроқ жойга боргудек бўлса, тўнғич ўлини ўзи билан бирга олиб кетарди.

Хуллас, шу куні ота-бола самолётга ўтириб, Олмаотага учиди. Миртемир меҳмонхонада тунаб, эрта билан кенжатої таълим олган дорилфунунни ахтариб топди, собиқ талабанинг домласига учраб, у билан суҳбатлашди, қайси фанлардан “думлар”и борлигини аниқлаб, шу фанларнинг домлаларига пири бадавлат отасининг илтижоларини етказди. Боланинг бошқа курсдошларидан анча орқада қолганини кўриб, унга “академик таътил” беришларини сўради. Домлалар туркистонлик ўзбек шоирининг сўзларини ерда қолдирмадилар. Улар собиқ талабанинг ўқишни давом эттириши учун ҳар қандай ёрдамга тайёр эканликларини айтиб, шоирга таскин бердилар.

Миртемир бажарган ишидан қаноат ҳосил қилиб Тошкентга қайтди.

* * *

Кимдир кўққисдан эшикни чертганида, ҳатто, шоирга туйилганидек, дарғазаб тақиллатганида, шоир кўзига ҳаёт ва момот тимсоллари — тобут ва бешиккина кўринмай, Туркистоннинг олис йиллардаги манзаралари ҳам унинг хаёлини чулғаб оларди.

“Гоҳи” шеърини ўқишда давом этайлик:

*...Эсимга тушади оқсоч Туркистон,
Нодонлик, сарсонлик, гўллик, сўқурлик.
Бўйинтуруқ, жувоз, ташналик, ёвғон,
Култепа, ютоқ жсар, қора чуқурлик.*

*Қинғир кўчалару, қора йўл, бекат,
Бўзагар, маст сурон, ёқалашганлар.
Ёмғирсиз йил келиб, кўкармай кўкат,
Маҳалла-маҳалла сув талашганлар...*

*Эсимга тушади гўдаклик замон,
Ўт ўриб, даладан ҳориб келганим.
Ҳали оловнафас ва сўлқилдоқ нон,
Совуқ сувга ташлаб еганим...*

Шоир болалик чоғларидаги Туркистоннинг аянчли манзараларини беҳуда кўз олдига келтирмайди. У чинакам ҳаққоний санъаткор бўлгани учун XX аср бошларига қадар давом этган

Ўзбек халқи ҳаёти манзараларини икки-уч тафсил ёрдамида яққол гавдалантириб, халқнинг бир аср давомида босиб ўтган йўлини кўрсатиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Биз юқоридаги сатрларни ўқир эканмиз, Некрасов достонининг Миртемир таржимасидаги “қора сатрлар”и ёдга келади. Аммо Миртемир, рус шоиридан фарқли ўлароқ, Туркистон халқларининг кейинги ҳаётидаги ўзгаришлар ва юксалишларни бир образ ёрдамида кўрсатишни ўзига ният қилиб олади. Бу образ эса “ўзи ҳам ё саккиз ёки ўн яшар” қиз образидир. -

*...Кўшни чол боғига сув ўтар биздан,
Ундан сўнг таралур улкан қишлоққа.
Ҳаёлим айрилмас шу боғбон қиздан,
Қайдан илашибман шу кўғирчоққа...*

Орадан бир қанча йил ўтгач, шоир она қишлоғига келганида ўша боғбон қизни учратиб қолади:

*...Ўша жажжи сулув, ўша боғбон қиз,
Сизга айтайинми — не сир бўлибди:
Ўша жайрондай шўх, ўша жонон қиз
Талай неваралик кампир бўлибди.*

У оддий кампирлардан эмас, балки ўз меҳри ва меҳнати билан қадрдон қишлоққа маърифат ва маданият нурларини олиб кирган, қишлоқ қиёфасини тамомила ўзгартириб юборган “кампирлар”дан — меҳнат фахрийларидан эди...

* * *

Миртемир 1974-1975 йилларда Туркистонга қилган сафарлари таъсирида бир қанча гўзал шеърлар яратди. Бу шеърларнинг бир қисмида ёшлик хотиралари, иккинчи қисмида эса қишлоқ манзаралари тасвири балқиб туради. Аммо каминани ларзага келтирган нарса, аввало, унинг қишлоқ аёлларига бағишланган туркум шеърларидир. Бу аёлларни ўзаро бирлаштириб, уларга қаҳрамонлик мақомини берадиган, улар руҳий оламидаги абадий гўзалликни дафъатан юзага чиқариб-порлатиб юборган нарса бу — уруш эди. Улар инсоният тарихидаги энг даҳшатли урушлардан бири бошланганида ҳали келинлик либосини ечмаган эдилар. Мана, уруш тугаганига ўттиз йил

ҳам бўлибдики, жангга кетган йигитлардан ҳамон дом-дарак йўқ. Лекин бу аёллар уларнинг бир қўлсиз ё бир оёқсиз бўлса-да, келишларини ҳали-ҳануз интиқиб кутишади. Агар сиз шоирнинг “Норбуви”, “Паттининг ҳасратлари” ёки “Тошбу” шеърларини ўқисангиз, шоирнинг аёл руҳияти, фожиаси ва ҳатто бахтини қанчалик чуқур ҳис қилиб, юксак бадиий маҳорат билан акс эттирганидан ҳайратга тушасиз. Бу шеърларда тасвирланган аёлларнинг ҳар бири қалбида урушнинг оғир жароҳати бор. Улар гарчанд жанг майдонларига бориб, душманга қарши юзма-юз курашмаган бўлсалар-да, фронт орқасида шундай ишларни амалга оширганларки, бу ишларсиз фронтга ўқдори, кийим-кечак, озиқ-овқат етиб бормаган бўлармиди...

Миртемир шундай қаҳрамон аёллардан бирига Тошбу деб ном берган. Биз Тошбу ҳаёти саҳифаларига шоир ёрдамида назар ташлар эканмиз, тарихнинг суронли йилларида унинг пўлатдек тоблангани, бурмалик кўйлагу тилла сирғаларни сандиққа жойлаб, эгнига калта тўн, оёғига этик кийиб, қош қорайгунга қадар жўяклар ичидан чиқмаганини кўрамиз:

*Ўн жувонга бошлиқ — кўп ҳам осонмас,
Тун оғир ва узун, бўлар эдинг хун.
Бу тўй кунндаги қувноқ жавлонмас,
Тер тўкдинг ҳам ўзинг, ҳам эринг учун.
Қиров кетмасидан ташидинг ўғит,
Тўқилтоқ арава — уловинг эшак.
Ўн жувон измингда — маслаҳат, ўғит,
Дарддошлик ҳам оғир, кўп оғир бешак.
Ўз бўйнингда эди сув, ўтоқ, чопиқ,
Эсда турмас эди соч тараш ҳатто.
Шўх ҳисларга қалбинг дарчаси ёпиқ.
Кулиб қараганга жўн қараш ҳатто.
Далага эргашар икков боланг ҳам,
Бири чой қайнатар, бири ташир сув.
Эркак меҳнатига кўникдинг кам-кам,
Бу ҳам жанг эди-да, қаттол жанг, Тошбу!*

Бу — уруш йилларидаги ўзбек аёлининг қаҳрамонлаштирилиши!

Ўзбек шоирлари уруш ва урушдан кейинги дастлабки йилларда шу қаҳрамон ўзбек аёлини унутмаган бўлсалар-да,

кейинчалик улар образи адабиётимизнинг шоҳсупасидан тушиб қолди. Миртемир тарихий ғалабанинг 30 йиллиги арафасида ўзбек адабиётидаги шу қусурни сезиб, Норбуви, Патти, Тошбу сингари буюк ўзбек аёллари образини яратди ва уларни адабий тип даражасига кўтардики, бу унинг том маънода халқ дарди билан яшаган катта санъаткор бўлганидан шаҳодат беради.

Тошбу, ҳар ҳолда, омадли экан, унинг суянчиғи ажал майдонидан тирик қайтади.

Шоир давом этиб, ёзади:

*...Толеинг бор эмиш, толе ёр эмиш,
Келди ахир жангчи: бас, деб шум фироқ.
Ўпкасида мошдек ўқ ҳам бор эмиш,
Тирсадан бир қўл йўқ... Сендан ғаш йироқ.
Сени сал хўрлаган сира инсонмас,
Кўзларингда ғурур ва бахтдан ёш бу.
Сенсиз Ўзбекистон — Ўзбекистонмас,
Сенсиз кенг жаҳон ҳам сира жаҳонмас,
Тошбу!*

Буни қаранг: Миртемир Тошбунини шундай баландликка кўтардики, назарида, усиз Ўзбекистон Ўзбекистон, ҳатто кенг жаҳон ҳам жаҳон бўлмай қолади. Агар бу фикр тағидаги маъно гавҳарини чақиб кўрсангиз, Тошбудек буюк матонатли, меҳнатсевар, сабр-бардошли, эл-юртига, ёрига, эътиқодига садоқатли кишилар бўлмаса, Ўзбекистон, албатта, Ўзбекистон бўлмаган бўлур эди. Шундай аёлларгина она бўлиб, мард, танти, жасур, ор-номусли, истеъдодли, келажак бешигини теб-ратадиган фарзандларни дунёга келтирадилар.

Миртемир ана шундай Аёллар образини яратар экан, биринчи навбатда, уларнинг маънавий юксаклигини, севги ва садоқат фаришталари эканлигини кўриб, ўзи ҳам ҳайратга тушади, бизни ҳам ҳайрат оғушига чорлайди. Унинг эстетик оламидаги Аёл, аввало, севги ва садоқат фаришгаси, бу ёруғ оламни ўз меҳри ва меҳнати билан покловчи, шарафловчи ва сақловчи буюк Зотдир.

Пианино учун мавзу

Аниқ айтолмайман, 1977 йилнинг охири ёки 1977 йил аввалидами, Муқимий номидаги ўзбек мусиқали драма театри грузин драматурги Гецадзенинг “Самодаги учрашув” (“Встреча в небесах”) пьесасини саҳналаштирадиган бўлди. Собиқ иттифоқнинг бир қанча саҳналарида намойиш этилиб, томошабинлар олқишига сазовор бўлган бу асар ўзбек тилида ҳам жаранглаб, ўзбек томошабинларига ҳам манзур бўлиши мумкин эди. Театр раҳбарияти шу йилларда Ҳамид Фулом, Жуманиёз Жабборов сингари шоир ва драматурглар билан ҳамкорлик қилганлигига қарамай, бу асарни таржима қилишни нима учундир Миртемирдан илтимос қилди. Балки бунинг сабаби таржиманинг ўзига хослигида бўлса ажаб эмас. Маълумки, мусиқали драма асарида драматургия қанчалик катта аҳамиятга молик бўлмасин, у композитор томонидан яратилган мусиқага тамомила бўйсунуши лозим. Бундай асардаги ҳар бир ария, ҳар бир хор ва ҳар бир речитативни таржима қилишда таржимон композитор томонидан белгилаб берилган ритм ва оҳангга қатъий риоя қилиши керак. Бу ҳол таржимонни “музиқий” сиқув остида ишлашга мажбур этади ва унча-мунча таржимонлар бундай машаққатли ишдан ўзларини четга олиб юрадилар.

Муқимий театри шу масалада Миртемирга мурожаат этганида умрининг “ҳасталик мавсуми”ни кечираётган шоир шифохонада даволанаётган эди. У бирор нашр ёки бирор муассаса таклифини рад этишга кўникмагани учун Муқимий театрининг таклифини ҳам истар-истамас қабул қилди. Зеро, Миртемир Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри учун “Евгений Онегин”, “Кармен” ва “Улуғбек” опералари, Муқимий театри учун эса “Баядера”, “Полтавалик Наталка” мусиқали драма либреттоларини таржима қилиб, шу соҳада муайян ижодий тажриба ҳосил қилган эди.

* * *

...Иккинчи жаҳон урушининг оғир йиллари. Ўзбекистонга душман босиб олган Россия, Украина, Белоруссия, Молдавия ҳудудларидан минглаб уйсиз-жойсиз қолган аҳоли, ўнлаб заводлар, институтлар, театрлар кўчириб келтирилган пайт. Шундай театрлар орасида Львов шаҳридаги Иван Франко номида-

ги театр ҳам бор эди. Мазкур театр Тошкентдаги фаолияти давомида Муқимий театри билан ҳамкорликда машҳур украин композитори Иван Котляревскийнинг “Полтавалик Наталка” опереттасини ўзбек тилида саҳналаштиришга қарор қилди. Асар либреттосини таржима қилиш Миртемир зиммасига тушди. Хуллас, “Полтавалик Наталка” уруш ва урушдан кейинги йилларда Муқимий номидаги ўзбек мусиқали драма ва комедия театрида муваффақият билан намоиш этилди.

Орадан ўттиз йилдан зиёд вақт ўтиб, “Полтавалик Наталка”ни таржима қилгани ҳам, украин режиссёри Юра Гнат билан ҳамкорлик қилгани ҳам Миртемирнинг хотирасидан паришон бўлганида, қутилмаганда, машҳур украин шоири Микола Бажандан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига хат келди. Бу хатда у уруш йилларида эвакуацияга келган кўп миллатли ёзувчилар ва санъаткорларга меҳр-оқибат кўрсатгани учун ўзбек халқи шаънига миннатдорлик сўзлари ёзилган ва айни пайтда “Полтавалик Наталка”нинг ўзбек тилида саҳналаштирилишига алоқадор театр рисоласи (программаси)ни Иван Котляревский музейига юбориш сўралган эди. Миртемир республика Ёзувчилар уюшмасининг илтимоси билан “Полтавалик Наталка” рисоласининг ўз архивида сақланаётган ягона нусхасини Микола Бажан номига ёзилган қуйидаги хат билан юборди:

“Кўп ҳурматли Николай Платонович!

Салом.

Ўзингизга маълумки, урушнинг оғир кунларида Украин академик театри ҳам Тошкентда фаолият кўрсатган эди. Ёдингизда бўлса, ўша театрдан кимдир (балки украин ёзувчиларидан бири) Иван Котляревскийнинг “Полтавалик Наталка” асарини рус тилига сўзма-сўз ҳолида таржима қилган эди. Мен ҳам шу таржима асосида уни ўзбек тилига ўғирдим. Муқимий номидаги ўзбек музикали комедия театрида қўйилган “Полтавалик Наталка”нинг саҳналаштирилишида Юра Гнатнинг шахсан ўзи бош бўлди.

Асар кўп вақт театр саҳнасидан тушмади.

Унгача ҳам улуғ Т.Г. Шевченконинг “Чўри” достонини таржима қилганман ва ўзбек тилида бир неча қайта нашр этилган. Мен бу билан украин ҳамда ўзбек ёзувчилари ва саҳна усталарининг ҳамкорлиги, учрашувлари хусусида фикрлар билдирмоқчи эмасман. Шундоғам ҳаммаси табиий ва тушунарли.

Ўзбек тилида чиққан “Полтавалик Наталка”нинг бу жаз-жи нусхасини Иван Котляревский музейига йуллар экинман, унинг музейда урин топишини, халқларимизнинг метин дўстлигидан, ёрқин ҳамкорлигидан бир ифода бўлиб қолишини истайман.

Сизга хурмати баланд

Миртемир.
1976”

“Осмондаги учрашув” спектаклининг Муқимий театрида саҳналаштирилиши масаласи билан Маргарита Александровна исм-шарифли концертмейстер шуғулланган. Асар қисқа муддатда саҳна юзини кўриши лозим бўлганлиги сабабли у Миртемирнинг хасталиги билан ҳисоблашмай, шифохонага келиб, уни ҳоли-жонига қуймаган. Сўнги марта келганида эса, шoirни эртага театрда кутиши ва асарга ёзилган мусиқани эшитиши зарурлигини айтган. Театрга бориб, кимдир шовқин-сурон билан бутафор идиш-товоқларни кўтариб кетаётган, кимдир шоти кўтариб келиб, “Бир пас чеккага чиқиб туринглар!” дейдиган, кимдир авжи иш қайнаб турган чоқда директор чақираяпти, деб, сизни ё шеригингизни олиб кетадиган бозор шароитида ишлаш истиқболи хаста шоирга, албатта, ёқмайди. У Маргарита Александровнага:

— Мен ҳали тамом тузалиб кетганим йўқ. Театрнинг шовқин-суронли шароитида ишлайдиган пайтим ўтиб кетган. Яхшиси, сиз уйимга кела қолинг, — дейди.

— Бизга пианино керак. Сизнинг уйингизда пианино бўлмаса, мусиқани қандай қилиб чалиб кўрсатаман? — дейди театр ходимаси.

— Нега бўлмас экан?! Халқ шоирининг уйида пианино бўлмаса, кимнинг уйида бўлади!..

Миртемир бу сўзларнинг оғзидан қандай чиқиб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. Аммо энди чекинишнинг иложи йўқ. У Маргарита Александровнанинг қайта саволига “Ҳа, бор”, деб дадил жавоб берди.

Хуллас, Маргарита Александровна эртага шоирнинг хонадонига келиб, спектаклга ёзилган мусиқани пианинода чалиб эшиттиришни ваъда қилди.

Одатда, шоир шифохонада ётганида, иштаҳаси бўлса-бўлмаса, оиласига бир-биридан тансиқ таомларни тайёрлаб келишни буюрар ва у бу таомлар билан зиёратга келган шо-

гирдлари ёки қўшни палаталарда даволанаётган таниш-билишларини меҳмон қилишни севарди. Шундай пайтларда бирор муассасада хизмат қилмаётган, бинобарин, ойлик маоши томиб турмаган соҳиби хонадон киссасида шамол ҳуштак чалиб юрган бўларди. Шунинг учун ҳам шоирнинг тантанавор ваъдасидан хабар топиши билан кеннойи ҳаловатини йўқотиб қўйди. Ўзбекона одобга кўра, уйдаги борни ошириб, йўқни яшириб юрган кеннойи энди нима қилишни билмай қолди. Ўйлаб-ўйлаб, хонадонга тез-тез келиб турадиган, анча-мунча ашулалар ёзган бўлса-да, пианинони сотиб олиш тушига ҳам кирмаган шоир Ҳайдар Муҳаммадни чақиртирмоқчи бўлди. Ҳайдар Муҳаммад ўша кезларда Миржалол билан бир нашриётда хизмат қилгани учун ўғлидан илтимос қилди: Ҳайдаржонга айтгин, домласига пианино сотиб олиш шарт эмаслигини келиб тушунтирсин. Арзон бўлганида ҳам майлиди, бир чеккада чанг босиб тураверарди. Аммо не қилайликки, ҳозир адангнинг қўли қисқа. Бунинг устига хасталиқдан боши чиқмай турган пайт. — деди у. Миржалол эрталаб ишга бориши билан Ҳайдар Муҳаммадга учрашиб, онасининг илтимосини етказди. Ўзига катта масъулият тушганини сезган Ҳайдар иш тугагунга қадар устоз шоирга айтмоқчи бўлган доно сўзларини бир неча бор такрорлаб, ахийри, ёд олганига ишонч ҳосил қилганидан сўнг, Ишчилар шаҳарчасига, устоз хонадонига йўл олди.

* * *

Миртемир Маргарита Александровна шифохонани тарк этиши билан шу ерда ётган, хаста бўлса-да, бўйнидаги бўйинбоғини ҳам, бошидаги шляпасини ҳам ечмай юрадиган кишиларни ўта маданиятли ўйлаб, улардан пианинонинг қаерда сотилиши, қандай маркалари бўлиши, Германияда ишлаб чиқарилган пианинонинг Ленинградда ишлаб чиқарилган пианинодан афзал ё ноафзал томонлари ва бошқалар ҳақида маълумот олмақчи бўлди. Яна кимларгадир кўнғироқ қилиб, пианино деган жонворни қаердан ва неча сўмга сотиб олиш мумкинлиги ҳақида ҳам аниқ маълумотга эга бўлди. “Йигит сўздан, арслон изидан қайтмас”, деганларидек, эртасига эрталаб қаердандир пул топди-да, нашриётга кўнғироқ қилиб, Миржалолни чақиртириб олди.

Ҳайдар Муҳаммад радио кўмитасидаги ишларини тугатиб, овози ширали чиқиши учун икки донга тухум ютиб, соч-почларини тараб, Миртемир яшаган уйга башанг бир ҳолда яқинлашганида, пианино юк машинасидан туширилаётган экан.

“Шундай кўчаларига бурилсам, - деб эслайди Ҳайдар Муҳаммад, - юк машинаси турибди. Ичида пианино. Шофёри бортни очяпти. Миржалол пианинони тушириш учун уйдан тахта олиб чиқаётиб, менга кўзи тушди-да, мийигида кулиб кўйди. Унинг бу кулгусида “сўзларини қайтаролмадик...” деган маънони уқдим.

Пианино оғир экан. Зўрға машинадан туширдик. Амаллаб ҳовлига киритдик. Домла хурсанд эдилар. Атрофида айланиб, қопқоғини очиб, бир-икки клавишларини босиб, даранглатиб кўрдилар. Мен ўйлаган ҳамма гапларим бекор бўлди.

Одадагидек ҳовлидаги столга таклиф қилдилар. Суҳбат давомида “Миртемир ака, пианино олиш зарурати туғилиб қолдими?”, деб сўрадим Миржалол билан бўлган суҳбатни сир тутиб.

— Мен, хабарингиз бор, Муқимий театри учун гуржи ёзувчиси Гецадзенинг “Встреча в небесах” муздремасини таржима қиляпман. Ашулаларини эквиритмик таржима қилмаса бўлмайди. Стационарда ётганимда концертмейстери келиб шоширди. У ерда врачлар рухсат беришмади. Концертмейстер:

— Стационардан чиққаннингиздан сўнг, театрга борасиз, — деб кетди. — Театр, биласиз, тўпаланг жой. Одам хотиржам бўлмаса, ижод қилиб бўлмайди. Эквиритмик таржима мураккаб, сўз оҳангга тушиши керак. Шунинг учун пианино сотиб олдиртирдим, яна кўп режаларим бор. Ҳозирча қизалоқ Гулнорага эрмак бўлиб турар. Невараларнинг бири балки композитор бўлар. — дедилар”.

Фалакнинг гардишини қарангки, пианинонинг сотиб олинишига сабабчи бўлган концертмейстер қандайдир иши чиқиб, ўша куни ҳам, кейин ҳам келмади. Халқ шоирининг уйида пианино бўлишини ҳам, шоир невараларининг пианино атрофидаги “самовий учрашувлар”ини ҳам кўрмади.

Тўртинчи дарвеш

Кунларнинг бирида чор дарвеш сафарга чиқиб, шаҳару қишлоқларни, дарёю тоғларни ошиб, бир манзилга етиб келибди. Кечки тамадлиқдан сўнг бир оз ҳордиқ олиб, сўнгра уйқуга кетибди. Кўп ўтмай, дарвешлардан бири бехос уйғониб, тева-рак-атрофни айланиб келганидан кейин ҳам узоқ вақт ухлай олмабди. У касби қўғирчоқбоз бўлгани сабабли бедорликнинг азобли дақиқаларини ўтказиш мақсадида қўғирчоқ ясабди. Шундан кейин уни уйқу босиб, пинакка кетибди. Орадан ҳийла вақт ўтгач, иккинчи дарвеш уйғонибди. Қараса, қаршисида бежиримгина бир қўғирчоқ, худди тирик қизалоқдек, қопқора кўзлари билан унга қараб мўлтираб турибди. Бу дарвешнинг касби тикувчилик экан, шунинг учун у бир зумда хушбичим либос тайёрлаб, қўғирчоққа кийгизибди-да, бошини ёстиққа қўйиши билан хурракнинг “катта ашула” сини бошлаб юборибди. Орадан яна бир мунча вақт ўтганидан сўнг, учинчи дарвеш уйғонибди. Қараса, рўпарасида нафис либосга бурканган, қош-кўзлари қопқора, жонон бир қўғирчоқ турибди. Дарвешнинг заргарлиги тутиб кетибди: бармоқларидаги тилла-кумуш узукларни бир зумда эритиб, қўғирчоққа бир-биридан гўзал турли-туман тақинчоқларни ясаб, уларни қулоқлари билан қўлларига тақиб қўйибди. Ниҳоят, тўртинчи дарвеш уйғониб қараса, ҳозиргина тушига кирган гўзал бир паризод унинг қаршисида қўғирчоқ қиёфасида гўзал либос-у, антиқа тақинчоқлари билан ял-ял товланиб турган экан. Унга бирор либос тикай деса, либоси бор, уни бирор қимматбаҳо безак билан безай деса, безаклари ҳам зиёда. Дарвеш нимэ қилишини билмай, охири Аллоҳга илтижо қилишдан бошқа нарсани ўйлаб тополмабди. У Аллоҳга муножот қилиб, бундай дебди: “Эй ер юзидаги жамики жонзодларни яратгувчиси! Сенинг қудратинг билан биз, чор дарвеш, дунёга келиб, улуг сафарга кетаётган эдик. Сенинг марҳаматинг ва қудратинг билан биз, дарвешлардан биримиз бедор соатида жонон бир қўғирчоқ ясабди; иккинчимиз унга шоҳона либос тикиб, бояги қўғирчоққа ясан-тириб қўйибди; учинчимиз эса, бармоқларидаги узукларни эритиб, ғаройиб тақинчоқлар ясабди-да, қўғирчоқнинг қулоқлари билан қўлларига тақиб қўйибди. Энди навбат менга келганида, бу қўғирчоқнинг фақат биргина камчилиги борлигини кўриб турибман. Бу камчилик эса унга жон ато этилмага-

нидир. Жонни эса қўғирчоққа фақат сен, етти иқлимдаги жон-зодларни яратган Аллоҳгина бера олишинг мумкин. Эй қудратли ва марҳаматли Аллоҳ, сендан илтимосим шулки, шу гўзал қўғирчоққа жон бағишлаб, унинг баркамол инсон бўлишида меҳру муҳаббатингни, туққиз юз туқсон туққиз минг хунарга қодирлигинг-у кароматларингни аяма!” Дарвеш шу сўзларни айтиши билан килриклариға уйқу фаришталари қўниб, ухлаб қолибди. Дарвешлар эргалаб Аллоҳнинг амри билан баравар уйғониб қарасалар, мисли бу иқлимда бўлмаган, ҳуснда ҳам, фаҳму фаросатда ҳам баркамол, гўзал бир паризод чор дарвеш қаршисида етти букилиб, салом бериб турган эмиш...

Миртемир бу ривоятни гоят севар ва уни ўқтин-ўқтин нақл қилиб турарди. Унинг назарида, ҳақиқий шеърнинг, гўзал ва баркамол шеърнинг майдонга келишида шоир, дастлабки уч дарвешдек, халол меҳнат қилиши, сўнг, тўртинчи дарвеш бўлиб, Аллоҳдан мадад олган ҳолда унга жон ато этиши лозим. Агар шоир шеърға жон бағишлай олмаса, бу шеър китобхон қалбига етиб бормайди, бинобарин, узоқ яшамайди. Шеърят унинг учун Каъбадек муқаддас маскан эди.

*Каъбамсан, шеърят, эзгу эҳромим,
Оғу ҳам бол тўла бебаҳо жомим.
Амалим ва ишқим, умиду армон,
Уйқусиз тунларим — жиндак илҳомим...*

*Керакмас инжу ҳам сенсиз, ҳақиқ ҳам,
Керакмас шаддод ҳам сенсиз, дақиқ ҳам.
Ҳаёт ҳам мен учун сенсиз бемаъни,
Сенсиз ўтмасин-да ҳатто дақиқам.*

Бу шеърнинг ҳар бир сатри, ҳар бир ҳужайрасида шоирнинг тирик қалби зарб бериб туради.

Шоирнинг фарзанди Миржалол Турсунов отаси ҳақидаги хотираларининг бирига амакиси Тўра аканинг қуйидаги сўзларини эпиграф сифатида жалб этган эди: “Даштда сўфитўрғай деган қуш бўлади. У ҳар баҳорда тухум қўйиб, бола очади. Полопонлардан бири булбул бўлиб, қолгани оддий тўрғай бўлади. Ўша булбул — отанг!”

Тўра ака ҳақ. Сўфитўрғайнинг ўнлаб полопонларидан бири булбул бўлиб тугилганидек, XX асрнинг 20-йиллари охирида

Ўзбек адабиётига кириб келган ўнлаб шоирлар орасида Миртемир булбул бўлиб туғилган эди. У умрининг охирига қадар она-Ватанини, инсонга ҳаёт бағишловчи Онани, севги ва садоқатни, ўзининг ижодий ва жисмоний меҳнати билан қадрдон диёрининг гуллаб-яшнашига буюк ҳисса қўшган ватандошларини булбул янглиғ жўшиб куйлади.

* * *

1976 йилнинг сўнгги кунлари эди.

“Замоннинг зайлими, умрларнинг ўтиб бораётганидан огоҳлантиришми, — деб эслаган эди Зулфия, — яна касалхонага тушиб қолган эдим. Декабрь ойи эди. Миртемир оға ҳам шу ерда даволанаётган эканлар. Дори-дармон аста шифо бағишлаб, баъзи-баъзида коридорда кўришиб, аҳвол сўрашадиган бўлдик...

...Мен бир куни навбатчи врачдан сўрадим:

— Устозимнинг ҳоллари нечук?

— Кимни сўраяпсиз?

— Миртемир домлани-да?

— Турсунов? Ҳа, у киши шоирми?.. Ҳар қалай, қаратган қараб қолмас, деганларидек, анча тузалиб қолдилар.

Бир куни эрталаб домлани жуда хушҳол кўрдим, чехраларига ранг киргандек, қадамлари ҳам шахдамроқ. Жуда хурсанд бўлдим.

Докторларимиз кўриб чиқишди, ҳамширалар ҳам ўз вази-фаларини ўтаб бўлдилар. Тушки овқатдан кейин Миртемир домлани дераза олдида - менинг хонам тўғрисидаги дераза ёнида узокроқ туриб олганларини пайқаб, дарҳол хонамдан чиқдим.

— Қалайсиз, домла? — дейман.

— Яхшимэн, анча яхшиман, — дейдилар.

Кейин кўкрак чўнтақларидан тахланган оппоқ қоғозни (улар ҳамиша шеърни энг яхши қоғозга битар эдилар) олиб:

— Мумкинми? Айбга буюрмасангиз, озгина вақтингизни олсам, — дейдилар менги илтижо тўла боқиб. Ё раббий, киши ҳам шунчалик камтарин бўладими, дейман ўзимга-ўзим.

— Марҳамат, домла, ўқиймизми?

— Ҳа, агар!..

— “Агар” нимаси, киринг, — дейман эшиклари очиқ палатамга таклиф қилиб.

— Мумкин бўлса, бизнинг хонага кирсак, эшикни очиб

қўяман, — десалар борми. Бир мулзам бўлдим, бир хижолат бўлдим. — Мен ўзингизнинг синглизман-ку, марҳамат!

Хона ораста, стол устида бир чойнак, икки пиёла ва қалам.

— Мақсуд махсум (“Совет Ўзбекистони” газетасининг редактори М. Қориев) йигитларидан бирини юбориб, қутлов шеърини ёзиб беришни сўраган эдилар. Бугун кечга ваъда қилган эдим. Бир кўздаң кечирайлик.

— Янги йил ҳам келиб қолдим, домла? Қани, ўқийлик, бир гўзал шеър ёзилган бўлса керак.

— Билмадим, сиз ўқинг, — деб шеърни менга узатдилар.

— Йўқ, домла, ўзингиз ўқинг, мен тинглаймман.

Ҳай, бўлмади, истаклари билан мен ўқийдиган бўлдим.

Бу шеър — “Йил боши орзулари”ни 1976 йил 29 декабрда газета редакциясига жўнатдилар...”

Янги, 1977 йилнинг дастлабки кунлари республиканинг марказий газетасида эълон қилинган бу шеърда Янги йил қутлови йўлланмаган бирор соҳа, бирор шаҳар ёки қишлоқ қолмаган, шоир уларнинг ҳаммаси шаънига дилидаги қайноқ туйғуларини жўшиб изҳор қилган эди. Узунгина шеър шоирнинг Янги йил орзулари балқиб турган бундай сатрлардан иборат эди:

*...Тужинчилик эртакдаги
Беҳишлардан тўқисроқ, соз.
...Ҳандалаклар шафақ ранглик,
Куйма сеҳр, тарам-тарам,
Йўловчининг димоғига
Атир пурккай полиз бу ёз.
Дону дун ҳам орзумиздай
Тена-тена, ғарам-ғарам...*

Бундан 35-36 йил муқаддам ёзилган ва шампан виносидек кўпириб-тошиб турган бу сатрларни ўқир эканман, уларнинг бир неча соат аввал юқори ҳарорат остида ётган шоир томонидан ёзилганидан ҳайратга тушаман. Шоир қалбининг жарангдор торлари узилиш олдида турганига қарамай, у рубоб “қулоқ”ларини бураб, шундай сайратиб юборган эдики, бунга ажабланмасликнинг иложи йўқ...

Бу лирик чекинишдан сўнг яна шоира Зулфия хотираларини ўқишда давом этсак:

“...Ҳамон эсимда. Ўқиб чиққанымдан кейин қўлимга қалам бериб, “Шу ёрга имзо чекиб қўйинг”, деб қистадилар.

Жуда хижолатда қолганимни сезган домла “Шуни хоҳладим-да, хоним, бу мулоқотдан хотира бўлади”, дедилар.

Юрагим орқага тортиб кетди. Менинг ҳам ҳаётим, назаримда, қил устида тургандай эди. Маънос тортиб кетдим.

Шеър эса ёрқин, ниятлар тўла бир дунё.

Ватанга гуркираш, халққа бутун истиқбол тилаги билан жаранглаган, майли, байрамона дабдаба ва тантанавор бўлса ҳам, унда гўзал, ёрқин юрак уриши, бетакрор, халқона романалик, қуюқ муҳаббат туйғулари фақат у кишига хос тўлақон образлар силсиласидан жаранглаб турар эди”.

* * *

Янги 1977 йилни шоир ўз хонадонидида, оиласининг иссиқ бағрида кутиб олди. Сўнгра Туркистонга бориб, қайтиш қилган қариндошларидан бирининг хотирасини эъзозлаб келди. Февраль ойида устози Сотти Ҳусайнга бағишланган хотира кунларини ўтказиш учун Фарғона водийсининг Қўқон шаҳрига бориб, айни пайтда кўҳна меъморий обидаларни зиёрат қилди. Июнь-июль ойларида Андижонга ижодий сафар билан бориб, талайгина учрашувлар ва мушоираларда иштирок этди. Бу сафарлардан олган таассуротларига шеърый либос кийдириб, китобхонларига тақдим қилди...

Миртемирнинг сўнгги шеърларига назар ташлаган киши унинг лирик шеърлар билан бирга сюжетли, воқеабанд шеърлар ҳам ёзганини, табиат манзаралари тасвирланган шеърлар билан бирга ижтимоий лирика намуналари ҳам яратганини кўради. У шеърятнинг барча тур ва шаклларида камолот чўққисига кўтарилган эди. Аммо шеърят, соҳибжамол қизлар сингари, шоирдан муҳаббатни, беадад ва беғидир муҳаббатни талаб этади. Агар шоир шеърятнинг шундай оташин шайдоси бўлмаса, унинг шеърлари нурлар ва ранглар чамани ўлароқ асло товланмайди. Миртемир шеърятга бутун қалби ва шуурини тўла бағишлаган шоир эди.

1977 йилнинг апрель ойида, туннинг сеҳрли соатларида шоир иттифоқо гуллаган бодом дарахтини кўриб қолади. Ушбу оддий манзара шоир қалбини жунбишга келтиради. У ёзади:

*Сутдек ойдин эди, боғ нимхуш салқин,
Суянгандим бодом бутуқларига.
Расо гуллапти боғ — кўзларда чақин,
Эгилдим гўё қиз дудуқларига.*

*Оқарди аввало, қизарди кейин,
Қийнар эди гўё қизлик хаёси.
Тўсат бўса олдим, сўз йўқки, қийин,
Оҳ, ойдин тунларнинг телба савдоси...*

*Бодом ниманидир ҳадеб пичирлар,
Новдалари гўё қучар бўйнимдан.
Қайдам не ҳодиса — не сеҳр, не сирлар,
Таслим бўлди магар, жилмас қўйнимдан.*

Оҳ, ойдин тунларнинг телба савдоси.

Бугун бундай латиф шеърларни ўқиган киши шоирнинг уларни оғир хасталик йилларида, қолаверса, умрининг сўнгги поғонасида ёзганига асло ишонмайди. Ҳолбуки, шеър шундай лакмус қоғозики, у кимнинг ва қачон ёзганини ошкор қилиб туради.

Миртемир шундай порлоқ шеърлар ёзаётган бўлса-да, унинг давр бўронларини кўрган юраги чарчаб, ҳаддан зиёд ҳолдан тойган эди.

1978 йил январининг 18-куни шоир юраги уришдан тўхтади. “Билим” жамиятининг Навоий театри бағридаги биносида шоир билан видолашув маросими ўтказилди. Сўнгра Миртемир ижодининг беҳисоб муҳлислари ва шогирдлари устоз жасадини Форобий қабристонига олиб бориб, Ойбек ва Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода ва Абдулла Қаҳҳорлар руҳи кезиб юрган заминга дафн этдилар.

Миртемир умрининг шу сўнгги кунларида яқин жигарларидан ташқари, яна кимларнидир кўриш, уларга сўнгги сўзларини айтиш истагида эди. Миртемир ҳурмат қилган шундай кишилардан бири Зулфия бўлиб, у нима учундир шоиранинг сўнгги маротаба келиб, уни йўқлашини кугди. Буни сезган кеннойи шоир вафот этганидан кейин кунгил сўраб келган шоирадан сўради: “Нега келмадингиз?”.

- Ёнларига врачлар ҳеч кимни қўймаётган эди, — деди Зул-

фия ўзига қаратилган таъна тошларига чап бериб. — Қолаверса, безовта қилишни истамаган эдим. Устоз оғаларни йўқлаб беморхонага киришни одобдан деб билмасдим, келинойи!

Аслида у кучли шахсларни ҳаёт шомлари яқинлашиб, ўта заифлашган, тақдир олдида таслим бўлган ҳолда кўришни асло ёқтирмасди. Бундай дақиқаларда хаста кишилар шоира кўзига қулаб ётган чинор янглиғ кўриниб, уни руҳий мувозанатдан чиқариб юборарди.

Миртемир вафоти ўзбек адабиёти учун оғир мусибат бўлди. Бу мусибат юки унинг шогирдларини, айниқса, эзиб юборди. Буни ўз кўзи билан кўрган Зулфия Миртемирнинг шогирдларидан бирига хат йўллаб, унга бундай таскин сўзларини айтмоқчи бўлди:

“...Инсон нималарга кўникмайди, дейсиз, лекин номлари, ҳаётлари азиз кишиларимиз ёдга тушганда, бағримиз куяди. Шундай унутилмас кишилардан бири сизнинг суянган тоғингиз, бизнинг фахру ифтихоримиз Миртемир домла энди йўқ. Ҳақиқатан ҳам етим бўлиб қолдик. Эндиги бирдан-бир йўл — у кишининг руҳларини ўз ижодимиз билан шод қилишда. Азиз номларига доғ туширмасликда. Сиз ёзинг, ёзганларингизни юборинг. Мени ўзингизнинг эгачингиз, деб билинг...”

* * *

Шогирдлар устоз вафотидан сўнг ўнлаб ёдномалар, дoston ва шеърлар ёзиб, унинг порлоқ хотираси олдида бош эгиб, ҳурмат билдирдилар.

1979 йили Миртемир вафотидан сўнг унга Қорақалпоғистон Автоном республикасининг Бердақ, Ўзбекистон Республикасининг Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги Давлат мукофотлари берилди.

2002 йили эса қаламқаш биродарлари Мақсуд Шайхзода ва Миркарим Осим билан бирга мустақил Ўзбекистоннинг “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди.

Миртемирнинг иккинчи ҳаёти бошланган эди. Шояд бу ҳаёт устозлари Ойбек ва Фафур Фуломнинг, тенгдошлари Шайхзода ва Абдулла Қаҳҳорнинг, синглиси Зулфиянинг иккинчи ҳаётидек ёрқин, бахтли ва чексиз бўлса...

МУНДАРИЖА

Асрор Самад. Саксон ёшли навқирон йигит.....3

Дебоча.....9

Биринчи фасл. ШОИР ТУФИЛГАН ТУПРОҚ

Жафокаш Туркистон.....12

Ийқон қишлоғи.....15

Шоирнинг болалиғи.....17

Қишлоқ манзаралари.....23

Ўқиш истағи.....28

Иккинчи фасл. ШУЪЛАЛАР ҚЎЙНИДА

“Алмаий” иш мактаби.....32

Билим юртида.....33

Сотти Ҳусайн тўғарағи.....44

Тонг шуълалари.....48

Шингил хотира.....57

Зафар ва хатар.....62

Билим юртидан сўнг.....66

Миртемир ва Олтой.....68

Илҳом чечаклари.....71

Тош отувчилар ўйини.....75

Қора булутлар.....80

Учинчи фасл. ТАҚДИР СЎҚМОҚЛАРИ

Ушалган орзу.....85

Мудҳиш кун.....87

Самарқанд ертўласида.....88

Тошкент ертўласида.....92

Меҳнат-тузатув лагерида.....94

Этап.....99

Дмитлаг.....101

Канал қурилишида.....103

Сўнги найза.....107

Тўртинчи фасл. ОЛОВЛИ ЙЎЛЛАР

Қадаҳ.....111

Бир гўзал.....113

Иккинчи она.....	118
1937 йилнинг оддий кунлари.....	120
Адабиёт байрамлари.....	124
Гўзал Фаргона.....	134

Бешинчи фасл. МАРДЛАР МАЙДОНИ

Зафар келар қон ичинда.....	144
Биринчи топшириқ.....	149
Она ва ўғил.....	154
Фронт сафари.....	162
Кутлуғ кун.....	168

Олтинчи фасл. ҲАЁТ ТЎЛҚИНЛАРИ

Байрамдан сўнг.....	172
Кўтилмаган учрашув.....	177
Мусаввир устахонасида.....	181
Тошкентда Қорақалпоқни соғиниш.....	186
Нажот излаб.....	193
Ойнинг ёруғ кунлари.....	196
Тунги қароқчилар.....	203

Еттинчи фасл. ПОКИЗА ОҚИМ

Чексиз армон.....	210
“Кумушбиби” билан учрашув.....	216
Биби Марям.....	222
Адабиётлар дўстлиги.....	228
“Манас”.....	238
Изтироб ва эъзоз.....	243

Саккизинчи фасл. СЎНГГИ ЙЎЛ

Беморлик мавсуми.....	249
Бахтсиз тасодиф.....	257
Туркистон ёди.....	261
Пианино учун мавзу.....	267
Тўртинчи дарвеш.....	272

Адабий-бадиий нашр

Наим КАРИМОВ

МИРТЕМИР

Маърифий-биографик роман

*Расом Шухрат Мирфайзов
Саҳифаловчи дизайнер Нилуфар Мавлонова
Мусаҳҳиҳа Маҳмуда Абдуллаева*

Нашр лиц. АИ №104, 15.07.2008. Босишга 11.11.2012 йилда
рухсат этилди. Қоғоз ўлчами 84x108 1/32. Офсет босма.
Оқ қоғозга босилди. Times UZ гарнитураси. Буюртма № 65.
Адади 500 нусха. Баҳоси келишув асосида.

“MERIYUS” ХНМК босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, генерал Узоқов кўчаси, 2“а”-уй.
Тел.: 228-94-11.

